

1904.

РІЧНИК VII.

ТОМ XXVI.

КНИЖКА V.

ЗА МАИ.

ЗМІСТ.

Б. ЛЕПКИЙ:	
Із поезій.....	113
М. КИБАЛЬЧИЧ:	
Із поезій.....	114
З. Г.:	
Із поезій.....	116
І. ФЕДОРЧЕНКО:	
Із поезій.....	116
МАР. ПІДГІРЯНКА:	
Коломійки.....	117
ДЕНИС УГНІВЕЦЬ:	
До білої тюрми.....	119
ОЛ. ПЛЮЩ:	
Сповідь (Кінець).....	125
М. ОРИЩИН:	
Подорож до Львова..	136
СЕРГІЙ ВОЛОХ:	
Позви, оповіданє.....	144
ЗЕЛЬМА ЛЯГЕРЛЕФ:	
Чуда Антихриста, роман (Далі).....	169
—	
Зг.:	
З розмов із селянськими інтелігентами на Лівобережній Україні...	65
М. ЛОЗИНСЬКИЙ:	
Три з'їзди (Кон. буде)	79
ДР. ПАВЛО ВАГЛЕР:	
Новітні вигадив старині (Далі буде).....	106
Хроніка і бібліографія...	114

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ДР. ІВАН ФРАНКО.

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

THE HISTORY OF THE
CITY OF CHICAGO
FROM 1837 TO 1892
BY ROBERT D. SWANSON

THE HISTORY OF THE
CITY OF CHICAGO
FROM 1837 TO 1892
BY ROBERT D. SWANSON

ІЗ ПОЕЗІЙ БОГДАНА ЛЕПКОГО.

Як сонце згасне.

Чи ти прийдеш тоді до мене, В розгуканих потоків шумі,
Як сонце згасне, звечорів, В пожежі громів, в реві вітру
Як смутком по душі повіє, Останній слід тривоги зітру
Як серце зробить ся студене — І наче звук в предвічній думі
Чи ти прийдеш тоді до мене? Потону в тім вселеннім шумі.

І чи поглянеш в мої очі, Ніщо, що є, не пропадає.
Як вмiла ти одна глядіти, Значить ся: наша вічна туга,
Як сонце лиш глядить на квіти, Се — не сьміх долі, не наруга,
Нім лишить їх в обіймах ночі — Лиш твір, що почину не має.
Чи ти так глянеш в мої очі? Ніщо, що є, не пропадає.

І чи почнеш мені казати, Прийде пора, прийде година,
Куди ходила, що робила, Вберуть на себе мрії тіло.
За чим зітхала і тужила, Де було слово — стане діло,
Що де видати, що чувати — Де була ніч — займеть ся днина,
Чи ти почнеш мені казати? Прийде пора, прийде година.

І чи слова твої сердечні З тих мрій, коли вони лиш щирі,
Будуть мені як співи ранні, Сьвіти повстануть ясні, красні
Як вісти добрі а нежданні І многолюдні, многогласні.
І як утіхи безконечні — Житє їх зродить в вічнім вирі
Слова невинні і сердечні?... З тих мрій, коли вони лиш щирі.

А там і ніч прийде; холодна, З любови, що палить нам душі,
Без зір, без місяця, дрімуча, Колись почнешь любов любови,
Вітрами зимними ревуца, Жажда краси, добра, обнови;
Як зьвір ненаситна, голодна — Почнешь рососою серед суші
Прийде ніч темна і холодна. З любови, що палить нам душі.

Та нас вона не налякає. А може та любов зас'яє
До себе я тебе пригорну Пахучим крином на леваді;
І через пiтьму зимну, чорну І може їй будуть так раді,
Пiдемо там, де день свитає; Як ми, коли квітки збираєм
Нас ніч ніяка не злякає. Весною, вечером, під гаям.

А може ясною звівідою
Вона засьвітить у всемірі?
І може так в любові і вірі
Глядіти-муть як ми з тобою
За тою ясною звівідою?

Всьо бути може, може буде,
Бо серце більше відчуває,
Як розум зрозумів і знає.
Схили-ж мені чоло на груди.
Всьо бути може, може буде.

* * *

Чи ти прийдеш тоді до мене,
Як сонце згасне, звечоріє,
Як смутком по душі повіє,
Як серце зробить ся студене,
Чи ти прийдеш тоді до мене?

ІЗ ПОЕЗІЙ НАДІЇ КИБАЛЬЧИЧ.

Із поеми „Каїн“.

О Боже всевладний! Ти розум людини
У тіло безсиле на вік закував —
Навіщо? Ти душу і вільну і чисту
З землею на віки навіщо з'єднав?
Підвладний дрібницям, гальмований їми
Наш розум не має ні волі, ні сил.
О Боже, знущання я чую, я бачу
В твоїх заборонах гадати й судить.

І дати людині краси розуміння,
Ії зневажати що хвилі, що мить,
Вложити у душу незгоду зі смертю
І смерть неминушу судить на землі...
І дати людині цей розум невпинний
І заборонити гадати за все,
Це глум, це знущання! Як вчинків правдивих
Немає у тебе, за що-ж нас карать?
Мене ти караєш, що думаю вільно,
Що я і на сонце, як на все дивлюсь.
Хиба-ж я живая, видюща істота,
Та тільки повинна вкланятись тобі?
І ти не любовю нас хочеш скорити,
Ти раєм нас вабиш, щоб розум скувать.
Той рай, це принада, щоб людство купити,

Та щоб повернути на вічних рабів.
 Мене не привабиш роскошами раю,
 Я вільною гадку за це не віддам.
 Ти можеш карати, ти можеш губити,
 Але то примусить не влада твоя.

— — — — —
 Була у нас в братом така раз розмова:
 „Навіщо нам праця? — йому я сказав —
 (Я дуже втомив ся день цілий робивши)
 За батькові вчинки та нам ось страждать“.
 „Нам треба робити, це Божая воля,
 Покуту найтяжчу нам треба нести.
 Раби ми мізерні, не сьмієм судити!“
 Такими словами мій брат відповів.
 О, правда, я знаю, що так понижати
 Себе я не вмю, то я відказав:
 „Що ж, вірна істота, нехай той працює,
 Хто мов для розваги нас всіх сотворив“.
 Це сьміливо дуже на Бога казати,
 Нам треба служити, хвалить і страждать.
 Кажу, що гадаю..

— — — — —
 Сказав ти раз людям: „Я владу лиш маю,
 Від мене залежить і смерть, і життє“.
 Ні, ти помилив ся, людина не має
 Всесильної влади так лиш над життєм;
 А смерть, хто покличе, до того і прийде,
 І ти не зупиниш і безвладний ти.
 Ні, смерть в моїй владі, вона всіх рівняє
 І в смерті я рівний, о Боже, тобі.

(Проходить Абель).

Це раб приуроджений і рабство безславне
 На спадщину кине він дітям своїм.
 І людство безщасне навколїшках вічно
 Все буде служити й молитись тобі.
 Не жити всі будуть, а лиш катуватись,
 В ярмі, в безталанні всі будуть вмирать;
 Найвищого щастя — гадати на волі
 Ніколи, ніколи ніхто не зазна.
 І тільки подумать: від мене залежить
 Розбити кайдани і шлях проложить
 До волі, до сили, до вільної гадки..
 Й мене не зупинить безглузда любов!
 Її я не маю...

ІЗ ПОЕЗІЙ З. Г.

Упав сніжок, вкрив землю
грубою верствою,
зробив з бабки молодицю
пишну красою.

Скатерть біла заслонила
кожду, кожду рану,
а дрімота побідила
землю так прибрану.

Відпочинь хоч сю хвилинку,
важй сну благого!
Тобі треба відпочинку
до труду нового.

Незабаром муть пороти
люди твої груди,
завдадуть тобі роботи
їх новії труди.

На потіху панам сьвіта
підуть твої плоди,
бідакам за працю літа
солома й лободи.

Ненаситні пани дуки
візьмуть твою силу;
робітники за всі муки
картоплю зогнилу.

ІЗ ПОЕЗІЙ ІВАНА ФЕДОРЧЕНКА.

Навіщо ті очі горять,
Блищать, наче зорі, в ночі,
І сьйвом палають кохання
До когось другого? Ридання
Аж серце на шмаття рвучі
У мене; я ж мушу мовчати...

Я слухав признання твої,
Про те, як кохаєш його,
Як мариш про щастє любові...
І клекіт я чув в твоїй крові,
І очі сяяли з того,
Що дум палких мріла рої.

Навіщо-ж те сьйво очий,
Коли річ до мене ведеш?
Для чого палкі ті признання?
Бажавши собі спочування,
Ти серце в шматки мені рвеш.
Огнем племенистих річей...

О, дівчино-краве, мовчи!
Не труй мою душу огнем...
Сказав би тобі я два слова...
Але занїмію, бо мова
Не здатна сказати все. Минем
Сю річ... Почувань не дрочи!

Бо з племіні племінь спашне,
Згорить все у племіні тім...
Чи буде-ж кому із нас щастє?
Чи слота й осінне ненастє
Настане? чи курява й дим
Всі мрії твої запахне?

Марійка Підгірянка.

КОЛОМИЙКИ.

I.

Ой із гори, в верховини дує вітер, дує —
 Чогось в мене, моя нене, серденько банує.
 Чогось в мене, моя мати, вливає серденько,
 Та як лише стане грати сопілка дрібненько.
 Сопілочка грає, грає, як би була срібна;
 Але-ж бо ся виливає коломийка дрібна.
 Але-ж бо то лине, лине, але-ж бо то тужить;
 Чогось в мене, моя нене, болить серце дуже...

II.

Та як тая сопілочка заграє, засвище,
 Здає ми ся, товаришу, що родина близче.
 Та як тая коломийка задзвонить в сопілці,
 Здає ми ся, товаришу, що пасемо вівці.
 Вітер віє, сонце с'яє, овечка пасе ся,
 А сопілка виграває, а голос несе ся.

III.

Звідси туга, звідти друга, звідтам жалі-жалі;
 Лишу, лишу верховину, а сам піду далі.
 Ото-сь мене, моя мати, плекала, ховала,
 Щоби-сь мене, моя мати, у жоввіри дала.
 Ото-сь мої кучерки змивала у руті;
 Впадуть панам попід ноги кучерики круті.
 Впадуть панам попід ноги, застелять підлоги,
 Вже не будеш, моя мати, кучерів чесати.

IV.

А як будеш, моя нене, слати лист до мене,
 Пиши його пером срібним, писанечком дрібним.
 Засій його, моя нене, писанєм, як маком,
 Посилай 'го, моя нене, чорноперим птахом.

Посилай 'го із вітрами з гори на долину,
Розпиши ми словечками рідну верховину.

Розпиши ми ядиною, тай полониною,
Розмалюй ми овечками, тай ще смерічками.

Най ліщина росов плаче дрібненько, дрібненько;
Най Черемош реве, скаче—ненько-ж моя, ненько!

А я буду лист читати, слізми обливати,
Тай родину споминати — мати-ж моя, мати!

V.

Насіяла дівчинонька в городчику рути,
Та для того легіника, що пішов в рекрути.

До схід сонця посіяла, вечір підливала;
Та для того рекрутика, що його кохала.

Ой ти руто, моя руто, розрослась ся круто;
Пішов милий у рекрути, за нього не чути.

Пішов милий у рекрути, тай там ся забавив;
Біле личко, чорні брови на Бога оставив.

Було мене, мій миленький, саму не лишати,
Прийшли рано в неділеньку від богача свати.

Каже мати руку дати, ручники готові —
Сиві очі, чорні брови, бувайте здорові!

VI.

Сіяла я конопельки та густо, гей густо,
Вишивала ручниченьки, та пусто, гей пусто!

Я ручники тонко пряла, шовком вишивала,
Миленькому готувала, нелюбови дала!

Денис Угнівець.

До білої тюрми.

Сьвіт — жите — любов — слава... а в пошарпаному серці
біль — боротьба — буря — самотність...

Ха-ха-ха... Хто видумав вас, шумні фрази?... хто вимарив
вас, вдунув іскру життя, блудні огники, на розшалілому, розгуканому,
запіненому океані?... Хтовилеліяв вас, пестрокрили метелики,
та випустив на неприступні трясавини і багна, прикриті зверху
ріжноцьвітним, шовковим килимом?..

Славо!... хто кинув тебе оазою, засадив пальмою фатамор-
гани на дишучій жаром, палаючій огнем пісковій Сагарі?!...

Ха... ха... ха... фраза — злуда — сон!...

Так розмовляв з собою сьміючись іронічно молодий подоро-
жний, та ледви-ледви спинав ся по великих, чорних скибах, колю-
чій стерни на прикру гору „Розенберг“.

Саме займало ся на день. Сіра, груба мряка тяжкою зморою
сунула ся понад землею. Захоплювала темні вершки гір, що сонні
бовваніли в далечині і снили понуру сон-думу...

Було тихо... сумно-тихо, як би на кладовищі... Не щебетали
пташки. Полетіли в вирій...

Два чорні ворони, як два віщуни смерти та заглади бушу-
вали в сірій мряці. Подорожний драпав ся на гору. Підпірав ся
суковатим костуром. Приставав часто. Був змучений, понурий, як
той сумрак. Його роззелехане, буйне волосе додавало йому якоїсь
таємничости... Подовгасте лице, припорошене злегка темним зарос-
том, встаючі щоки, скляні очи, в котрих хвилями ломало ся

дивне світло сильної постанови і розпучливої зневіри... надії і бо-язни... було уособленем мари, загробової тіни...

Але се був правдивий чоловік в душою і тілом, одягнений у старенький, зношений одяг з двома чорними латками на ліктях, в малим клуночком на плечах. Вже вийшов на сам хребет гори.

Станув. Поглянув довкола. По ньому перебігла легенька дрож. Серце вастукотало об ребра. В напів мертвих очах блиснула блискавкою якась радість — надія... Підніс руку до чола. Дивився, як би розпізнавав щось...

— Так... инакше бути не може... Там або ніде!... Нині або ніколи не знайду ліку для своєї душі!... З відтам вилечу білим орлом — пророком — апостолом „малих“ — або вовком-сіроманцем жадним крові... пострахом усього світа...

— Ні!... вилечу апостолом... апостолом любови!...

І він сам не завважав, як під ним коліна зігнули ся. Він клячав в піднесених до неба руках і молив ся: „Господи... Отче заневоленого люду... візьми моє пошматоване серце і перетвори його в силу — в любов... заміни в огонь... кинь опісля в той вир пророком... апостолом“...

Довго він молив ся. Сам не знав як довго. Не памятав себе. Його душа не була на землі, а улетіла в безкраю вічність...

День стояв уже високо над землею, коли він пробудив ся в молитви — прийшов до себе. Сіра, тяжка мряка рідшала, а в поза неї як кривь прозору, наче павутине тонку занавісу, немов кривь незмірене сито сипали ся мільони-мільони невловимих людським оком крапельок золотого, соняшного проміння.

Здаєть ся, те животворне сонце зсипало і на молодого подорожного відвагу та силу. Хотів піднести ся з мурави, стати на ноги. Але не міг піднести ся. Натомлені довгою дорогою ноги здеревіли.

Він зняв із себе клуночок, опер ся ліктем на ньому. Дивив ся на чудову околицю, що лежала у його стіп. В низу земля філювала легенько горбиками. Філі були покрані в шахівницю бурими загбнами невикопаних іще бараболі, довгими пасмами жовтої стерні, чорними скибами, блідо-зеленими грядками капусти.

Між тими фалдами та філями мріли цятками люди копаючи бараболі. Денеде лїниво підносили ся велитенські, сиві клуби диму. Дим стелив ся по землі, або пірваний віддихом вітру розпливав ся під хмарами. Опісля палахкотіли червоні язички полум'ям. По-

думе захотіло ще раз захопити, лизнути кудлатий дим. Кудли рідшали-тоншали і тільки легенькі, синяві смуги вказували сліди огнища.

— І я колись розплину ся, як сей дим, — подумав собі подорожний. — Що по мені остане?!... Спершу сьвіжа, піскова могила, потім дерне і молоді буки... дальше згадка... А потім?... Потім сон... сон... сон...

І він знов глянув на синявий, розвіяний знак огнища. Слідив за ним зором... і знов думав, та думи його мали щось так принадного для серця...

Між ярами вила ся срібною гадюкою гірська Вирва. За нею, як би хотів її перегнати, сопів, сердив ся, гуркотав, глухо дуднів залізний змій. Вдрапував ся під гору і... шубовсть у різнобарвну китицю ліска. Чудова китиця. Крайом темночервоні буки проривані зеленими, самотними, струнками ялицями. В середині жовті клени. А на самому верхку знов ялиці та розхрістані смереки.

— Смерть... повільна смерть природи, — шептав парубок. — А перед хвилию ще я був такий подібний до сего конаючого, в останнє віддихаючого ліска...

— Чи се житє, житє людське не померкне? Чи не опадє на нього жовтим листєм хоруба — а потім блідий-ледовий труп зими?.. А я?... Моя зима вже минає... Я воскресаю сьвіжою, зеленою весною...

І справді — йому так мило, так любо було тепер на душі. Йому видавало ся, що лісок в мить ока, одною думкою вмер і на ново воскрес, а над ним уносила ся надїєю весна. Йому стидно стало, що він ранком ще сьміяв ся в весни, любови, надїї...

Одначе він знов глянув у далечинь. Але лесни не було... Осїнь... жовта, конаюча осїнь...

Знов під серцем залоскотало. А коли-ж надїя дійсно лише сном?... Мої мрії... ідея?...

Він задумав ся. В очах доси ясних затягнуло жрякою.

Глянув на ліво. Там тисячними очима блищала велика, сіра маса, як би потвора... Щось неначе фабрика. Так, се була фабрика не бурої руди, не жовтої, піскової глини. То блищала до сонця скляними зїницями фабрика „шляхотної порцеляни“ з синїми жилками. Се конвікт шляхтичів, де сівачами і женцями і молотїльниками були невсипущі сини сьв. Льюїолі.

І що вийде в тої шляхотної землі?... Може вилетить чорний гайворон і кракати-ме? З своїх кіхтів випустить кість ворожнечі... Схоче клювати живі очі в сих малих... А прецінь і одні й другі — одна земля на сьвіті...

І як би з відразою відвернув ся від фабрики. Зітхнув, аби шляхотна глина не зродила чорних круків...

Зір парубка зупинив ся на трьох стіжковатих горах, покритих темно-зеленими ялицями, пообдираними червонолистими буками та росохатими грабами.

На шпилі одної гори хто се?!... Який дідуган присів?... Понурій, почорнілий стогне-стогне, храпить. Його чоло покалічене щербами. Се пила часу тупими зубами погризла його... Се старий Гербурт... Сидить на звалищах, на румовиску, і думає думу сумну не веселу. Згадує свої молоді „золоті“ часи.

Може покутує?... Може Господня, справедлива рука посадила його тут на пересторогу новим поколінням, що фабрикують ся в хирівській фабриці?..

Бездольний дідугане!... Ні, щасливий ти, бо ти апостол, ти пророк... хоть німий, непорушний як труп, а голосиш своїми почорнілими устами, розкладаючим ся організмом евангеліє братолюбія... Стій, старче, до кінця віку, а як сьвіт стане великою ріднею, тоді лягай у могилу.

На право біля Гербурта неба чолом досягає „Чернеча гора“. Її жовта, як би вилісіла золота чашка с'яє грабами на сонці, с'яє диядемом. Відхилиє ся від чорного бору. А на тім чорнім борі, як на темному лиці ночі дріжить, уносить ся невинна, біла душа покутника... Се манастир...

Як платок пренепорочного снігу приліпив ся до ялиць. Срібна бляха копули не блищить, не с'яє, а просто горить. Над жаром копули знак побіди, знак любови — хрест...

У парубка запалахкотало полум'ям серце. Хотів обняти і притиснути до грудий знак сьвятині... Але не міг досягнути...

Не памятав себе. Зірвав ся нечаяно як вихор. Летом мисли летів у долину до єєї пристані, де мав знайти супокій, відки мав вийти апостолом. Він не вважав, як біг вулицями говіркого місточка. Не бачив, як люди нальцями витикали.

— Божевільний... стій!... шалений...

Не чув їх глумливого крику.

— Ми мали пророків — мали месію... а ти хочеш стати апостолом і перевишити їх?... Ми сьвіт, ми все на землі...

Але він мчав — видирався з обіймів змінчивого сьвіта. Під Чернечу гору летів... до білої тюрми, до замешканої трупами пустині...

З полудня котилося по небі сонце. Молодий подорожний в клучок у руці входив у монастирські ворота. Високий, сірий мур ділив монастирський сад від дороги. Обідрана, почорніла наріжна башта стояла мовчки замислена.

Подорожний глянув на башту. З неї повіяло холодом на його розпалене, втомлене лице. Йому було лячно. Здавалося, за ним слідком іде-волочеся тінь його життя.

Нараз побачив смерть... Вона конала в судорогах, у довгих, повільних муках... З її черепа звисав у неладі чорний каптур і прикривав пусті очні ями... В костистій руці держала скорпіона, три гвозді... на гвоздях незрозумілий, дивний напис...

— Не піду далі... не піду!... Се не пристань — не спочинок для душі.

— Я не стану апостолом — а смертю...

Відвернув ся з відразою... Хотів назад утікати в долину. В долині жде його поцілуй, закровавлене, розбите серце, притулить до себе ніжна дівоча груди, своїм віддихом, як цілющим бальсамом оповіє і оگریє його...

Він поступив уже крок назад. Але між ним а долиною стояла висока, бліда стая його любої матери.

— Не вернеш — промовила лагідно але розказуючо. — Будеш апостолом малих.

Подорожний стояв біля монастирських воріт. Несміло потягнув ручку від дзвінка. Дзелень... дзелень, відізвався глухо дзвінок в тихих, таємничих мурах. В заскленім, малім отворі показалося обголене лице черця-брамового.

— Чого? — спитав ляконічно.

— Спокою для себе, а братолюбія для сьвіта, — відповів подібно-ж коротко прихожий.

— Стривайте...

За малій часок брама тихо відчинила ся. В брамі стояв низький, сивий як голуб дідусь. З лица вихудлого постом, аскезою, віяв спокій. Легенький, щирий усміх завис на устах.

— Слава Ісусу!...

— На віки слава...

— Спасати ся?...

— Ні!... Ліку для роз'ятрених ран душі... Не так... хочу любови — євангелія... хочу стати апостолом.

Старий усміхнув ся, похитавши сивою головою.

— Добре, братчику мій... А чи погордив сьвітом... зненавидів сьвіт?...

— Ні!... Я люблю сьвіт. Попрощав ся тільки... для нього прийшов сюди...

— Побачимо... А не боїш ся смерти?...

— Я... смерти?... Завагав ся. Хотів щось відкавати. Не доказав. Перед ним знов стояла смерть та сама, що привитала його з башти.

— Смерти бояти ся?...

— Ходи за мною. Побачимо.

І старий відчинив на ліво прислонені, скляні двері розмовниці. Ввійшов у розмовницю. За ним молодий.

Яке було його вдивованє! Боязнь блискавкою прошибла ціле його єство. На марах лежав труп у чорній, довгій рясі. Мертві, зсинілі губи трупа усміхали ся, як би снили веселий сон. Може сьміяли ся в подорожного?... По обох боках трупи горіли три білі сьвічці. В розмовниці було чути якийсь сопух... холод... п'тьму могили...

— Бачиш?... вчора вдруге зненавидів сьвіт... Диви ся, се смерть...

Непевна усмішка знов стала блукати по стягнених устах ігумена.

— Бачиш?...

— Бачу... бачу... і тої не бою ся... гордю нею... Бою ся, але повільного конаня сьвіта...

— Розумію — хочеш бути апостолом — пророком...

— Так...

— В Бові надія... і обняв молодця поцілунком любови і мира.

Манастирська брама зачинила ся за старцем і новобранцем. Він був уже в манастирських мурах... В білій тюрмі... Вмирав повільною смертю. Був живим трупом...

А апостолом?!...

Краків 24. I. 1904.

Ол. Плющ.

СПОВІДЬ.

(записки одного з багатьох).

Присвячується сестрі Оксані.

IV.*)

Тоді, після тієї події, як я вернув ся до дому, я ввесь дрижав, бо мені в вухах усе невпинно лежав отой гістеричний регіт її, кожний раз колючи мою душу, немов ріжучи її...

— Осьміяний! — думав я, — і ким же осьміяний? Найпідлітшою з жінок, — так я думав про неї в ту мить. — І все за те, що не втримав себе, що послабив трохи один лише повід тієї оброті, яку я накинув на свою істоту. „Святенський студентик“, як се підло. І головна річ у тім, що я почував себе дійсно винним, почував, що я справді „святенський студентик“ в повнім, гидкім значіню сих двох слів. Я винен перше тим, що будши розумним, в ідеєю власною, значить, не навіяною, а самим вродженою, міг так низько впасти, а друге тим, що міг викласти на осьміяне перед нею те сьвященне, те гарне та красне, що я так нишком, так ховаючи від натовпу, виховував у своїй душі... І себе я безмірно тоді, в ту мить ненавидів, навіть почав був сумнівати ся про правдивість своєї ідеї, нарешті з відчаєм подумав: „Невже мені нема спокути?“ Але ніби на відповідь мені почуло ся:

— Невже ти, святенський студентуку, дитинко маленька, невже ти не догадав ся, що я кокотка? — І лящало се мені в вухах так виразно на тлі гістеричного реготу, й відбивало ся в розумі і в душі...

*) Див. Л.-Н. В., т. XXVI, кн. IV, стор. 46—60.

„Осьміяний!“ — як прибитий, як знівечений до краю морально, мовив я, пригнічений і притиснутий чимось тугим, таким міцним своєю плюгавістю.

— Осьміяла, згидила все, що було найкращого, а ще осьміють, ще гірше насміхати-муть ся, ще прикрійші, ще більше шпаркі й гострі насміхи мене очікують далі... Від товаришів се, від тих, що не любили мене за те, що я був „святенький студентик“, — так і вони мене взивали, — від тих, що визнавши про се прийдуть до мене сьміяти ся з мене... „Сьміяти ся!..“ крізь зуби процідив я останнє слово... Мені стало нудно, нудно на сьвіт дивити ся, нудно й прикро почувати себе в своїй істоті, мені захотіло ся сховатись од себе й від усього сьвіту... Де сховати ся, як сховати ся? се питанє так раптово й так нагло постало мені в душі, так схотіло ся на його відповісти... Тікати від себе, але куди, як?... І ніби під впливом сього бажаня не можучи сидіти в своїй хатинці, я одіг пальто, шанку й пішов геть із дому... Але певно, я на вулиці не втік від себе, а ще гірше мені стало: то мені здавало ся, що всі на мене призирно дивлять ся, то що сьміють ся з мене. Се проте було якесь чудне почутє, невизначне: я ніби на хвилі забував ся й тоді мені оте здавало ся; коли-ж я знов опановував собою, то мені було досадно, що я такі дурощі думаю... Я почував якусь злість проти сієї нечулої хвилі людей, що обминала мене, як твердий баскет, який заваджає її вільній ході. Раптом в очах мені майнуло: „Казьонная вінная лавка №. 54“, і мені вмить згадали ся ті місця з ріжних повістий, що я прочитав, де той або иньший знаходив душевний спокій у вині...

Я відігнав від себе сю думку, але вона як настирливий комар знов упила ся мені в душу... І я, чудне діло, почувтив таке-ж почутє, яке відчуває в собі людина, що дозволяє комареві кусати себе, щоби краще розглядіти його; біль від питя крови комарем робить ся гострою й ніби чимось приємною, тобі хочеть ся вбити його, але ти здержуєш ся й відчуваєш приємність від того, що можеш здержатись, а він ссе, ссе, немов голкою коле. Так і ся думка: вона мене кусала, а я почав розглядати її, і для себе неспостережно вбачати щось приємне в ній...

Мені в уяві стала чарка, повна прозорого плинну, я нахиляю її, в моє горло проходить щось палюче, опалляє горлянку і приємне тепло лоскоче її й розливаєть ся по всьому тілу, а в голові все зника, твердим робить ся розум, прикрі спогади ховають ся. Раптом

я вскочив у шинок... Ускочивши зразу ніби опам'ятавсь, але вже ніяково було повертати ся, бо мене завважили. Тільки я про се подумав, як та-ж уява приємно знов овладала моїм розумом... До дому вернувсь я з півквартою в кишені. Роздіг ся, поставив пляшку на стіл, вийняв із шафки склянку й налив її повну... Сів біля бюро й надпив трохи; в ту-ж мить я почув, що голова моя ніби стиснулась, а в середині розлило ся спершу пекуче, а потім лоскочуче й тим приємне тепло, далі голова моя пішла ходором, а тепло заширило по всій істоті, плигнуло по нервах, вплинуло в голову, серпанком тумана повило уяву й завертіло там усе, дійсність прикрило рожевою сутінню й немов однесло на бік, а звідкілясь із далека почало виводити переді мною сьвітлі хвилі з минулого, те-ж повивши його проворою рожевою тінню, завинувши його в прозорі рожеві мрії та в тихощі... Я ще трохи випив, далі випив усю склянку й налив другу... На мене з рожевої сутіни почали виглядати красні випадки з мого дитинства, в уяві стало раннє житє моє, перші кроки, або сливе перші, мною зроблені в школі...

Тоді я був у другій класі. Хлопець усе замислений, я почував себе вічно самотнім, але все-ж тоді я був щасливий, як дитина; були й радощі тоді, се коли було здібавш цікаву книжку; були й негоди, як було одержиш двійку з латини або що; взагалі були й веселощі, напр. на лижвах їздити я любив, у літку купать ся; тоді мене ніщо не пригноблювало, ніщо не тисло душі, хоть і самотної й журливої завжди, але все-ж вільної, веселої...

І от одним разом стояв я в гімназіяльній церкві й нудив ся, бо на дворі с'яло соняшне весняне промінє й немов кликало на волю, а тут треба було стояти в церкві по приказу гімназіяльної старшини... Отак нудячись, я між иньшим глянув у той бік, де стояли дівчата-гімназіястки. А церква у нас була спільна з дівочою гімназією: по один бік її стояли ми, хлопці, а по другій вони, дівчата. У другім ряді першою стояла височенька дівчинка, років 10, з біленьким обличчєм, з якого сьвітили великі, темно-блакитні задумані очи, а на їх ніби накидали тїнь довгі, густі вії, що робило їх ще глибшими, ще більше замисленими. Наші погляди стріли ся й на її щічках раптом спалахнув румянець, а мені в серденьку приємно впік його вогник...

Я ще глитнув раз або двічі зі склянки й відкинув ся на спинку мого фотеля...

За містом, де я жив учачись у гімназії, починав ся й розлягав ся, скільки очи бачать, широкий шлях, оточений старими, задуманими вербами, а до його притиснули ся, його обняли й поруч з ним побігли в далечінь, усе розширюючи ся й розпросторюючи ся лани й лани, безконешні лани... Я йду поруч з нею і її блакитні очи в тіни вій дивлять ся мені в душу, а румянець, що з'являєть ся від часу до часу їй на ніжненьких щічках, примушує моє серденько так швидко, швидко битись : ми йшли попід вербами шляху й сонце заходило ; тиша, осяяна блідо-рожевим відлиском вечера, опанувала всім і було так гарно...

— Небо сяє останнім промінем заходячого сонця, — тихо мовляв я. — Пташки вже сливе затихли... Верби тихо замислили ся й причувають ся до ріжних м'яких згуків, що десь чогось з'являють ся... Як гарно !

— Як гарно... — повторює вона.

— І твої очи як ті блакиті с'яють. Як гарно !...

Вона мовчить, а її румянці кажуть : „Як гарно“, а очиці від соромливости ховають ся цілком у тінь вій. Я її цілую. Цілую, як цілує дитина... То був гарний поцілунок !...

І тепер ото, коли мені вже крізь п'ятнацять років згадало ся се, сльози виникли на моїх очах, опалили мені щоки, я допив склянку : в голові раптом усе перевернулось, кімната одразу як скажена заходила ходором, до горла підступило щось нудне, бридке, от воно вже в устах, і — —

Хитаючись я доплів ся до ліжка й не роздягаючи ся впав на його...

Проснув ся я пізно, почутив зараз біль у голові й пригноблений стан духа. Я оглянув кімнату, й ніби обухом мене хто вдарив по голові : все вчорашнє раптом стало переді мною, тільки з подвійною силою ; я заплющив очи тісно й закрив ся покривалом із головою, бо мені боляче було дивити ся на документи свого упадку, навіть на стіни, ніби вони докоряли мені своїм німим поглядом ; соромно на світ було глядіти...

Я чув, як увійшла наймичка, прибрала на долівці й вийшла. Я похапком одяг ся, вбрав ліжку й сів на фотель. Переді мною стояла порожня пляшка. Я, як сів, так і занімів : ніби всі мої почуття затупили ся. В серці і в голові було порожно, вся духова істота ніби зогнила, а на місце її втис ся в мене якийсь гніт без зміслу, без визначних форм... Не знаю, чи довго я так сидів, чи

ні, але мене вернуло до себе те, що в мою кімнату увійшла хазяйка квартири, рипнувши дверима... Се мене й розбудило з того важкого ніби сну... Моя хазяйка вже стара жінка, одна з тих пань, що віставши ся після чоловіка, з яким жила досить не погано, живуть із того, що наймають простору квартиру й віддають од себе кімнати, де як їх обстановили. Звичайно вони квартирантів підбирають тихих, смирних, які-б не заваждали спокійно доживати віку. У сїєї, вже зовсім старої, засохлої вдови по уряднику, живу я та якийсь урядник, тихий, ввічливий, пригноблений; живе ще гімназист-репетитор, про якого я мало знаю, бо декільки разів тільки стрічав його з цигаркою в зубах, яку він машинально, по привичці, що раз, побачивши мене ховав, але потім розглядивши хто я, з подвійною сьміливістю впирав її в рот; живе ще якась панна Французка, що теж живе лише з лекцій, вельми жеманна, ніколи сливе не буваюча дома. От і всі... Хазяйка, Варвара Семеновна Крупницька, вдає з себе благородну даму, вельми строгих правил моральности, тим і підбирає собі квартирантів „поважних і статочних“ людей, як виражаєть ся сама. Але більше всього вона любить давати лекції моральности своїм молодим квартирантам.

— Ви, милий юначе, — почала вона зараз же, — ви забули, здаєть ся, хто ви і що ви?... Ви не який небудь там швець або кравець або босяк, або мужик із села, ви-ж студент, син благородних родителів... Як же то можна: скромний такий були ви юнак і раптом чую, що вчора ви — тьху!... пили горілку... Ну, чи личить же вам отаке робити, вам, студентови, молодому юнакови, який учить ся, який готуєть себе для корисного служеня царю й отчизні?... Ну, чи личить же се вам, якого родителі, очевидно, виховували, як звичайного, благородного, інтелігентного хлопця?... Ні, сором, сором вам... Не сподівалась од вас, такого тихого, скромного юнака, на таку гидоту... Опам'ятайте ся й не йдіть за гидкими потягами, вбивайте їх у самім початку, не соромте себе й мене; се, вибачте, я вам кажу як мати, бажаючи добра своїй дитині... Я стара вже, молодий юначе!... і т. ин. і т. ин.

Спізнанє свого упадку було й так важке для мене: я глибоко погорджував собою, а тут іще сї її слова, її тон, що здав ся мені зухвальним, се все так роздратовало мене, що я раптом затупотів на неї ногами й визвірив ся:

— Яке вам діло? Чого вам треба? Геть звідсіль! Геть, не мучте мене!...

Вона перелякано подивила ся на мене й миттю зникла за дверима, буркнувши :

— От шалений !

А я, як устав, так і захолов ув одній позі...

І порожня пляшка на столі й склянка біля неї, і пляма від дечого бридкого на долівці біля фотеля й засохлі бризьки сього на ніжках його — все те якимсь безкраїм гнетом як налягло на мене, так ніби притисло всього в мислями й в почуттями ; воно стояло переді мною, а з поза його виглядала на мене повна картина мого упадку й гнітила мене, власне гнітила, бо я не почував ні гострого болю в душі, ні особливих мислей не мав у голові, а лиш одно опанувало всім мною й стерло, змяло мене — се мій упадок... Я в знесилі опустив ся на ліжку.

І раптом я почув, що вельми втомив ся, ніби скінчив тільки що важку працю, таку важку, після якої стомлене тіло жада довгого й глибокого відпочину... Я схилив ся на подушку...

Як розплющив я очи, то в ту-ж мить почув радість у собі, ту радість, яку відчува в усьому тілі здорова людина після спокійного сну... В кімнаті було темно й я одразу нічого не міг пригадати... В такім приємнім стані духа я солодко потягнув ся, позіхнув і глянув на бюро... Раптом у вічі мені вдарила пляшка й склянка біля неї, сі німі документи мого упадку. Я раптово скочив, як опечений, в один мент пригадавши все, відчинив вікно й з силою кинув туди пляшку в склянку. Почув ся різкий гуркіт розбитого скла й я здригнув ся... Мені блиснула думка у голові, що і я от так само розбив ся... Я одяг пальто й вийшов із дому.

Був уже вечір ; темнота покривала місто, але ліхтарі досить таки псували її, хоть і безсилі були цілком розігнати її. Взагалі-ж якоесь ненатуральним усе вдало ся мені довкола : і ся неповна темрява, якої-б я вельми в сю мить хотів, і неповне, тремтяче, блідо-жовте сьвітло, що гублячи ся в сутіни робило її ненатуральною й сірою... Люд, як і завжди, повний особистих турбот, байдужо минав та обминав мене... Але тепер мені було приємно, що їм нема до мене ніякого діла... У слід за сею думкою з'явила ся нова раптова думка, що мені нема вже взагалі жадного діла до життя, нема місця між отсими, що йдуть і обминають мене, що мені нема жадної будуччини... „Що робити?“ вже може сотий раз питав я себе й нічого не міг відповісти. Я опинив ся в такім стані, як людина, що в дорозі зимою, коли реве хуртовина й заміта все,

глибоко певна, що йде шляхом, раптом провалюється в яр і заметена снігом, збита з пантелику, не знає ні як вилізти їй з того яра, ні того, чи є хоть де-будь яка-будь дорога... „Встати?“ — мислив я тоді й зараз же почував, що немога, бо ніщо мене не підійме, ніщо не зможе витягти з яра з під снігу, мене, розбитого відчаєм, півзамерзлого... Я почув у ту мить, що мені навіть приємніше всього замерзнути. Навіть помах на оправдане з'явився був мені в душі.

— Що я за злочинець, — питався я в себе, — що таке надзвичайне я вчинив? Адже те, що й усі, або переважно всі роблять, і що, в кожному разі, в наш час уже не здається розумним людям таким страшним злочином... Хіба всі також страждають морально, як і я, всі ті з моїх товаришів, що жадної ночі не сплять дома?... Чим же я так провинуватися?...

Але якийсь владний і щирий голос провадив мене, шматуючи мою душу :

— Не перед світом, якому до тебе нема діла і який хіба посьміється з тебе лише за те, що ти раніше був „святеньким студентиком“, мав свою ідею й сим був кращим від них, — не перед людьми, які егоїстично лише зрадіють, що їхні вмовини й звичаї життя всевладні, — ні, не перед ким, а лише перед собою, проти себе ти вчинив злочин, який зруйнував усього тебе індивідуально, й зробив звичайним людем; а хіба такий злочин не страшний злочин?...

V.

З цієї ото доби я поклав, що не варт мені жити й я оправдуюся перед самим собою. Але раніше, ніж списати сюди всі свої оправдання, я хочу сказати тому, хто колись може якось прочитає мої ці записки, що сей рішенець мій не був наслідком афекту, що взагалі я не був у афекті, роблячи собі отой вирок, бо після того часу, як я морально впав, пройшло вже три тижні, час вельми довгий для того, щоб афект міг за весь біг його владати людиною. Також і тепер, коли я поклав записати все отсе перед самою останньою хвилиною свого життя, я цілком відчуваю себе спокійним, не відчуваю проти себе вже того обурення, яке владало в мені раніше і про яке я не раз ото згадував у сих записках... Ні, я цілком розміркувавши поклав не довжити своє життя...

Від того дня, коли я на вулиці вперше подумав, що я чужий тепер для життя, я вже не мав душевного спокою такого, яким переважно користувався до свого упадку; мене гнітила одна думка, чи варт мені жити, чи не варт?... Я думав, що сю думку легко задумати, присівши дбало за працю, і я присів; почав робити найважче діло, але як тільки викінчував його, то знову гніт тієї думки, чи варт, чи не варт мені жити, вже напливав на мене з подвійною силою, опановував моєю душею надовго... І от роблячи найважче діло, намагаючи ся якомога більш у його вглибити ся, аби нічого окрім його не лізло в голову, я все чув, що діло цікавить мене мало, а прикрі думки пролазили в голову. І неспостережно для себе я все більше та більше впевняв ся, що мені нічого робити вже на землі, що я не можу робити того, що міг би, що я втопив ся вже від життя, що я вже не здібен іти вперед, що я вже починаю закисати. І от, як тільки майнула мені ся колюча думка, що я вже починаю закисати, що скоро цілком закисну, то зразу мені цілком обридло моє життя...

Таким побитом я поклав кинути його.

Мій задум — жити треба для того, щоби нести яку небудь справу, як власний хрест, по своєму життєвому шляху, нести її до ідеалу, який манячить завжди в далечині й освітляє тобі шлях... Хоть до його ти й ніколи не наблизив ся, як не наблизив ся до манячого й ваблячого своєю чистою блакиттю крайнеба, але вічно вірячи в його, вічно бачучи його впереді, ти намагати-меш ся якомога краще нести свою справу до його, якомога ближче донести її, і все твоє життя тим наповнене працею, яка захоплює тебе, в якій ти знаходиш і моральне задоволене й відповідь на всі твої запитання... З ідеалом, до якого ти намагаєш ся досягти — а намаганє до сталого ідеалу, по моєму, є справжнє життя в повнім значіню сього слова, — ти людина, бо людина є частина того великого, що й миті не спиняєть ся на однім пункті в своїй ідеї прогресування й удосконалювання; коли-ж ти хоть на мить перестанеш вірити в ідеал, то зразу-ж, у ту-ж мить, провідне світло його тобі померкне, ти заблудиш ся й зійдеш для себе неспостережно з того шляху, яким почав був, або взагалі йшов... А в таким разі людина не людина, а трутень, продукт виродженя... І не одні віддільні осібники гнили так, а навіть цілі нації, які нарешті кидали свою мету й ідеал...

А я ото й згубив його, зневірив ся в собі відносно того, що можу намагати ся до свого ідеалу...

— Адже все-ж таки живуть без ідеалу люди, адже жити можно? — скаже дехто. Можно!... Чому не можно, нічого нема, сливе нічого неможливого для такого звіря, як людина, а все-ж із самого початку всі люди родять ся людьми, а не „трутнями людськості...“ А безідейність нині одне становище найкращої, найкультурнійшої інтелігенції. Вона, як запашна та приємна отрута, як легка мрія, пройняла переважно всіх, пролізла в усі розуми, проникла навіть у літературу, й усе те, що носить на собі відбиток легкості, що не примушує задумуватись, а лише милувати ся легкістю картинки або її оригінальністю, все се опановує натовп усього сливе сьвіта... Суспільство ніби втомило ся, немов розчарувало ся в давнійших ідеалах, люди кинули ся кожний в себе самого, кожний дба лише для себе; кожний любить себе тільки, приклада над усе власне скиглене та маріне іноді... Серед сього моря безідейности трапляють ся наче острови, куточки повні жита, діяльности, боротьби, а також иньші — повні жита теж, але вороги перших, сповнені деспотизмом, служачі йому як ідеалови... Ті й другі працюють щиро, отсі останні міцнійші перших, тим вони офіційально ніби владають безідейним суспільством, але, власне кажучи, владають ним не ідеї їхні, а лише жах кайданів, острогів, шибениць і т. ин.

Я не пристав ні до перших, ані до других, бо замислив щось иньше; я поклав, що поки людина сама себе не зробить кращою, поки сама себе не спізнає, поки суспільство в кожній своїй одиниці не залишить сплячки-безідейности, доти ніякі сьвяті мученики за ідею не звернуть на себе його щирої, серйозної уваги, бо воно до всього иньшого ще легкодухе надто... Я поклав власним прикладом доказати, виреалізувати свою ідею — і що-ж?... Я впав, але, Боже мій, моя ідея правдива, се я хочу доказати тим, що залишу їй служити, почувивши, що не можу з своїми здібностями; таким побутом хоть не зогиджу її, не спідлю; доказати ще й тим, що не пристану до „тругнів суспільства“, а до иньших приставати я не можу: не до тих, що офіційально владають натовпом, належить моя душа; до тих, що з ними борють ся, не можу, не почуваю себе здібним; не хочу зрадити ідею власну та й бою ся, що можу зрадити й другу ідею, коли вже одну зрадив... Се моя від-

повідь першим, а другі питають: „Чому-ж то ти не можеш служити своїй ідеї?“

Моя ідея не є ідея, що не дозволяє спокути, але для спокути треба сили... Сили тієї, яка-б мене могла піднести в гору високо, сили тієї, яка-б одновила мою зогиджену душу, тієї сили, яка-б мене здолала погодити з самим собою, сієї сили я й не почувую в собі... Не почувую енергії з новою силою прийняти ся за служенє своєму ідеалови, розчарованє розчавило мене... При тому ще з'являєть ся мені така мисль: візьмімо так, що я сей раз, перемігши себе, верну ся на ранішній шлях, то хіба я сам собі можу поручити ся, що знову під впливом чого-небудь не зраджу його, свій ідеал, і не зверну з шляху?...

Я не можу більше так існувати, не можу й не хочу... Не хочу й ніщо мене не задержує, нічийого життя я не зламаю сим, нікому особливого горя не принесу, бо сама фортуна ніби навмисно зробила мене сиротою, а Вища Істота не вклала в душу почуття любови... Може воно-б мене й одродило й відновило, але я не тільки не люблю нікого, але навіть, мені здаєть ся, не можу нікого полюбити, не привик...

Ні!... От і револьвер лежить переді мною на бюрі, набитий, готовий... Зістаєть ся лише прикласти руку до чола, і... Я звільню ся від гніту душевного, від гніту тих спогадів, прикрих міркувань, від усього й від свого розуму звільню себе... Коли подумаєш, як погано скінчить ся для мене жите моє, то й жалко навіть і сумно стає чогось у душі; але як помислиш, скільки одноманітних, гидких, безідейних, повних дрібного чевривія, нудких днів життя тобі лишаєть ся в будуччині, як темний, безпросвітний льох пройти, то аж здригнеш ся, то хочеть ся зараз же, миттю, аби не роздумуючи, аби не краючи розумом серця, вистрілити в себе...

Чого се я — се мене дивує — в останній час сливе не думаю про той сьвіт?... Мені в уяві про його ніщо не встає... Лише тьма... Ранійше я думав, що душа на тім сьвіті живе спогадами, і от їй суд, але тепер би я сього не бажав, а лише вічного й повного спокою й самозабуття там!... Але я й не бою ся нічого, лише сумно на душі, так сумно, що аж серце стискаєть ся... Сумно!...

Може здаєть ся кому-небудь сьмішним те, що я стріляю ся... Але хай сьміють ся, кому сьмішно, хай живі мерці дбають про своє півживе, а я вже, коли вмер ще тоді, як випив ото останню чарку горілки, навіть не тоді, а вже тоді, коли отого проклятого ранку

зогидив свій ідеал, а може ще й раніше, — то вмиру справді, бо по мойому або жити вповні, або також справді вмерти!...

Може кому ще більше сьмішними здадуться мої записки, але я не для сих списав усе, що перечув, усе, що краяло мою душу... Я написав се для тих, які маріють удосконалюватись — я смертю своєю хочу служити власній ідеї, коли житєм не здолаю, для тих, які шукають, а не для тих, що вже знайшли своє вкохане становище мельодійного, або дурного й важкого нудія та чеврія в розкошах того мельодійного нудія; ні, я для тих, що зітхнуть над сими записками, зітхнуть і приймуть їх на допомогу собі... Ні, я почуваю, що вже більше не можу писати, сумно мені, важкий гніт, тугий наліза на мою душу й тисне моє серце... Геть усе, геть на віки!...

Він одкинув ся на спинку фотеля, але згадав, що не підписав ся під записками, тим узяв перо й придав у кінці свого письма: „М. Синявський“... Далі знову прийняв ту-ж позу. Блідий, блідий, як полотно, він пробув у такій позі хвилини пять... Тоді розплющив очі й з острахом оглядів ся довкола... Раптом простяг руку до револьвера, уважно оглядів набої, ще раз оглядів ся довкола й приставив руку до чола...

Розліг ся згук вистріла...

Коли сполохана ним прибігла хазяйка квартири, то страшно жажнувши ся, немов захолола на порозі... Перед фотелем у передсмертній агонії дріжав юнак... Жертва тієї сьвітової ідеї, що живе й завжди жити-ме, міняючи лише форми свої в міцних та щирх серцях того чи иншого справжнього індивідуума людськості...

4 грудня 1903 р.

М. Орищин.

Подорож до Львова.

Зачну від порівняня. Встає сердита пані зі сну. Утішать ся її любимці і підходять до неї в підхлібствами; зненавиджені-ж нею домівники ховають ся по кутах і на кождім кроці старають ся уступити ся їй в дороги.

Ся сердита пані, се земля. Її любимці — то богачі, можли сього сьвіта. Вони їй схлібляють, скобочуть її шкіру залізними плугами і намащують природними і штучними навозами. За те вона дає їм ссати безпосередно своє тіло. Ті нелюби, яких мачуха-земленька відпихає від своїх грудий, то ми, що нитку свого життя провадимо поміж колесами машин, купами каменя або звоями паперу.

Оттак одного часу (я міг тоді мати 17 літ) устала ся сердита пані і повіхаючи надягала зелений чіпець. У нашому селі ставив тоді пан горальню. Мати вислала мене мулярам до помочи. З товаришем недолі розробляли ми вапно і носили його мулярам по карколомних сходах. День був дуже гарний. Як свободолюбному чоловікови навкучило мені слухати докорів майстра, що вапно за пісне або за товсте, і я постановив покинути ту невдячну роботу. Нагода лучила ся в часі полудневого спочинку. Пополуднувавши, я вибрав ся мавівцями в дорогу. Ще й тепер мені жаль, коли пригадаю, як я тоді дурив матір, що пополудни йду назад до праці, і як мати мусіла гризти ся, коли я не прийшов на ніч до дому. Цілею моєї подорожі був Львів. Там я надіяв ся дістати роботу при водопровадах.

Не буду описувати подрібно всіх пригод моєї подорожі; подам лишень що важнійші. Першу ніч я ночував у якісь оборозі. На другий день зайшов я під вечір у село П. і задумав переночувати у вчителя. Хоч і незнайомий він мені, але думаю, може парубок, то й рад буде якомубудь товаришеви. Приходжу під школу, трібую двері, ба — замкнені. Сідаю на східцях і чекаю. Хто лише йде попри мене, того розпитую про вчителя, чи добрий він, чи гостинний.. Кожний говорить інакше; той хвалить, той гудить. Надходить якийсь парубок. Зачинаю і з ним розмову; по кількох словах пізнає він мене а я його. Був то собі непосидючий столяр. Знайомість з ним я завязав підчас моєї першої мандрівки до Львова. Він навчив мене тоді „способу“ в мандрованю.

— Я — каже — як іду, а голодний, то вступаю просити ся на службу. Але не йду до богача, бо нуж би лишив мене у себе і запряг до роботи, лише до бідного; там дадуть і страви з'їсти і хліба на дорогу, аби лише „наймита“ позбути ся. Нанесу — каже — до дому хліба, як дід.

От і тепер привтавши мене сердечно став уговорювати: — Хочеш почувати у вчителя? Я би не радив. Він парубок, їсть у посесора, де вчить діти, то будеш без вечері спати. Знаєш що? йди онтам до сеї хати; то мій сусід і богач. Там і повечеряєш і поснідаєш завтра, бо то добрі люди. Тільки не кажи, що я тебе там нараїв, а я там пізнійше прийду, то дещо поговоримо.

Послухавши мудрої ради пішов я на вказане обійстє. Господарі, якісь добрі людиська, приймили, нагодували і дали ще рядно, щоб я постелив собі в стодолі: се було велике різико з їх боку. Сюди прийшов ще мій знайомий і забавляв мене до пізна своєю розмовою. Оповідав, що має батька й мачуху, яка його, як звичайно, не любить. За те коли старих нема дома, він влазить до комори і виїдає матусі сир, масло і прочіі сніди. Свій варстат тримає у сусіди і робить, як йому хочеть ся, а ні, то йде на мандрівку, де живить ся властивим собі способом — шуканєм служби. Сам не знав, чи у нього столярство головний спорт, чи мандрівка. Почтыва душа, свободолюбний чоловік; я таких люблю. Вставши не дуже рано, я вмив ся, поснідав (господиня варила як на теж пироги) і пішов дальше.

Могло бути коло одинацятї години, як я опинив ся в Миклашові. Сонце пекло немилосерно і майже валило мене з ніг. Доплентавши ся за село, знайшов я в тіни придорожного берега сякий

такий захист перед спекою. Упавши на моріг в утоми я задумався. Огірчений на все, зачав я чіпляти ся того, що людям найсвятійше. Сьмішною видала ся мені філософія наших теологів. Говорять вони про ціль чоловіка. А на мою гадку вони не вірять в вічність, бо де є ціль, там є й кінець; вічність не може мати ціли. Говорять про провидіне. Чи ми, втікаючи перед якою небезпекою, сьвідомо топчемо повзучих дорогою гусениць? Чи ріка, переповнена водою, сьвідомо забирає хлопські хати? Ні; природі все одно, чи матерія вложена в гусеницю, чи в хату, чи в чоловіка; вона по знищеню сих предметів зістане все тою самою. І душа тої матерії об'являєть ся всюди однаково; перед зимном корчить ся так чоловік, як і цвѣтка, або й залізо. Я пригадав собі, як один проповідник одушевляв ся в „Посланнику“ пророцтвами сьв. Малахії про пап. Щасливі ті люди, котрі можуть займити ся одною річю так, що не беруть ниньших під увагу! Вони пригадують мені дитину, що не зважаючи на сьміх домівників, провадить в лялькою найсеріознійшу розмову — або християнина, що не міг собі пояснити, як магометани можуть нас називати невірними, коли наша церква єдиносасительна. Згаданий проповідник (він часом уміє критикувати) не брав в рахубу того місця пророцтва, де стоїть, що послідним папою має бути Петро II. Як звісно, папи прибирають собі самі імена. Як би так котрому папі надоїло житє (що дуже трудно), він прибрав би собі імя Петра і тим спричинив кінець сьвіта?

З тих грішних думок збудило мене „дай Боже“ якогось подорожного. Він мав на ногах чоботи, на грудях ювілейний хрест, а під вусами бороду. Ласкаві читачі будуть вибачні за моє послідне вираженє (під вусами бороду), бо хоч і як я старав ся написати по людськи, та годі. Хотів я написати: на бороді бороду, але то могло би кому пригадати польську співанку: Камієй на камієнцю. Направду, дивно мені, чому у нас нема осібногo терміну на бороду (Kinn). Німці могли би думати, що ми родимо ся відразу з — волосєм на бороді...

Отже той чоловік з волосєм на бороді запитав мене, куди йду.

— Ді Львова — кажу.

— Ну, то підемо разом.

Я підвів ся з неохотою. Зразу відмовляли ноги послуху, але помалу розійшли ся.

— А ви звідки, дядьку? — питаю мого нового товариша.

— Таки з Миклашова, але найбільше пробуваю ві Львові, а в Миклашові маю сестру, що вживає мою частку.

В дальшій розмові я довідав ся, що він був за молодих літ жандармом і за якісь справи (не дуже виразні) пішов на губи, а тепер жиє як птиця небесна.

— А ти маеш ві Львові де ночувати ?

— Ні -- кажу — буду ночувати на Високім замку.

— Ти здурів, чи що?! Таж тебе там смерть чекає. Заснеш, батяр прийде, тебе каменем у голову, шматє здере таї пропало. Але не жури ся. Я ночую завше на Знесіню у одного старого, що його жінка покинула; він і тебе прийме. Але йому треба завше щось дати з флящини.

Сонце досягало ось-ось західного крайнеба і як любий гість стає при відході сердечнійшим, так і воно сипало помаранчове проміне і надавало землі дуже принадну барву. Навіть ніс мого товариша, фіолетовий при звичайнім деннім осьвітленю, набрав тепер вправді якоїсь неозначеної але привітнійшої краски.

Подивляючи таку ласкавість сонця, я осьмілив ся на маленьку молитву оперту на новійшій філософії. О живодатне сонце, справедливо величали тебе наші предки Дажбогом. Чудні діла твої! З дрібненьких атомів ти висукало поступенно рослини, звіврів і розумних людей. Що буде, коли убереш землю в шкаралупу людських тіл! Тоді стане земля самосьвідомим організмом. І хто знає, чи не виломить ся вона цілком з під твого впливу і не стане глядіти собі ліпшого місця у всесвіті? Може в погони за вигіднійшим житлом накинеть ся на тебе і значно тебе ушкодить або й зовсім знищить?...

— Сину мій — відповіло сонце -- не пробивай мові душі мечем сумних пророцтв! І я маю подібні прочутя. Але як батько ведений вітцівською любовю, вложеною йому природою, плекає свого сина і не вважає, що той, коли дійде до розуму, може буде його тягнути за волосє, так і я ведене подібним інстинктом хочу землю поставити на ноги.

— Коли так — сказав я — то зроби, щоб ми, видідичені, були в тій далекій будучности яким приличним членом організму-землі, а з можних сьвіта сего утвори — відходову кишку.

— Хай буде по твому — моргнуло сонце і сховало ся за Високій замок.

Люди вертали з поля домів. Тут їхав мужик з боронами на возі і оглядав ся на всі боки, чи хто не скаже йому „Слава Богу“. Там двигала баба хопту зігнувши ся в двоб. А дальше гнав пастух товар до дому і роздумував, що господиня злагодить на вечерю.

Ми доходили до Знесіня. Товариш вказав на хату, що мала нас приймати під свій гостинний дах. Вона видала ся мені бабою серед усіх знесіньських хат. Мутними очима, поржавілими шибамидивила ся зависно на сусідні нові чепурні хати, так як стара баба на молодих дівчат, а вишкірені в під сніпків порожнаві зуби-лати сьміяли ся дуже злобно.

На наш привіт устав господар з приспи. Він виглядав як морква з чотирма відногами, котрій діти намалюють очи, ніс, губу і межі спідні відноги всадять патичок. Але як би мені хто був сказав, що він має душу, то я би відповів, що в такім разі кондуктор від кінного трамваю має півтора душі, а реставратор Войцеховский їх аж три.

Ми війшли до хати. Я зразу жахнув ся, бо здало ся мені, що всі складові часті тої хати підуть зараз у танець боввий; такі мали визиваючі постави. Двері кривили ся вікнам, вікна дверам, а груба, сперши ся чолом о стіну, показувала їм — зад. Охолонувши з перестрашу, я пояснив собі се в природний спосіб. Вийшов з такої точки: жите, то борба; де нема борби, там устає всяке жите. Отже доки буда в тій хаті жінка з чоловіком, доти було кому провадити борбу-жите. Коли-ж жінка втїкла, а чоловік зачав рідше до хати заглядати, зачинала вона прибирати вид спокою-смерти. Тоді вікна, двері і груба уважали за відповідне стати проти себе в ворожій поставі і тим надати хаті ціху житя.

Про вечерю якось ніхто не згадував і ми полягали спати; я з товаришем на прічі, а господар на землі.

— То знаєш — зачав товариш — господар спить на землі, бо він має „пїхоту“, а я того ще в своїм житю не мав.

Щоб потвердити правдивість його слів, утяв мене один „рядовий“ так сильно в карк, що я аж кинув ся. Тоді я зачав збирати ся на двір.

— Куди йдеш? — питає товариш.

— На двір, бо тут дуже душно.

— То бери кожух, бо змерзнеш.

Розумієть ся, що я йому за кожух як найкраще подякував і пішов на двір. Під хатою знайшов я щось ніби буду для пса

і там примістив ся до сну. Пригадав собі, як один мораліст дивуючи ся премудрости божій сказав раз на хрестинах, що сотворене воші мало на ціли побудити чоловіка до праці. — Як би — каже — не було воші, то чоловік ходив би і місяць в одній сорочці. Я знов скажу, що як би не було бруду і воший, то чоловік міг би ходити в одній сорочці, доки би не подерла ся. Дивен еси Господи і чудні діла Твої! Ти сотворив воши і бруд, щоб діточки не мали спокійної неділі. Але незрівняний у своїй доброті і справедливости дав Ти їм в нагороду бабуню, щоб мали кого прозивати.

Чим раз горячіші атаки рядових утверждали мене в переконаню, що здала би ся мені була чиста сорочка. Пригадали ся мені ліпші часи. От я ще малий. Пречудовий літній день. Мати з сестрами громадять сіно, а я бігаю і шукаю під корчами суніць. Під вечір висувають ся хмари і грозять дощем. Мої спішать поекладати сіно в копиці. Зложили; сестри запрягають коний і ідемо домів. Фіри перегоняють одні других утікаючи від дощу. Дорога сіножатами м'ягка; віз підскакує на вибоях; здаєть ся, їде чоловік у кариті. Дуже приємна така шалена їзда. Ми вже дома. Сидимо коло груби і з тривогою слухаємо гуркоту грому. Зачинаєть ся бесіда на тему борби Бога з чортами.

Я вже більший; мене висилають з товаром. По сінокосах вигонимо товар на сіножати. Позбираємо ся було в гурток і від часу до часу виділюємо одного зі свого товариства, щоб завертав товар. Хто мав тютюн, міг сидіти бездільно і цілий день, бо за недопалки міг собі наймити послугачів, кілька хотів. Щасливі то були часи! Так мені бодай тепер здаєть ся. А воно і тоді не обходило ся без халени. Піде було мати зі сестрами в поле, а мене лишить пильнувати хати. Через день гуляло ся по саду, по сусідах... А надходить вечер, то вже сиджу під хатою і чекаю, коли придуть з поля. До хати бою ся йти, бо що загляну в хату крізь вікно, то здаєть ся мені, що в запічку сидить якась відьма і чекає на мою матір, щоб разом з нею піти в ночі по чужих коровах (мою матір уважали в селі за відьму). Приходять вкінці з поля. Мати розпитує мене, чи я парвав гички для пацяти, чи попускав кури на сідало, а сестра йде тимчасом до саду. Вернувши скаржить матери, що я на яблоні зложив гиялку. Тоді я не ночую дома.

Або: вигоню пасти товар. Сонце пече. Пальці в ходаках поперепрівали і ятрать ся. З тяжкою бідою пригону худобу на

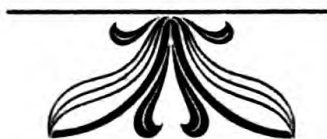
насовиско і паду з утоми на землю. Земля, здаєть ся, ві злістю відкидає надмірне тепло сонцю і бренькотом комах сварить ся, що воно їй дошкулює. Се усипляє мене... Будить мене дуже немиле чутє. То богач, закинувши мені гуньку на голову „скидає вогню“, бо моя худоба зайшла в його капусту.

Такі і тим подібні думки заколисали мене мимо холоду і я зачав „забувати ся“. Наші фізіолоґи не знають, що то таке сон; ставлять ріжні неймовірні гіпотези замісто попросити мене виясненя. Але що я добрий чоловік, то поясню їм се без їх просьби. Отже річ маєть ся так. Мовок має клітини активні і резервові. В день працює він клітинами активними. Коли-ж чоловік засне, приходять ангели в апаратом до фотографованя мислей (вже не знаю, як він з грецька називаєть ся) і фотографують наші цілоденні помислення, а кліші несуть до неба та складають їх в небесній реґистратурі; там лежати-муть вони до судного дня. А щоб чоловік при тій операції не збудив ся, то вливають у клітини резервові ріжні непотрібні мисли. Хитрі сотворіня ті ангели; знають, кого чим заняти. Бідному кажуть у сні, що він має гроші, голодному, що ваїв ся, бридкому, що його дівчина цілує і т. д. Писали раз газети, що один Американець винайшов був теж такий апарат до фотографованя мислей і навіть його людям показував, але що про се тепер уже нічого не чути, то я догадую ся, що ангели боячи ся конкуренції помішали пересіки в обскурній коморі (са-мега obscura) сего Американця так, як свого часу Бог помішав язики тим, що хотіли по вежі Бабель видрапати ся до неба. Так пише Біблія (що до помішаня язиків), але я тому не вірю. Я догадую ся, що то ангели таке вистроїли, бо вони по приміру наших старостів уміють самі рядити ся. Мій здогад потверджають сьвяті Отці, коли кажуть: „Як би навіть ангел до вас злїв і заперечував божество Ісуса Христа, то не вірте!“ Видно з того, що ангели вміють Богови робити на перекір.

Фотографуючи мої цілоденні гадки, муєли ангели бути дуже злі, бо зігнули мене в три погібелі (що я аж рано покмітив). А послушайте, який хитрий сон вілляли вони в мої резервові клітини. Сплю і снить ся мені, що я живу в р. 2000 по Хр. Комуністичний лад уже переведений і всі люди рівні, свободні горожани. Я маю обовязок услугувати два рази на тиждень у спільній їдальни. Прочі дни можу проводити, як мені подобаєть ся; їхати до Відня, Парижа, Нового-Йорку... а все за дурно. От приїджаю

я електричним кораблем із Америки. Блискавичний поїзд (розуміється, електричний) привозить мене під самі двері людської кухні — перепрашаю — їдальні. Вхожу до кухні, надіваю фартух і несу з кухаркою товаришкою N. до їдальної салі казан з борщем (на друге мали ми подати гречану кашу, а на третє мала прийти ціла свиня). Поважані горожани (а були там різні фахи заступлені) їли борщ цілком спокійно. Коли-ж прийшла каша, то математики зачали обчислювати об'єм шкварків, а лікарі сперечалися над тим, кільки калорій тепла дасть організмови 1 kg. з'їденої шквареної солонини. Лише філософи похнюпившися їли мовчки кашу зі шкварками і мухами, бо казали, що в природі нема нічого бридко-кого. Якже прийшла черга на свиню, то філософи зажадали м'язку, а редактори Агличанина і Прусского Слова счинили сварку, а дальше і бійку за — рило. Зі злости, що я признав рило редакторови Агличанина (бо-ж то знатійша особа), кинув на мене його соперник тарелем. Я ухилиючись ударив сильно головою об одвірок — і пробудився.

Сергій Волох.

П О З В И.

ОПОВІДАННЯ.

I.

Весняний ранок. Сонце що йно вийшло зпоза ліса й осьвітло землю. Відбилось воно в сталевій, холодній воді великого ставу. Вода давно вже прокинулась; ранішній вітрець ледви гне її провірчасте лоно; широкими легесенькими хвилями заграв він по ясній блакиті... а під берегами в захистку похилистих верб вода ще темніє, спить. Очерети стоять майже нерухомо, хитаючи тихенько своїми ще зеленими верхами; в їх сумовитому шепотінні чути привіт пишному ранку. Коли се нагло зашелестіли й сколихнули ся рясні верхи; з високого, густого мов ліс очерету, що роздав ся на обидва боки, випурнув маленький рибальський човен. Човен линув прудко і легко, лишаючи позад себе ледви помітний слід. Маленьке весельце в дужих руках молодого рибалки жваво лягало чи по сей, чи по той бік човна...

Ось помірні помахи весла спинились; рибалка придержав його трохи з одного боку і човен крутнувся на місці коло двох тичок. Корній Дробит, — так звали рибалку, — схопивсь рукою за дрючок, засукав рукава білої чистої сорочки й почав витягати ятері. Але в обох риби не було. Корній роздивившись сердито складав їх у човен, де вже лежало де-кільки порожніх. І знову мірні помахи весла, знову ритмічні оплески води, і човен плавко йде аж на той край ставу до інших тичок. І там теж нема нічогосінько. Весло швидче заходило в руках, виявляючи душевне зворушення

рибалки. Звідкись набігла дума й нахарила молоде високе чоло ; турботу видно і в карих очах... уста зтиха щось гомоніли ; в голові плутали ся невеселі думки...

Що-ж се? Нема риби! Ятері порожнісенькі... і се вже якийсь час! Може хто витрушує? але де-ж — злодіїв, здаєть ся, нема. Правда, трапляло ся й таке; ну, нехай з якого там ятерія й забере рибу, т' адже не з усіх; тай в иньших людей риби Біг дасть. Господи! Невже-ж се так буде й далі? Але-ж се їх поживок, се-ж їх заробіток єдиний... Їх годує став... З його живе усе село... Он воно тягнеть ся довгою стрічкою понад берегом, притулившись до високих, стрімких гір. Деякі вбогі хатки приліпились над самісенькою кручею. Величезні сумні гори понависали над селом, виблискуючи проти сонця своїми рудими глинястими верхами; темні й вохкі глибокі яри попрорізували тверді мов залізні груди гір, вюнкими рівчаками на весні позривали весь беріг і збігли до води... Навкруги мертво й пусто, лиш де-не-де в долини вигляне садок, укритий зеленим ще, сьвіжим з весни листом і звеселить хоч трохи картину. І що-б селяни робили без риби? У більшости самі лиш ґрунти, в декого там невеличкий садок у горах; землі обмаль, тай та неродюча: або бешкеття та провалля й рівчаки по сей бік, або самі піски за річкою. Корній глянув на той бік — там аж до темного старого бору тягла ся піскувата низина, то піднімаючись зпокову на розложисті низенькі горбки, то хвилями спадаючи знов у видолинки... Клаптики вкриті низьким житом, шнури ріденької, якоїсь злинялої ярини, а навкруги одноманітне блідо-жовте море пісків, залитих горячим весняним промінням... І перед очима бідаря, володаря піскуватої землі повстали иньші малюнки. Його тягло туди, за високі гори, що понависали над Россавою, на широкий степ, де хвилювало ся розкішне зелене руно ланів, густо вкритих панською пшеницею, котру що року доводило ся Корнієви жати. Погляд затопленого у мріях рибалки впав знову на пісчані поля, де не родила пшениця, і ще більше злиденим здало ся йому їх миршаве збіжжя... Ондечки й його нивка, спадщина по батьку. Чи спроміг ся-б старий Дробит вигодувати сім'ю в неї, коли-б не риба? Вің, як затого все село, був рибалка; жив із ставу.

Корній змалку звик до батьківського діла: на ставку бавив ся він з хлопцями, в літку цілісенький довгий день мок і хлюпав ся в воді, плавав і пурнав як жаба; з цікавістю придивляв ся він, як ловили рибу волоком, стоячи в малечою на березі та тя-

гаючи за рибалками важкі казанки з рибою ; притомить ся бідна дитина, заклопаєть ся, задріпаєть ся, вся змокне, та за те й радіє, як дадуть за поміч пліток на юшку. Часто сидів він в холодку під старими гиястими вербами з вудкою ; потім печерував раки, ївдив з батьком трусити ятері, а далі вивчив ся сам плести ятері та сітки, носив до міста на продаж Жидам рибу... він з батька рибалка. Корнієві очи з замилуваннем спинились на блакитному склі води... Яке все йому любе, дороге... Він знає тут кожне місце, кожен куточок берега йому знайомий, усяка верба відома ; він зна всі мілини, зна кожен острівець, кожен плав, кожен куц високого очерету... Він зріс на ставку, зріднив ся з ним. Став годував його діда, батька, годував досі й його. Вони живуть з риби. З риби живуть і всі ті Мошки-Берки, що мов рій джмелів обпадають рибалку, ледви він з'явить ся вранці на вулиці : вони скуповують їх рибу, розвозять її геть у далекі місточка й мають собі з того зиск, навіть багатіють їх працею. У рибалок нема ні охоти, ані часу, ані здатности гендлювати. Жида з того й користують ся, але так повсюди... Цур їм, навісним... все-ж і у людей був таки досі невеличкий та певний шматок хліба, все-ж якось жило ся... не пухли, хвалить Бога, з голоду... Минуло ся ! Тецер не те. От і сьогодні неділя, а в його не то на продаж, але й для себе риби Біг дасть. І через що ? Хиба так було перше ? А що-ж буде далі ? Без риби, з самого поля та заробітків на панськїм лану не проживеш з жінкою... доведеть ся голодати. Голод... боронь Боже !... Уже одна думка про се лякала рибалку... І через що, з якої причини вся риба попропадала, виздыхала ?

Через що, через що ? — ся гадка давно вже свердлом крутила мівок Корнія і він, сам того не помічаючи, все млявіш ворухив весло, а далі й зовсім спинив ся, рука непритомно поклала весло, човен сколихнув ся, посунув ся трохи наперед і нарешті став нерухомо. На ставу тихо, лиш очерет шуршить об край човна. Сонце підбилось геть височенько... Корній замислив ся. — Через що ? Хто винен ? — Він знає се добре... і погляд його шукав чогось в кінці ставу... Там під горами в долині, де недавно викопано маленький ставок, стояли новенькі будівлі сахарні, що недавно заснували Жида... Через неї попропадала риба ! А люди ще сподівались, як будували завод, що мати-муть заробіток тамечки, підживуть трохи... та даремні сподівання... Жида навезли лапацонів — воно їм і дешевше, тай люди якісь тихіші, лекше дурити.

Не дурно казали: не ждїть користи з того заводу. От і дочекались! Заробили! Ледви з сахарні почали спускати брудну воду (воду беруть вони з свого ставу, а грязюку спускають у наш!), на весну зараз потруїли всю рибу... От де лихо! І що його робити в свїті? Що робити?! — і з одчаю він міцно стиснув держално весла, очи сердито блиснули на сахарню...

— Але що се я?! — схаменув ся Корній. — Олена давно вже чекає мене з рибою, майбуть ждала тай годі сказала! — І він швидко погнав човна до берега вузенькою вуличкою між двома стїнами високого очерету. Незабаром човен черкнув ся об дно й легко врїзав ся в змокрїлий пісок низького берега. Корній жваво схопив ся й стрибнув на землю. Се був ставний чоловік лїт 30. Чиста біла сорочка з мїстецьким пишним вишиванням наче влипла до його дужих плечий, рясними згортками спадала вона коло рівного стану, підперезаного червоним поясом. З під солом'яного бриля дивились чималі карі очи, — в них свїтілась глибока задума. Все обличчє, чисто виголене за дня недїлі, з рівним носом, невеличкими чорними вусами було дуже симпатичне, свїдчило про розум і енергію.

Корній повиймав з човна ятері й поровішував їх на кілочках у березї. Потім витяг човна геть на землю, одтяг його далї од води і перекинув під вербою... Нахиливсь, підняв своє ловкеньке весельце й пішов до дому. Озирнувшись ще раз на став, він побачив за очеретами в повитїй імлю далечинї високий вивід сахарні, і його очи спалахнули гнївом, брови сердито зійшлись; все обличчє виявляло завзятість і злість.

Стежка до Корнійової хати тягла ся понад невеличким джерелом, Соловійовою левадою. Ледви Корній сховав ся за вербами, його обхопила приємна вохкість, бадьорний холодок; в густїй некошенїй траві блищали великі ясні краплини свїжої роси. Корній любив се місце — тут він ще парубком бачив ся з своєю Оленою, тут вони змовились побратись. І кожен раз, як він проходив стежкою через леваду, його обгортали лагідні спогади недавнього молодого щастя; думка линула до любої жінки... От він і тепер іде повагом, зняв бриля, але... чоло насуплене, сумні очи безнадїйно дивлять ся перед себе: деь сьогодні його думка витає далеко від милих згадок минулого...

II.

Сьогодні сон щось не бере Корнія. По обіді він ліг відпочити під причілкою, та даремне повертав ся на всі боки. Турботні гадки далеко відогнали від його міцний сон. Ледви заплющить Корній очи — і йому уявляєть ся невесела будучина, повита густим туманом непевности, а з неї зараз виглядають виразні постаті злиднів, голоду... все вони ближче, ближче... невблагані, суворі стоять під вікном хати, зазирають туди... і нема ратунку, нема поради... Як запобігти лиху? Що робить? Як далі жити? Марне шукає відповіді на сі пекучі питання Корній. Невже-ж скоритись лихій долі? Ні, тра боротись, боротись до загибну, битись за своє життя, обороняти своє право, свою власність... але як?

Такі думки мішма йшли в голові Корнія, дратували і мучили його. Довго лежав він з широко розплющеними очима, втопивши задуманий погляд у стріху... Далі встав, накинув на плечі легенький сірий жупан і пішов з двору...

В холодку коло шкальні (шинку) сиділо вже кілька чоловіків, як туди надійшов Дробит. Він поздоровкався і мовчки сів на колідці поруч з молодим ще, білявим з себе Петром Холодняком, сільським писарем. Розмова щось не йшла.

— А чого се ти, Корнію, неначе смутний? Такий замислений? — спитав ся Петро.

— Та будеш саме веселий, як он швидко з голоду доведеть ся пухнути, — одказав понуро Корній. — На десять ятерів хоч би одна рибчина, — з одчасом додав він.

Ледви він згадав про рибу, всі мов ожили, заворушились, разом загомоніли. Тільки й чути було охкання, вболівання та погрози; люди скаржились, що риба попронадала й на всі заставки лаяли й кляли сахарню та Жидів.

— А бодай вона їм запала ся, та клята сахарня! Як вона в нас останній шматок хліба з рота видерла, рибу потруїла, наш єдиний заробіток одв'яла, — з запалом кляв ворогів Демид Панченко, середнього віку маленький, нервовий чоловік в латаній рябенькій жупанині; в його тільки й було, що хата над кручею, ані шматка поля, ані латки городу; він жив з самого рибальства. І в сій гнівливій лайці, в сіх лютих проклинах чув ся голос безсилового протесту скривдженого, зголоднілого рибалки, виливалась його наболіла душа.

— Потруїли Жиди рибу, — озвав ся старий, але ще міцний дід Катеруша, сердито блиснувши зпід кострубатих сивих брів очима. — Почекайте, — впевненим голосом казав він, — от вони, проди, ще й худобу нам потроять, адже в ставку напувають і товар, і коні, й овечки... Вже коли трутизна є, ніщо не pomoже... Побачите... Не дурно-ж отсе в моєї Одарки найкраща ягничка пропала, — додав він з пересвідченням, — паробили Жиди лиха, та ще гіршого сподіватись усім треба...

— Тай громаді знов з того шкода, — вставив якоесь мляво своє слово Петро. — Он на тім тижні Братаничеві рата, — за став, що рибу волоком ловить, платити, а він гроший не дає: за що, каже, маю платити, як риби нема... Замість заробити, тільки свої гроші марне йдуть: навіть наймитам з власної кишені доводить ся давати... Годі, каже, далі не візьму оренди... З глузду мав би з'їхати. Годі, нема дурних: усі поженили ся.

Ся новина боляче вдарила по напружених нервах слухачів і ще більш роздратовала їх.

— Громаді невигода! А хто винен? — гостро промовив Корній, що досі замислений мовчки прислухав ся до балачки, колунаючи паличкою пісок, — хто винен? кожне скаже: Жиди, сахарня! Що-ж то, маємо своє дарувати?!

— Натє й мій глек на капусту, щоб і я Настя була! І ти туди: сахарня винна! — перехопив його Мусій Доброштан, ще не стара людина в піджаці й кашкеті. Він служив по заводі „контрольором свекловичних плантацій“. — Сахарня винна! Жиди! Скажи-ж мені, дурна голово, чого-ж вони винні? — з притиском вигорив він. — То-б то, що рибу потруїли? Риба попропадала, — так на те Божа воля! І отрути ніякої не треба: он у Дніпрі раки геть чисто повиздихали... І там щось труїло? І там теж хтось винен? Га? Завзяли ся навісноголові на завод, тай плещуть таке, що й купи не держить ся. Ну, нехай попропадала риба, тай що-ж з того? Сім літ мак не родив, та голоду не було...

Він хотів ще щось казати, але йому не дали кінчити. Доброштан із своїх обовязків та через бажання прислужитись Жидам часто мав з селянами непорозуміння, залив їм за шкуру чимало сала, тим то люди були на його страшенно лихі й останні слова його викликали обурення. Счинив ся івалт, сварка. Більш усіх речетував розлютований Демид:

— Добре йому, посіпаці, казати: байдуже, що риба визди-
хада. Сам служе Жидам, обдурює людей, шкуру здирає, вони за те
йому гроші платять, то йому справді байдуже, що нас злидні об-
сіли через Жидову, затого їсти он не буде чого. Не слухайте його,
жидівського наймита, понихача...

Доброштан не геть то й дослухав ся до його лайки, се йому
не першичка; він устав, зневажливо кинув: — Ет, що з вами ба-
лакати, мужва необразованная, — плюнув на бік і подав ся до
свого приятеля — шкальника... Але довго ще не могли втихомири-
ти ся роздратовані суперечкою й зневагою люди. Згодом трохи сти-
хло й розмова пішла спокійніше, як що можуть спокійно говорити
люди про справу, що зачіпає найдошкульніщі питання, обходить
самі цекучі потреби їх злиденного життя, коли діло торкаєть ся
шматка щоденного хліба.

— Що-ж його робити? Що сахарня винна, се певно. Коли
так, то вона мусить якось се діло залагодити. Але вона сього не
хоче робити, не признаєть ся до своєї вини, не хоче заплатити за
шкоду. Чи то ми повинні своє дарувати? — вернув ся до своєї
гадки Корній, як усі трохи заспокоїлись. — Просили не випускати
води, не помогло ся: сьміють ся клятї Жида..

— А бодай вони на кутні сьміяли ся, — не вдержавсь по-
бажати від щирого серця Демид.

— Що-ж робити? — питав безнадійно Корній.

— Звісно що, — аж скрикнув нервовий Демид, — і на Жи-
дів є десь правда: позиватись. Он же і в ставку іржавського ба-
тюшки сахарня Терещенкова вигубила риби, так той позивав і ви-
позивав: присудили Терещенка сплатити гроші, ще й мусів два
ставки копати для брудної води, щоб одстоювалась.

— Позви — он де рятунок! — ухопив ся за сю думку Кор-
ній. — Річ проста! І як я до неї не доміркував ся попередку?
Ще не все пропало. — І зараз з'явилась ясна надія, надала сили,
бадьорности; він разом віджив і повеселішав.

— Позиватись, позиватись, — передразнив Демид дід Ка-
теруша. — Легко казати, але що з того вийде? Нічого! Побачиш,
коли не випозиваш дулю! Хиба забули: з дужим не бори ся, з бо-
гатым не суди ся.

— Та що ви, діду, кажете, — відмовив йому Корній, котрий
перейняв ся цілком новою гадкою і був певний, що позви для їх
потрібні, — тільки людей з пантелику збиваєте! А як же свого

допевнитись? У суді правда! Там на Жида не подивлять ся! На що Терещенко дука, пан на всю губу, — тай з того присудили.

— А я тебе питаю, — уперто вів своє дід, — у суді хто? Пани! Та-ж вони завше тягги-нуть за паном або Жидом, на мужика не зглянуть ся, хоч ти землю їж. І що то таке! Розумнійші од тебе сказали, що в позвів мужикови добра нема і не буде, а воно, блазень, ще й учити старих, — почав уже сердитись і гримати Катеруша.

— Позви коштують грошій, — сказав Петро, підводячись і збираючись іти, — а де в нас гроші? Тай повіреному треба заплатити, бо за саме спасибі діла не роблять. Воно звісно, було-б гарно випозивати в Жидів, але щоб часом ще й свого не загубити.

— А певне, певне загубимо, — жваво підхопив дід, — тай де того повіреного шукати: усі вони нас дурять, кожен пан темного чоловіка обдурить! Цур їм, позвам... Ех, я-б віддячив Жидам, аби молодший був, я-б знав що робити — спалити-б їх, клятих, осе-б їм допекло, — кінчив він тихенько, стискаючи в розпачу кулаки, — а то позви, позви! носять ся в ними, як дурень в писаною торбою. — І Катеруша гукнув на писаря: -- Пострівай-но, Петре, підемо разом.

— Ні, діду, почекайте, — придержав його за рукав пристаркуватий огрядний Василь Вовк; він був хазяїн заможний, риба його не дуже обходила, але він мав діло в сахарнею і Жиди його ошукали: згодив ся він возити до вокзалу з заводу цукор, вивозити жечи то що. Гадав заробити, аж тут не то не заробив, а ще й свої гроші на коні вигодував, а коні-ж сухі, самісенькі ребра. Що воно за причина? — думає Вовк. Здасть ся й ціна добра, аж воно он що виходить: як бере він цукор, то вони не важуть, а все по якихсь книжках платять: скільки то там записано берковців, а в берковця повинно бути стільки то цукру, а все те, що крізь решітку в яму сиплеть ся, в брак; ба, перед вагою на решітку буряки скидають над ямою, а ґрати широкі, деякі й повиломлювано, то туди не то дрібязок — і великі буряки падають, — а що обважуть — а на возі Жиди неодмінно вже шахрують, людей дурять, бо ті не тямлять, — все се в рахунов не йде, а цукор в його робить ся, і жечи, і маляс. А я повинен возити. Мало не всю зиму возив, худобу мордував: неначе беру 50 пудів, а справді везу яких 75, а їм знов із того вигода: доставка дешевше стане. Обша-

хрували, обдурили Вовка Жиди, тай довести ніяк не можна було, то він і радійший був помстити ся тепер, тим то охоче пристав до гадки судитись з Жидами. Він осе вперше встрявав до розмови, говорив повагом. — Позиватись треба, бо инакше нема способу дійти свого права, оборонити свою власність, тільки-ж що треба обережно, не так як осе Демид: біжи, голий, дожени! Тра розпитатись добре, порадитись з досвідними людьми, а тоді вже й брати ся до діла.

— Тай я не що кажу: порадитись, то й порадитись, — пристав на се Корній, -- тільки з ким? Хиба з батюшкою? Може він поведе на добру стежку?

— Осе правда! А вже-ж з батюшкою, бо він сам з Жидами суперечку мав і навіть, здасть ся, позивав ся. Здавав він буряки в завод, а Жиди його обважили, та ще як? Ми таки й возили: на полі важили на кожду фуру 50 пудів — 10 мірниць по 5 пудів. А на заводськїм возі — що не фура то 38—42 пуди. Ну, нехай би там яких пудів зо два менче, чи розгубити по базарах, чи дрібязок у брак відвернули, а то 10 пудів — аж ніяково, неначе ми де скидаємо ті буряки, чи що; — ми вже бідкались, бідкались, а як він важить, не тямимо — таки самі й просили батюшку, щоб поїхав. Він поїхав та вловив Жида. І що тоді було, Господи... То мусить батюшка про се знати, — одмовив Василь, — тим часом порадимось, а що далі буде, побачимо.

— До батюшки, то й до батюшки, — згодив ся і Демид, утомлений і знервований усім попереднім.

III.

Уже тиждень усе село немов кипіло й клекотало. Вовк, Дробит і Панченко порадили ся уже з батюшкою. Той хоч і казав, що діло се небезпечно власне через те, що з Жидами: вони-ж хоч куди пролізуть, гроший не пошкодують, але як схотять так і повернуть діло, хоч кого обморочать; а проте вважаючи, що справа проста й ясна і не можна инакше довести свого, — порадив позивати ся. „Се-ж не у нашого судді. Аж до окружного: може там правда про всіх рівна“. І от наші приятелі — особливо Корній та Демид, — де не збереть ся купка людей, з ким не стрінуть ся, вияснювали всім, що єдиний ратунок у позвах, доводили, що справа певна й безпечна, що нема чого боятись невдачі; вони вговорювали незважних, змагались з ворогами, жидівськими прихильниками.

Їх праця не йшла марне... Риба, се селянська болячка; се питання найблизче обходило селян, тим затого всі люди, особливо вбогі — а такі були в Бабичах мало не всі — охоче пристали на те, щоб позивати Жида. Навіть завзятий старий дід Катеруша, хоч і досі був певний, що з того дива не буде пива, схилив ся й пристав на сю думку, сказавши собі: втік не втік, а побігти можна. Власне він і тепер не вірив в панську справедливість, лаяв панів і суд, але бачив, що нема иньшого способу... На селі тільки й розмови було, що про рибу та позви.

Тим часом одна річ мало не повернула всіх заходів на марне. Жиди теж не спали. Доброштан сповістив їх, що дієть ся на селі, до чого воно йдеть ся. Вони довідавшись страшенно злякались, а далі й почали міркувати собі, як їм повернути в нівець усе діло, або хоч стати йому на перешкоді... І додумались...

Сидів у Бабичах Жид Берко; він спершу шинкував, а тепер торгував потайки горівкою, коли шкальнію замкнено, та позичав людям гроші, беручи в застав усякі річи. Він нічим не гребав тай жив якось. Так от сей Берко та Доброштан пустили чутку, що як часом Братанич зречеть ся аренди, сахарня згодна взяти став; що вона платити-ме 200 карбованців і дає чотири відра горівки громаді, — два відра навіть зараз, а решту згодом. Се мало не зіпсувало всієї справи.

— Та чого вам боятись, що громаді буде шкода? Навіть користь: Братанич платить тільки 150 і дві відрі, — а тут дають двісті, ще й могорич зараз — чотири відра. І чого там позиватись, — влешували селян Доброштан та Берко. Були й такі, що пристали на сю думку: деякі й справді повірили, що позви — діло непевне, а тут громаді користь, вигода, ще до того й горівка. Сі чотири відра найбільше спокушали де-кого. Такий могорич мало не дурно, та ще й половина зараз — і перед убогим, голодним рибалкою вставали один од одного приємніші малюнки гулянки на громадський кошт.

Далеко вулицею чути голосний гомін, гучну розмову. Сьогодні схід. Коло розправи зібрана ся вже чимала купка людей; посідали вони на ганку на ослонах, обсіли сходи, примостились під тинном у затінку високих акацій, рясно вкритих запашним білим цвітом. Поміж иньшими видко й наших старих знайомих — Корній, Василя та Демида. Ось вони рядочком сидять у холодку.

Недалеко від їх на колоді і дід Катеруша. Прийшло ще декільки людей, пошалу збирають ся селяни. Балачка звісно не про що, як про рибу, сахарню та позви. Давно вже крутить ся тутечки і Доброштан, бігаючи від одного до другого, вмовляючи та влещуючи.

— Що ви його слухаєте, того брехливого балаклія, — натуркував людей Доброштан, — він плеще ка'зна що. Все те він знає! Батька свого знає, який він був на масть! Ач, який розумний! тільки-но піде до суду, так зараз по його й буде, як він схоче: за малим сахарні не розвалить. А піди но лиш та зроби! То й облизня в'їси. Що він тут на селі розумний! Позивайтесь, позивайтесь, ще своє втеряєте... а тут корисне діло і громаді і вам. Згода тай могорич зараз. Сказано: поки хвалько похвалить ся, будько добудеть ся.

Доброштанови допомагав Берко. Він зранку сидів уже проти сонечка на призбі своєї хати, що стояла просто розправи. Жид переймав людей, котрі йшли проз його, заговорюючи до їх:

— Постривайте-но, ось я вам маю щось казати.

— Та куди, постривайте, — перепиняв він, бачучи, що чоловік іде далі.

— А що там, — знехотя ставав дядько.

— Що вони вас лякають, що Братанич зрікаєть ся аренди? Велика цяця! нехай на здоровле зрікаєть ся, як не зна своєї вигоди. Ну-у, сахарня зараз візьме став, ще й більш дає, — починав Жид солоденько до чоловіка.

— Почекайте бо трохи, — говорив він, помітивши, що той збираєть ся йти. — І що вам з тих позвів! Адже риба не оживе з того, як уже повиздыхала, а позви — то тільки громаді шкода: видатки, та ще які, — хто не зна, що то судити ся? — не з кого, з вас! З власної кишені платити-мете. Мало ще хіба з вас тягнуть? Охота платити з доброго дива! багатирі які знайшли ся!

Вже одна думка, що треба платити, збиватись з останнього, а тут і так навкруги лихо, злидні, на хліб та податки нема звідки взяти, — вже одна ся гадка боляче відзивала ся в душі зубожілого рибалки.

— Отсе, — вів далі своє спокусник, — отой навісний Демид, отой голодранець Корній змагались з багатирем тай завзяли ся обдурити громаду. То вони вигадали ті позви, аби їх за повномічників вибрано, щоб громадські гроші переводити та собі в кишені забирати. А ви платіть, — умілою рукою сїяв Берко в годові слухача неймовірність до Корнія й його товаришів, будив сум-

ніви й вагання. Селянин, що спинився був, аби відчепитись од нахаби, переймався цікавістю й уважливо слухав; а що то далі?

— Треба бути тричі дурним, — набірався Жид сміливості й певности, спостерігши, яке вражіння зробили його слова, — тричі дурним, — в притиском набірав він, — щоб відмовлятися від того: усій громаді вигода, а вам могорич. Аж дві відри зарав! А горівка, то смаковита річ, — аж цмокав колишній шинкарь. — Ах, що то за щастє тим людям, а вони його не хочуть. Аби мене що частувало, я-б уже знав, що робити! — Обрахована згадка про горівку, і чоловік зовсім мнякшав. Облеслива мова Жида лила ся мов вода на лотоки, уносячи уяву селянина до тих мрійних, солодких двох відер горівки, ще солодшої вбогому чоловікови, що в його хліба обмаль, де вже до таких ласощів, а надто рибалці, що звик і грітись у негоду і підживляється нею. Чоловік задуманий ішов до розправи, де на його вже чекав запопадливий Доброштан, а Берко шукав нової жертви. Дехто й справді прихилив ся до згоди з Жидами.

— Та таки, що правда, то правда! — голосно озвався на ганку Тиміш Бондаренко. Він був чоловік плохий, похилий якийсь, дуже любив горівку, то його тепер ссало за серце в самої згадки про могорич; до того ще, від коли риба видихала, йому вряди-годи трапляло ся вихилити чарку, бо й на хліб сутужно. — І на що нам ті позви здали ся, — чи виграв, чи програв! А тут діло ясне: Жиди гроші дають громаді... 200 карбованців на дорозі не лежать! Приставаймо до згоди тай край! От і Берко радить...

— Тай я не що кажу, — поважно перехопив його Демид, — слухайте, слухайте, люди добрі, Берка: адже він нам саме такий приятель, як свиня мішкові, — глузливо додав він. Всі так і сипнули з реготу.

— Тай справді: знайшли кого слухати, та Жида! Мало вони нас дурили! Чи може Доброштан кращий? Хиба його наша справа обходить? Він за сахарню, як за рідного батька, побивається ся, — промовив з під тину старий уже чоловік, Корній сусіда.

— Двісті карбованців, двісті карбованців — сердито вахитав головою дід Катеруша, блиснувши на Бондаренка очима. — А того не тямите, що сі двісті карбованців боком нам вилівають! За двісті карбованців Жид закупити нас хоче: як нема риби, то й їсти не буде чого. От він і гада: підуть до його люди робити, за яку він схоче ціну. Злидні та голод примусять. І лапацонів

Йому не треба привозити, на машину тратитись. Дав двісті карбованців і трує воду, бо став його: наш товар в отрути пропаде, а йому ще краще: люди бідувати-муть, бідніти-муть, а він багатіти-ме! Знущати-меть ся над нами Жид, панувати-ме!

— А не діжде, проклятий, — в запалом скрикнув Демид, — дурні будемо, як самі себе в ярмо продамо. Не діжде, — впевнено кінчив він.

— Цур їм, жмикрутським грошам, — аж плюнув дід Катеруша.

— І невже-ж таки, Тимоше, жидівська горівка так засліпла тебе, — сказав Вовк, — чи ти не бачив того могорича?

— Та я-ж хиба що? — почервонівши виправдувався якимсь соромязливо Тиміш, посовуючись за чиюсь спину, — мені горівка байдуже, тільки от громадї користь: де-ж таки, Жид дає за став 200 карбованців, то маємо зрікатись?

— І так дасть, ще й не двісті! Мусить сплатити нам шкоду і всі видатки. Тільки судитись нам треба, — одмовив йому Вовк.

— Позивати його, клятого, — гукнув хтось з під тину.

— Позивати, позивати! — перекирили в ганку, — дивись-но, щоб ті позви ще з самого сорочки останньої не здерли. — Зчинив ся галас. Не можна було нічого розібрати: всі кричали, сперечались, лаялись.

— Ми Жидам не подаруємо, а свого дійдемо, доведемо! — вирвав ся з гамору високий, тремтячий голос Демида.

— А вже-ж дійдемо, — почуло ся спокійне й рівне Дробитове слово, коли всі грохи притихли. — Дайте но слово сказати! Послухайте, панове, нам нема жадної вигоди давати Жидови став. Ті нещасні двісті карбованців, — то громадї, а нам, кожному, що? Дуля! З чого жити- мемо? До суду! Позиватись! Се і для громадї користь і нам кожному. Діло наше безпечне і просте. Он-же Іржавський батюшка випозивав з Терещенка. Знайдемо і ми на Жидів правду. Суд їх присудить конечно нам гроші сплатити за те, що рибу потруїли. Як мати- мемо гроші, то можна, — от нам батюшка казали, — зараз став розчистити, знов рибу в йому розвести. А буде риба, то знайдець ся й арендар, і самим буде що їсти. До того мусити- муть Жиди ставок або й два копати, спускати туди брудну воду, щоб одстоювалась. Ніхто й копати- ме, як люди! Знов з сього заробіток мати- мемо! Се все більш, як двісті карбо-

ванців. Тим вони їх і дають, що злякалися позвів, загодити нас хочуть. Позивати-ж їх!

Обмірковане, поважне й впевнене слово Корнія мало великий вплив. Усі мовчали: здавалось, що сі звабліві малюнки будущини от-от здійснять ся, перейдуть в життя; кожного мимоволі обгортала солодка надія на кращі години.

— Ач, защебетав соловейко, а вони й слухають: раденькі, що дурненькі, — гукнув серед тиші Доброштан і голосно вилаяв ся. Се збудило громаду з чарівного сну: всі мов прокинулись, схаменули ся. Знов підняв ся галас: усі разом забалакали. Але ось на ганку з'явив ся староста й гукнув на громаду; помалу все стихло й втихомирилось. Почав ся схід. Спершу йшло потихеньку, але потім знову виникла суперечка, в повітрі залунала серед невразного крику лайка. І мало не до вечора чути було над селом голос та сварку. Роздратовані люди змагались між собою й лаялись. Хто то переважить? Чий верх? Невже громада дасть себе обдурити жидівським прихильникам? Отже ні! Хоч не скоро дійшли до згоди, а все-ж зробили присуд позиватись з сахарнею. Вовка, Дробита та Папаченка вибрали за повномічників.

Нарешті таки голос голодних животів переміг облесливу пісню Жида, що яскраво малював перед рибалчиною уявою — спокусливі дві відрі.

IV.

Жваво й весело збирав ся Корній з товаришами до міста на суд. Від сходу минуло вже чимало часу. Наші повномічники побували кілька разів у городі, встигли вже знайти адвокатів, порадитись і вмовитись з ними, і той розпочав діло з Жидами. Корній з запалом стежив за справою; його всього більше й більше обгортало сподівання, що позви вийдуть на добре. Але безперестанні турботи та клопіт, часті вештання до міста саме в горячу пору та непевність утомили вже й його. Повірений тимчасом подавав надію, що вони неодмінно випозивають з Жидів, — і се будило у повномічників енергію і змушувало їх з нетерплячкою й зацікавленнем дождити ся бажаного кінця. Тим то й тепер з надією йшли вони до суду... та сумне було їх вертання з городу.

Жида теж знайшли адвоката, ще й не аби якого, добре заплатили і знали, як і до кого звернути ся. Суд розібрав діло і присудив послати комісію, щоб вона роздивила ся справу на місці,

побачила, чи справді сахарня закалмутила воду й потруїла рибу? Повномічники почувши се й зовсім засмутилися та впали духом: вони йшли в місто, певні, що тепер справа незабаром скінчить ся на їхню користь, що от-от настане кінець тяганині, і їм вільно буде глянути в гору, спочити радіючи, що оборонили громадське добро. І от присуд одсуваєть ся на далі. Хто зна тепер, коли скінчить ся діло і як? Мимоволі надія зникала, лишаючи місце сумнівам; прокидались непевні думки: справді, коли вже Жиди сюди проїздили і на своє повернули, то нема чого й казати, — на місці комісія знайде те, чого треба сахарні. І марне підуть усі їх заходи, а вітром розвіють ся геть усі надії поліпшити своє становище! Невже без пуття пропадуть ті гроші, що люди з останнього збивали ся на позви? Адже тоді на селі запанують злидні! І хто винен тому? Вони знали, що люди напевне обвинуватять їх, Корнїя, Демида та Василя, що перші подали ту нещасну думку позиватись. Тим то смутні й невеселі вертали наші приятелі до дому.

Тихо в гарячий, літній день на вулиці в селі. Не чути ні галасу, ні крику, все мов вимерло. Тільки де-не-де по городах маячить біла хустка якоїсь молодичі. Собаки лежать у холодку по під тином і важко сопуть, висунувши язика. Та ще хіба юрба дїтїй з вилинялим од сонця аж білим волосєм гуляєть ся десь по під хатою, в березі, або просто серед шляху в гарячому поросі.

Сонце стало вже на вечірньому крузі, як почуло ся селом дзеленькотання дзвоника і незабаром з'явили ся дві поштові брички. Сухорєбрї, а про те швидкі поштові коні, зігнавши чиюсь курку, майнули вулицею й підняли страшенну куряву; збудили вони двох собак, що куняли під тином; один схочив ся і побіг гавкаючи за кіньми, а другий зпокволу підвів ся і знову ліг, розміркувавшись мабуть, що не варто турбувати ся. З пороку шарахнула купка дїтїй і довго дивила ся мовчки у слід панам.

Повозки спинили ся коло розправи. З першої вилізло двоє панів, нап'ятих парусиновими запорошеними балахонами: один сухорлявий з себе з гострим, пронизуватим поглядом і неприємним, лихим виразом лица, з маленькою ріденькою борідкою, — другий огрядний, спасистий, підстаркуватий. Годований вид його аж лищав, маленькі очиці немов заплили салом. Худий був „член суда“, а товстий — губерньський технік. З другої повозки скочив становий

з своїм „письмоводителем“. Се й була комісія. Пани почали обтрушуватись, а далі й пішли не до розправи, а в другу половину, — через сіни була школа, куди й звелили сторожеви, дідови Ярошеви, занести свої річи і зараз послали його по старосту.

Заким сторож знайшов старосту, а вже до розправи прибіг із заводу верхи Доброштан.

— Пани директор просили вас, — звернув ся він скочивши з коня до панів, що сиділи на ганку, — до себе: у їх важ наготовано й кімнату. Там же-ж вигіднійше спинитись, ніж у сій пустці.

Пани зглянули ся, їх кортіло переїхати зараз на сахарню, але вони тямали, що се ніяково, і покладали востатись поки що в школі.

— Подякуй панови, але ми не можемо зараз переїхати, щоб не було поговору. Сю ніч уже якось перебідуюмо, а завтра на обід приїдемо, — промовив „член суда“ і суворо звернув ся до старости, що саме прибіг і стояв коло ганку без шапки.

— Ти староста?

— Точно так, ваше благородіє!

— Ти знаєш, завтра має комісія оглядати став. Чи в поняті?

— Точно так.

— Гляди-ж, щоб усе люди хорошії.

— Не звольте сумнівать ся, хорошії.

— Так, що будь завтра зранку небезпримінно, — промовив він „внушительно“ і пустив старосту.

Незабаром в заводу привезено самовар і вечерю, а смерком приїхав до розправи і сам директор. І довго ще сьвітило ся в школі, і довго про щось балакали потихенько пани. Як дід Ярош не прислухав ся, він нічого не зрозумів, тільки кілька разів вхопив одно слово: — коноплі. І зацікавлений дід довго не спав, повертав ся на всі боки на ганку, де він постелив ся на ніч, дивуючись, що панам до конопель...

На другий день ранком комісія разом з „хорошими“ понятими, серед котрих було видко й Тимоша Бондаренка, рушила на став. Приїхав туди з заводу і директор з хеміком, — обидва Жиди. Пани походили в березі, набрали води, гладкий технік виїняв з кишені маленькі пузирьочки теж з водою, — він ще вчора, повечерявши добре, зробив якийсь аналіз, — і тепер показуючи на воду,

оповідав щось своїм товаришам, мабуть веселе, бо ті усміхалися. Далі вони всі пройшли над рівчаком з двома спустами, що тяг ся з сахарні до ставу. Заводський хімік вияснив, як тут одстоюється ніби вода і вже чистісенька стікає у став. І справді вода в ставу була досить чиста й прозора, бо сахарня брудну воду спускає в осени і тоді болотить і замулює став, а тепер був уже серпень і вода за літо встигла встоятись.

Коли всі вернули знову до ставу, технік роздивлюючись навкруги, нагледів недалеко від берега між дрючками якісь темні купи, нагнічені грулками.

— А то що чорніє в воді? — спитав він удаючись до старости.

— А що-ж, — здивував ся той, — звісно, коноплі мочать.

— Як то, в ставу мочити коноплі?! — аж скрикнув „член суда“. — Развѣ тебѣ не извѣстно, что это возбраняется законом и виновные подвергаются ответственности по суду.

— А чиї коноплі? — грізно спитав і собі становий. Староста розпитав ся в людей. Виявилось, що Олени Дробитової, Ганни Вовчихи та баби Одарки Катерушки та ще деяких молодиць. Становий звелів покликати їх.

Олена саме поралась коло печі, як засапавшись прибіг дід Ярош і забувши повдоровкати ся ледви промовив:

— Іди но швидче. Тебе он пани кличуть.

Олена остовпіла: на що вона здала ся панам? і не няла віри дідови, дивлячись на його широкими очима.

— Он борщ перекипить! Ніколи мені! І чого їм треба?

— Або я знаю! Там щось за коноплі! Там так сердять ся, й Господи! Становий лаєть ся...

— Чого се вони? і що їм винні коноплі? — не зрозуміла Олена.

— Ну, та годі базікати, буде! А то сварити-муть ще. Ходім!

— І він майже силоміць потяг Олену з хати.

— Твої коноплі? — накинув ся мокрим рядном на неї становий.

— Та не чиї-ж!

— Як ти сьмієш мочити їх тут?

Та чи він часом не здурів? Як же таки — не мочити конопель? Хіба таке хто чув? І де-ж його, як не в ставку? Всі-ж мочать.

— Я тобі покажу, — репетував становий. — Се-ж воду труїть. За се тебе під суд!

— Як то? за що? — сьмілійше спитала очунявши нарешті від несподіванки Олена і почала правдуватись із панами.

— Ну, та я тебе поговорю! Соцький, забори її в колодку! — Але соцького не було: він побіг скликати бабів. — А ти чого стоїш та дивиш ся, — звернув ся становий до старого підтоптаного Яроша. Той і справді наблизивсь до Олени й шарпнув її за рукав, але розлютована, струнка й дужа молодиця несподіваним рухом відіпхнула далеко геть кволового дідка й сердито блиснувши очима на панів, як вітер подалась геть: тільки ген-ген вулицею теліпались червоні береги її хустки. Тим часом зібрали ся ще жінки. Становий і на їх напав ся. Вони виправдувались, просились, божились і справовувались. Зчинив ся галас. Більш од усіх лементувала стара Одарка.

— Господи, і звідки ся халена? І мій старий тих позвів не хотів. А тут ще й нас засудять! Ох лишечко, чисте горечко! Що мені в сьвітї діяти? Згляньте, паночку, на мене, змилуйтесь, не записуйте, адже ми не винні ані чоґісенько, і дід мій, їй Богу, позиватись не хотів. То той капосний Корній...

„Член суда“ удав ся до станового, що треба „составить протокол о моченіи конопли и о привлеченіи виновныхъ к законной отвѣтственности“. А до того ще й аналіз, що вчора зробив технік, тепер виразно сьвідчив, що вода в ставку забруджена, причина-ж тому ясна: се не могло стати ся з вини сахарні, бо комісія після пояснень директора та хіміка переконала ся, що поки-що рівчаком через опусту вода з заводу дійде до ставу, вона геть одстоїть ся й очистить ся, — виходить: винні коноплі. І що се так, тому сьвідками усі вони, що бачили на власні очі, як мочать селяни в ставку коноплі.

Зробивши своє діло пани посідали в файтони і рушили на завод — обідати. Розмова між них була про нахабність клятої мужви, що самі бруднять і труять воду та ще й насьмілюють ся, нечувана річ, позиватись!

— Неодмінно треба добре провчити їх, — сказав з пересердям „член суда“; він був дуже лихий, що йому довело ся через якісь безпідставні мужицькі вигадки трясти ся сорок верстов із міста, спати долі в неохайній школі, що тхнула пустокою, і нарешті пів дня пектись і смалитись на серпньовій спеці. Треба провчити,

аби не важились більше, навісні, турбувати дармо статечних людей. Дурного по ногам, щоб присів!... І всі згодились із ним.

А над ставом ще довго розлягався страшений галас: то роздратовані несподіваною халепою жінки вичитували, бідкались, ойкали, лаялись та кляли панів.

Тихий, тихий літній вечір. Страшенна спека, що стояла цілий день, трохи зпала, зі ставу потягло вохкістю й холодком. Легше дихати натрудженим грудям робітника. Все спочиває. Се час супокою: люди повертали з поля, прийшла з паші череда, підняла цілу хмару куряви овеча отара і зникла по кошарах...

Корній і Олена сиділи на присбі. Вони вже повечеряли й мовчки дивились у далечінь. Смуток обгорнув їх. Олена, згадавши пригоди того дня, тяжко зітхала й позирала на Корнія, але той уперто мовчав. Аж се щось затупотіло на вулиці, і в ту-ж хвилину проз Корнійів двір баскі заводські коні пронесли легенький файтон із „членом суда“, техніком та становим: вони вигідно розляглися на м'яких подушках. Заколисаний ресорами технік, схиливши на груди голову солодко куняв, і мабуть веселі сні ввижалися йому, бо його опецькувате обличчя було незвичайно блага й солодке; становий мугикав якусь пісню, але слів не можна було розібрати: чи то язик трохи змілив йому, чи то коні дуже швидко бігли. Він побачив, що з співання нічого не виходить і почав щось жваво оповідати членови, радий з вдатного дня. Той уважно слухав його і весь час усміхався. Десь смашна та жидівська вечеря, що зігнала навіть з його виду жовчний вираз. Корній з ненавистю глянув у слід панам і в голос вилаявся.

V.

Машина що йно спинилась. Не чути вже гуркоту, дерчання та галасу, що цілісенський день стояли над током обгорнутим цілими хмарами сірого пороху, повитим густим в'їдливим димом; змовкли вже й дзвінки дівочі співи, що розлягались иноді в повітрі, неначе силкуючись веселою піснею, молодим здоровим голосом перемогти втому, підбадьоритись і подужати могутню музику машини. Все притомилось. Лиш паровик ще якось невиразно стиха гуде, мов засипаючи до ранку, та дівчата метушаться за жвавою розмовою і жартами зносячи ряднами до купи полову та замітаючи прихапцем тік. Запорошений, закурений, аж чорний Корній накрив

уже соломою стіл, встиг з іншими барабанщиками проковтнути „панську“ чарку горівки, що зафурчала в його здоровій горлянці, немов „кошений овсяний сніп у порожнім барабані“, і стояв коло клуні чекаючи, поки його запишуть.

Студент „практикант“ записував робітників; навкруги чулась притишена розмова, ніколи розлягався сьміх.

— Пустіть-бо, дядьку, — задзвенів за Корнієм тоненький голосок і під його рукою просуцувалась гарненька, білява головка з виразними чорними очицями.

— А ти се куди, чорнява... брови, як сметана, — спитав Корній з усьмішкою, блиснувши білими зубами й беручи рукою за плече молоденьку дівчинку-підлітка Галя. Вона наморщила лобика.

— Сьмійтесь! проте ви гарні... як циган. Закурений, запрошений, аж чорний, тільки-но очища блищать та зуби. Вже як йти-мете до дому, то вмийтесь по дорозі в ставку, бо тітка Олена влякаються, — засьміялася Галя і зморшки зникли геть із чола, немов їх і не було. — І як вони люблять такого, — дівчина пильно глянула на Корнія, — такого... замурзаного, — додала вона несподівано. — Я-б і глянути не хотіла. О, я знайду собі гарненького, гарненького, чорнявого, румяного... — вела вона далі випрочуючись із рук Корнієвих.

— То, затарахкотіла... зачепи сороку... Може й знайшла вже? Чи не панич часом? — сьміявся Корній, але Галя не відказала нічого, вона пролізла вже наперед і поважно питала:

— Паничу, паничу! а на що ви мене не записали?

— Та записав, — промовив той, — відчепись!

— А дівчата подали, що ні. — Панич подивився в книжечку.

— Так, записано, Галя.

— Та то ще друга є Галя, Палкова, а я Бойківна. Подивіть ся по краще та начитайте мене. Ото лишенько, десь сьогодні дармо робила, — бідкалась дівчина.

— Робила, робила, — передразнив панич, — справді робітниця! Знаємо ми, як робила, — усьміхнувся він до дівчинки, — очима та язиком. Ну, на, дзиго, слухай та відчепись, — Галя Бойківна.

Але Галя вже не слухала; вона крутнулась на одній нозі й плаксивим голосом скаржилась дівчатам мало не плачучи.

— Самі зачіпали, а тепер ще й нападають ся, — і з сими словами наче ненавмисне одною рукою вихнула студента по спині рядном, натрусивши на його полови та остюків, а другою штовхнула граблями під бік чорнявого парубка — Івана, паничевого приятеля, що не давав їй цілісенький день спокою.

— От, таки віддячила; пам'ятати-муть до нових віників, — радісно задзвеніла вона, засьміялась і підстрибуючи та виспівуючи кинула ся доганяти дівчат, що подались уже на перед.

На тоці все змовкло й спустіло, — лиш коло паровика щось ворухилось. Нивка робітників, що йшли купами, в селі мов розірвалася: як ті зерна намиста розкотились в усі сторони стомлені люди: розійшлись по своїх кутках, звернули у вулички, зникли в хатах... От звернув у своє подвір'є останній чоловік, що йшов з Корнієм, і він лишив ся сам. З приємністю втягав він легке й сьвіже вечірне повітря в груди, що зранку дихали тяжким чадом від паровика, в'їдливим димом та густим порохом. Корній ішов тихою, байдужою ходою робітника, сьвідомого, що аж тепер по цілому дні праці він вільний, певний свого спочинку. Думки його носились десь далеко в невиразній сутінні вечера. Коли се він нагло почув, що його щось кличе:

— Корнію, Корнію! пострівай-но!

Корній знехотя повернув ся: — на ганку розправи стояв маленький, сухенький дідок зі швидкими очима і ріденькою борідкою — Ярош, сторож або баб'ячий соцький, — так його звали, бо він страшенно любив дразнити бабів, що сиділи в холодній і вмів доводити їх до розпачу. Се-ж ніхто, як він тяг у холодну і Корнієву жінку.

— Добривечір, діду, а що там треба? — спитав Корній.

— Та, ось, — зашаметів дід беззубим ротом, — тут тобі якась повістка од мирового судді, — і він поліз за пазуху, шукаючи чогось в її несходимих нетрах. — Ось є! прийдеши тільки до розправи та розпишеш ся. — І він подав Корнієви засмальцьований шматочок паперу. Корній розгорнув і хотів подивитись, але в примерках не можна було нічого розібрати.

— А про що се воно, — з цікавістю спитав дід. — Може про став? Чи про тих панів, що приїздили? Ото коли-б уже випозивати від клятих Жидів гроші...

У Корнія й самого спершу блиснула думка, що може се й справді яка гарна звістка, але він згадав усе попереднє й відкинув

геть звабливу гадку. Щось неначе казало йому, що се не бажаний кінець, а початок нової неприємности, нової тяганини. Він нічого не відказав цікавому дідови й повернув до дому.

Того дня Олена ніяк не могла дочекатись Корнія вечеряти. Він як прийшов, засьвітив каганця й сів за стіл розбирати повістку, писану незрозумілою мовою та до того й невразно: нарешті він зрозумів, що його обвинувачено і будуть судити. „Моченіє конопля“. Невидана провина! Отже й баби й прабаби мочили й нічого, а тут маєш халепа. — Се вже Жиди підстроїли. Помста! Але може в суді й є правда... є, та не в нашого судді: сей загожений: у його завше Жидів верх, кільки вже не позивались люди... Не дурно-ж йому й цукор, і опал, і сіно, й маляса та коням та коровам... І треба-ж було Олені нагодитись із тими коноплями! Невеселі думки не кидали Корнія й за вечерю: їжа не йшла йому на думу і часто він спинав ся з повною ложкою і не доносив її до рота. Глядячи на чоловіка, Олена почувала за собою якусь провину й не зважалась вмовляти його. А Корній і не їсть, задумавсь, зажуривсь, а надто як згадав, що осе треба по завтрьому кинути роботу та йти до міста на суд. Господи, тепер би саме заробити кільки карбованців... Збіжжя, хвалить Бога, вони трохи заробили з Оленою за сніп $1\frac{1}{2}$ копи жита та $\frac{1}{2}$ копи пшениці. Згадка, що в їх є таки хоч щось заробленого тяжкою працею на панському лану хліба, розважила трохи Корнія; він веселійше глянув на жінку.

— Гей, не журись, Олено! Якось воно буде!

Він помолив ся й ліг та з задоволенням, обхоплений приємним почуттям спочинку, розправляв свої затеклі ноги, наболілі крижі, натруджені, стомлені руки, що цілісенський день махали важкими снопами. Час спочити... Але сон, хоч для його немає богатих і бідних, не до всіх рівний: є й у його свої улюбленці-щасливі. А кого спіткало лихо, кого прикрутило горе, до землі зігнуло нещасте, — марне жадає той забутливого сну. Обійде він, облесливий, попереду пишні палаци, заспокоїть їх розкішних мешканців, пошле жаданий спочинок стомленим робітникам-селянам, втихомирить нарешті веселу, невгавучу молодь і хиба аж тоді, коли все міцно засне й випадає йому якась вільна хвилина до того часу, як буде треба знову обходити сьвіт над ранок, — хиба аж тоді зазирне він до вбогої хати, де панують лихо та горе... Але й тоді не несе він з собою спокою й забутливости. Разом з ним завитас

до хати й хмара болячих думок про будуще; ледви він увійде, з сутіні темних кутків вилазять потихеньку й стають у головах неприємні згадки минулого — і з усіх боків обгортають намучену голову жертви...

І снить ся Корнієви: він на степу. Сонце страшенно пече. Сила людей вкрила панський лан. Люди збили ся в купку й гомонять: їх щось роздратувало. — Де-ж таки сьогодні одтік. Аж тут прибіг „управляючий“ і йому здало ся, що людські копи куди більші скарбових. Він налаяв економа й звелів йому різати копи, щоб перевязати... Може воно й справді — яка копа більша, — хіба вгадаєш сніп до снопа? Та й те, чи збідніє Терещенко з тієї нещасної мірки зерна, як чоловікові припаде трохи більше збіжа? Ач, ненажери! Загарбали землю, ще й працю людську наважились нищити — перевяжи! Що-ж то взяти — іграшки чи що? Ну, нехай коли вже така втрата панови, — забрали б одну копу більшу в скарб, а другу людям. Так, нікому кривди нема. Ато хоч перевяуй копи, хоч, коли не хочеш, бери замість снопа гроші. Еге, нема дурних! Він добре знає, що людям треба хліба, що вони не схотять грошей і підуть перевязувати, скорять ся панським вигадкам, дармо робити-муть ще день, аби хоч щось загарувати. Скачи, враже, як пан каже! — вони добре тямлять се і здержують ся, як можуть від протесту. Ось прикащик верхи об'їздає і ріже копи, які треба перевязувати... Дивлячись на се люди починають голоснійше балакати, метушать ся; незадоволення росте. Он збила ся купка людей коло економа. Тут і Корній. Вони просять. Економ каже, що се не його сила, що звелів „управляючий“.

— Добре йому, гладкому Німцю, загадувати — перевяжи! а ти но, ситий чорте, піди та сам попрацюй на сій спеці та ще дармо. Позбудеш ся трохи сала! — гомонить щось лихим голосом за Корнієм і на перед виступає Панас Стецик. Стецик — високий та дужий, сердито стиснені брови, а з під них уперто дивлять ся на економа гнівні карі очі, аж той мимоволі подав коня трохи назад. Стецик мовчки скидав сорочку:

— Гляньте, пане, на сю попечену, наболілу, зігнуту цілий день божий працею спину! — міцним голосом говорить він, повертаючись до економа своєю страшною спиною зі спеченою сонцем, червоною аж полущеною шкірою. — І так працювати за 13-й сніп! А ви ще — копи різати!? Силуєте людей дармо робити на... — він на хвилину спинив ся, але здержавсь — на панів, —

лиш очи сердито блиснули. — Чи не гріх же то? — Корній чує, як ножем крають йому серце Панасові слова, як горяче сонце немилосердно пече й його плечі, як тяжко нис його спина, аж усі кістки болять. Його обхоплює злість і він з завзятістю озираєть ся навкруги: навколо запеклі, суворі види, лихі погляди, чують ся лайки, проклони... Економ аж сполотнів і з усієї сили оперіщив нагаєм коня: баский огирь заграв на місці, рванув і виніс пана споміж роздратованих селян. Корній хоче вирівнятись, стискає кулаки... тяжкий біль в попереку знову схляє до долу його стан, ввужені руки безсило звисають. В Корнієвій душі тяжко-тяжко віддаєть ся кривда робучого люду і почуттем гострого болю переймаєть ся весь він од прикрої гадки, — що мусить скорити ся.

Сумний і невеселий вертав ся з містечка від судді Корній. „За загрязненіє воды моченіємъ конопли“ присудив судя з його штрапу 5 карбованців, або тиждень арешту. Така-ж кара спіткала Вовка і ще де-кого з людей. Втік від неї з повномічників хіба Панченко, тай то тим, що у його крім хати нічого не було. Сонце підбило ся в гору і вже таки добре припікало, як стомлений, голодний і лихий Корній надходив до села... Він ішов замислений. Одна думка гривла й турбувала його: чи штраф, чи висадка? Сидіти, так саме робоча пора; все-ж дешцию-б заробив. Ет, що з тих заробітків — все одно здеруть. От коли-б почекали трохи. А може осе зараз платити? Але з чого? І так гроший нема! З пальця не виссеш! Ні в тин, ні в ворота... Він проходив замислений проз тік, там усе ще молотила панська машина. А він ішов задуманий, нічого не помічаючи.

— Здорові були, дядьку Корнію! — долетів до його дзвінкий голос веселої Галі, — а йдїть-бо до нас робити, бо ми за вами ску-учили, — гукала дівчина.

— Осе добре, Корнію, що ти прийшов, — наблизивсь до його з окулярами на лобі Іван Шрамченко — теж барабанщик, — просто без тебе вибились із сили: нема зайни. А що там гарного в судї? — спитав ся він, спостерігши, що Корній сумний і не геть-то на його вважа.

— Еге, бодай не казати, — одмовив Корній — присудили.

— Ой, ой! справді? — здивував ся Іван, — ото напасть! Так приходи же завтра на тік, — додав він.

Машина ще більше суму додала Корнієви : його оточили невеселі думки. От три дні провакував, а можна було заробити $1\frac{1}{2}$ карбованця. А се-ж не аби які гроші! А то й заробіток утратив та ще й справу програв. От і випозивав! І згадалось Корнієви, в яку необмеженою надією дивився він вперед; як непохитно вірив він у панування добра і правди; змагався з ворогами позвів, впевнено заспокоював Олену, ще нема чого боятися. Згадав він усе се і соромно стало йому перед селянами, соромно стало своєї жінки. Як то гляне він в очі їй? Адже вона боялася тих позвів, прохала, благала його пожалувати себе, пошкодувати хоч трохи своє добро. Але він ішов за громаду!... Хіба-ж він винен, що так сталося? Ні, се не його вина! Се ті трекляті пявки, жмукрити винні! Ні, тричі правий дід Катеруша! „З богатим не суди ся, з дужим не бори ся“, — згадалися Корнієви дідові слова.

А тут ще той бісів Берко стрів його, як він саме виходив од судді тай питає ще гирод: „А що, Корнію, випозивалисьте? Чи може й теперечки ще позивати-мете?“ — Корнієви здалося, що й зараз на його дивлять ся насмішкуваті очі Жида; він сердито озирнувся, сплюнув, хоч і нікого не було, махнув безнадійно рукою, неначе хотів промовити: „А бодай воно їм запалося, судити ся!“ і похилий пішов вулицею до своєї хати, де висіли на тину подерті ятері, що давно вже не бачили риби, а тепер напевне й ніколи її не побачать...

Зельма Лягерлеф.

Чуда Антихриста.

Р О М А Н.

Одначе *) хоч дон Ферранте говорив дуже виразно, все таки здавало ся, що донна Мікаеля не розуміє його. Мусів їй повторити, що був учора в Катанії, де йому вдало ся вистарати для кавалера Пальмері прийняте до братства. Сей має піти туди за місяць. Одначе вона все питала:

— Що се має значити? Що се має значити?

— Ну, — сказав дон Ферранте, — чи не може мені бути за багато, спроваджувати твому батькови дороге вино з континенту, або чи й я не можу захотіти поїздити собі на Доменіко?

Сказавши се хотів відійти. Адже не було що більше про се говорити.

— То скажи мені бодай, що се за товариство? — питала.

— Що за товариство?! Ну, там живе багато старих мушцин.

— Бідних старих мушцин?

— Ну, певне, що не богатих.

— Вони певне не мають своїх власних кімнат?

— Ні, але за те великі спальні.

— І їдять із бляшаної посуду на незастелених столах?

— Ні, в порцеляни!

— Але без скатертий?

— Мій Боже, коли лише стіл чистий!

*) В титулі сього розділу на стор. 111 зайшли дві друкарські помилки; читай »Дзвони Сан Паскаля«.

Аби заспокоїти її, додав іще :

— Там живе багато чесних людей. Маєш знати, що кавалєра Пальмері прийняли там не без ваганя.

З тим дон Ферранте відійшов.

Його жінка лишила ся засумована, але також дуже зла. Їй видалось, що втратила своє значіє і становище і стала нараз простою купчихою. Говорила зовсім голосно, хоч ніхто її не слухав, що літня палата, се лиш велика, бридка стара халабуда, а Діаманте — бідне, нужденне гніздо. І очевидно не могла дозволити, аби її батько йшов геть. Дон Ферранте побачить щось не таке!

По обіді хотів дон Ферранте піти до Café Еугора заграти в доміно і оглядав ся за своїм капелюхом. Та донна Мікаєля взяла його капелюх і вийшла з ним на галерію, що окружала подвіре. Коли вже була так далеко від ідальні, що її батько не міг чути нічого, сказала з притиском :

— Що маєш против мого батька?

— Він за дорогий для мене.

— Але-ж ти багатий!

— Хто в тебе се вмовив? Чи не бачиш, як мушу гарувати?

— Обмежи ся лучше в чім иньшій!

— Не бій ся, пороблю також иньші обмеженя. Джіанніта дістала досить!

— Ні, лучше обмежи мене!

— Ти моя жінка і маєш усе мати так, як доси.

Вона хвилинку мовчала. Роздумувала, що має сказати, аби налякати його.

— Коли я твоя жінка, то знаєш, чому?

— О, так!

— Знаєш також, що мені прирік пастор?

— Се діло пастора; я роблю те, що можу.

— Ти мабуть чув, що я зірвала зі всіма своїми приятелями в Катанії, коли дізнала ся, що мій батько шукав у них помочи і не знайшов її?

— Знаю!

— І що я вибрала ся до Діаманте, аби він не потребував стрічати їх і соромити ся перед ними?

— Та-ж вони не приходять до братства!

— Знаючи все те, не боїш ся робити щось против мого батька?

— Боятися? Ні, свої жінки я не боюся!

— Чи не вчинила я тебе щасливим? — запитала тепер.

— О, так, — відповів байдужно.

— Чи не співав ти мені так радо? Чи не тішився ти, що я вважаю тебе найблагороднішим чоловіком на Сицилії. Чи не радів ти, що мені подобається в твоїй старій палаті? Чому все те має скінчитися?

Він положив руку на її плече і сказав остерігаючим тоном:

— Роздумай, що ти не вийшла заміж за делікатного пана з Via Aetna в Катанії!

— О, ні!

— Тут у горах інший звичай! Тут жінки слухають чоловіків. Ми не робимо собі нічого з гарних слів! А коли захочемо їх, то знаємо, як їх дістати!

Коли він так говорив, їй стало страшно. За хвилику стояла перед ним на колінах. Був темний вечір, але з освітленого дому доходило стільки світла, що він міг бачити її очі. Чудові мов зорі були вони звернені до нього з горячим благанем.

— Будь милосерний! Ти не знаєш, як я його люблю!

Дон Ферранте розсміявся:

— Від сього повинна ти була зачати! А так лиш розвізли мене!

Вона все ще тихо клячала і дивилася на нього. А він сказав:

— Добре, що на будуче знаєш, як маєш поводитися.

Вона все ще тихо клячала. А він запитав:

— Чи маю я сказати йому се, чи хочеш се вчинити ти?

Донна Мікаеля засоромилася, що так упокорилася. Устала і сказала певним голосом:

— Я скажу йому се, але остатнього дня. А ти також не давай йому нічого пізнати.

— Ні, не дам, — відповів він понадаючи в її тон. — Волю також короткий сум.

Коли відійшов, донна Мікаеля почала сьміятися з нього, що він собі думає, ніби то зможе зробити з її батьком, що захоче. Вона добре знала, хто їй допоможе.

В катедрі в Діаманте є чудотворний образ Мадонни, що має ось яку історію. Давно, дуже давно жив в одній печері на Монте

К'яро святий пустинник. І сьому пустинникови снилось одної ночі, що в пристани в Катанії стоїть корабель, наладований св'ятими образами, а між ними єсть один такий дуже святий, що одна незвичайно богата Англїчанка хотїла-б його купити на вагу золота. Прокинувши ся зі свого сну вибрав ся пустинник до Катанії. Прийшовши туди побачив, що сон говорить правду. В пристани стояв корабель, наладований св'ятими образами, а між ними був образ св'ятої Мадонни, св'ятїйший як усї иньші. Пустинник просив капітана, аби не забирав того образа з Сицилії, але подарував його йому. Та капітан не хотїв.

— Я завезу його до Англїї, — говорив, — а Англїчанка купить його на вагу золота.

Пустинник поновив свою просьбу. В кінці капітан велїв своїм людям відставити його на беріг і розпустив вітрила, аби відплисти.

Здавало ся, що святий образ пропав для Сицилії. Одначе пустинник упав на колїна на однім із обломків ляви на побережю і молив ся до Бога, аби він не позволив на се. І що стало ся? Корабель не міг відплисти! Якор піднесли, вітрила розпустили, віяв догідний вітер, але корабель стояв три дні без руху неначе скала. Третього дня взяв капітан образ Мадонни і шпурнув його пустинникови, який усе ще клячав на побережю. І зараз корабель міг опустити пристань. А пустинник принїс образ на Монте К'яро і він доси висить у Дїяманте і має в катедрі свою каплицю і свій вівтар.

Довна Мікаеля пішла тепер до того образа молити ся за свого батька. Вона пішла до каплиці Мадонни, вбудованї в темний кут катебри. Стїни каплиці були зовсїм покриті жертвами: срібними серцями і таблицями, що їх дарували всї ті, яким помогла Мадонна в Дїяманте.

Образ був витесаний в чорного мармуру і коли донна Мікаеля побачила, як він стоїть у своїй закутині, високо, сумний і майже закритий золотою решіткою, видалось їй, що обличє Мадонни гарне і сьєє ласкавістю. І її серце наповнило ся надїєю. Се могуча цариця неба, се добра мати Марія, се Многострадальна, що розуміє всякий біль, се та, що не позволить, аби від неї взяли її батька. Тут вона зараз знайде поміч. Треба лиш упасти на колїна і розповісти їй свою журбу, а чорна Мадонна поможе їй.

Коли молила ся, була переконана, що в тій самій хвилі дон Ферранте вже змінив свою думку. Коли прийде до дому, він вийде їй на зустріч і скаже, що вона може свого батька задержати при собі.

Минуло три тижні.

Донна Мікаеля вийшла з літньої палати на службу божу, а по дорозі до церкви вступила до склепу донни Елїзи купити воскову сьвічку. Було ще так рано, що вона бояла ся, що склеп не буде ще отворений, але він був уже отворений і вона тішила ся, що зможе принести дар для чорної Мадонни.

Склеп був порожний, коли донна Мікаеля вийшла до нього, і вона отворила і замикала двері, аби дзвінок дзвонив і прикликав донну Елїзу. В кінці хтось прийшов, але се не була донна Елїза, тільки молодий мущина.

Той молодий мущина був Гаetano, який добре знав донну Мікаелю. Бо Гаetano так багато наслухав ся про неї, що бояв ся стрітати ся з нею і коли вона приходила до донни Елїзи, він усе замикав ся в своїй робітні. Донна Мікаеля не знала нічого про нього, як тільки те, що він мав виїхати з Діаманте і все вирізував образи сьвятих, аби донна Елїза мала що продавати, коли він буде здобувати в Арґентині великі богатства.

Коли-ж вона тепер побачила Гаetана, він видав ся їй таким гарним, що вона була дуже врадувана, що його бачить. Вона була повна несупкою як переслідуваний звірь, але ніякий біль на сьвіті не міг їй відібрати веселого настрою, коли побачила щось гарного. Питала себе, де могла його вже давнїйше бачити і видалось їй, що бачила його обличчя в чудовій збірці картин свого батька в палаті в Катанії. Там не був він у робітницькій блюзі, але мав на собі плюшовий капелюх з довгим, повівним, білим пером і широкий короткий ковнїр, що білів на оксамітнім сурдугі. А малював його великий мистець Ван-Дайк.

Донна Мікаеля попросила в Гаetана воскової сьвічки і він почав шукати за нею. І тут стало ся таке чудо, що Гаetano, який бачив що дня малий склепик, видавав ся в нїм зовсім чужим. Він шукав сьвічки в шуфлядах із чотками і в малих скринках з медальониками. А не можучи її знайти, нетерпливив ся та перевертав шуфляди і розбивав скринки. Через те повстало велике спустошене

і нелад. І донна Еліза мала-б чого журити ся, прийшовши до дому. Та донна Мікаеля дивила ся з приємністю, як він відгортав з лица буйне волосє і як його золотисті очі ясніли мов золоте вино, пронизане соняшним промінєм. Вона раділа, коли бачила когось, що був такий гарний.

Тепер просила донна Мікаеля прощення в того благородного пана, що його намалював великий Ван-Дайк. Бо вона часто говорила до нього: „Ах, пане, ви були гарні, але такі темні і такі бліді і такі сумні ви певне не могли бути. Також не мали ви таких огнистих очий, тільки все те вложив у ваше обличє мистець, що вас малював“. Але коли донна Мікаеля побачила Гаетана, зрозуміла, що все те може бути в обличю- та що мистець не потребував нічого вкладати. І тому просила вона в благородного пана прощення. Тимчасом Гаetano знайшов довгі коробки зі свічками, що стояли під столом на тім самім місці, де все. І він дав їй свічку, але не знав, кільки вона коштує, і сказав, аби приїшла пізнійше заплатити. А коли вона попросила в нього чогось, у що можна би завиннути свічку, він понав у таке заклопотанє, що вона мусіла йому допомогти шукати. І їй стало страшно, що такий чоловік думає їхати до Аргентини.

Він лишив донну Мікаелю, щоб собі сама завинула свічку, а сам стояв і дивив ся на неї. Вона радо була-б його попросила, аби тепер не глядів так на неї, бо на її лиці відбилась лиш безнадійність і горе.

Гаetano лиш хвилинку оглядав пильно її обличє, опісля скочив на малу драбинку, зняв із найвисшої полиці образ і підійшов з ним до неї. Був се малий сьв. Михайло в боротьбі з відвічним ворогом — Сатаною, якого Гаetano виймав із паперу та вати.

Він подав сьв. Михайла донні Мікаелі і просив її прийняти се від нього. Дарує їй се, бо се найлучша річ, яку він змайстрував. Він такий певний, що се має більше сили, як його иньші образи, і тому поставив його на найвисшу полицю, щоб перший-ліпший не міг його побачити і купити. Він заборонив донні Елізі продати його кому иньшому, як лиш тому, хто має великий смуток. І тому донна Мікаеля повинна взяти його.

Вона стояла вагаючись. Він видавав ся їй майже влізлигим.

Гаetano просив її подивити ся, як гарно вирізаний образ. Чи бачить, як крила архангела збурились від гніву, а Люципер вня-

лив свої пазурі в залізо його наголітника. Чи бачить, як сьв. Михайло встромляє в нього свій спис і зморщив чоло і зацілів губи? Він хотів їй дати малий образ у руку, але вона відсунула його лагідно. „Вона добре бачить, — сказала, — що образ гарний і могучий, але знає, що він їй не зможе допомгти. Дякує за його дар, але не хоче його прийняти“.

Ґаетано взяв образ, завинув його і положив назад на своє місце. І не промовив до неї швидше, аж завинув його і положив. Тоді запитав, чому купує сьвічку, коли не має віри? Чи тим хоче сказати, що не вірить у сьв. Михайла? Чи-ж не знає, що він найбільше могучий поміж ангелами, що він побідив Люципера і вкинув його в Етну? Чи вона сумнівається ся, що се в тому правда? Чи не знає, що сьв. Михайло згубив у боротьбі одно перо з крила, яке знайшли в Кальтаніветті? Знає вона се, чи не знає? Або що вона загалом думає, говорячи, що сьв. Михайло не зможе їй допомгти? Чи думає, що ніхто зі сьвятих не зможе їй допомгти? А при тім усім він стоїть цілими днями в своїй робітні і вирізує сьвятих. Чи він робив би се, коли-б вони були нінащо не здатні? Чи вона вважає його ошуканцем?

Та що Мікаеля була так само строго віруюча, як і Ґаетано, вважала його слова несправедливими, а се побудило її до супротивлення.

— Часами лучаєть ся, що сьвяти не помагають, — сказала до нього. А коли Ґаетано виглядав, неначе-б не дуже хотів вірити, напала її непереможна охота переконати його і вона сказала, що їй прирекли в імени Мадонни, що коли буде вірною жінкою дона Ферранте, її батько мати-ме безжурну старість. А тепер хоче її чоловік примістити його в брацтві, нужденім як дім убогих, і строгім як вязниця. А Мадонна не відвернула сього, і се має стати ся вже за вісім день.

Ґаетано слухав її з великою повагою. Се власне заставило її повірити йому всю історію.

— Донна Мікаеля, — сказав він, — ви мусите звернути ся до чорної Мадонни в катедрі.

— Думаєте, що я вже не благала її?

Ґаетано почервонів і сказав майже в гнівом:

— Чей-же не хочете сказати, що звертали ся даром до чорної Мадонни?

— Я даром молила і благала її останні три тижні.

Сказавши се донна Мікаеля аж задихала ся. Їй хотіло ся плакати над собою, бо кожного дня ждала вона помочи і кожного дня розчаровувалась і все таки не знала иньшого виходу, як усе починати на ново свої молитви. І звати було по її обличчю, що її душа переживала на ново всі терпіня, коли вона ждала вислухання, а час минав. Але Гаetano не зворушив ся, лише стояв усміхнений і бубнив по скляній скринці, що стояла на столі.

— Ви лиш молили ся до Мадонни? — запитав.

Лиш молила ся, лиш молила ся! Вона-ж прирекла їй також позбути ся всіх гріхів. Пішла в вуличку, де спершу жила, і доглядала хору жінку з раною на нозі. Не минала ні одного жебрака, щоб не дати йому милостині.

Лиш молила ся! І вона сказала йому, що коли-б Мадонна могла їй допомогти, то певне була би задоволена її молитвами. Вона перебувала би цілими днями в церкві. А тривога, тривога, що її мучить? Чи се нічого не значить?

Він лише здвигнув плечима. І більше нічого не пробувала?

Більше нічого? Але-ж пробувала всього, що лише можливе на сьвітї. Жертвувала срібні серця і воскові сьвічки. Держала все чотки.

Гаetano дразнив її. Всьому тому, що вона робила, не признавав ніякої вартости, тільки питав: „Більше нічого? Більше нічого?“

— Але-ж ви мусите зрозуміти, — відповіла вона, — що дон Ферранте не дає мені так багато гроший. Я не можу нічого більше зробити. Нарешті тепер удалось мені роздобути шовк і шовкові нитки на скатерть на вітвар. Ви-ж мусите се зрозуміти.

Одначе Гаetano, що кожного дня мав діло зі сьвятими і знав силу і пристрасть побожности, яку проявляли ті люди, що спонукали Бога вислухати їх просьби, сьміяв ся лише над донною Мікаелею, яка думала зворушити Мадонну восковими сьвічками і ска-тертями на вітвар.

Усе те він добре знає, — говорив він. Ціла історія йому зовсім ясна. Се все так із бідними сьвятими. Цілий сьвіт призиває їх на поміч, але мало хто розуміє, як треба вести себе, аби бути вислуханим. А опісля говорить ся, що сьвяті нічого не можуть. Усі, що знали, як мають просити, дізнали помочи. Донна Мікаеля гляділа на нього в німім дождданю. Зі слів Гаetano била така

сила і певність, що вона почала вірити, що він навчить її правдивого спасенного слова.

А Гаetano взяв свічку, що лежала перед нею на столі, кинув її назад до скринки і сказав, що має робити. Заказав їй дати Мадонні дарунки або молити ся до неї або робити щось для бідних. Сказав їй, що роздер би її скатерть на вітварі, коли-б вона хоч раз іще прошпигнула її голкою.

— Покажіть їй, донна Мікаеля, що тут ходить про важне діло, — сказав він і глянув на неї з непереможною силою. — Господи Боже, ви мусите щось винайти, що їй доказало-б, що се справа поважна, а не іграшка. Мусите їй показати, що не хочете жити, коли не допроситесь помочи. Чи схочете дальше бути вірною жінкою дона Ферранте, коли він відішле геть вашого батька? Навряд! Коли Мадонна не потребує бояти ся того, що ви можете натворити, то з якої речі має вам допомогти?

Донна Мікаеля подала ся в зад. Він вийшов швидко з-за стола і захопив її міцно за рукав.

— Розумієте, ви мусите їй показати, що самі пустите ся на злу дорогу, коли вона вам не допоможе. Мусите загрознити, що попадете в гріх і смерть, коли не дістанете того, чого хочете. Так змушуєть ся сьвятих.

Вона вирвалася від нього і пішла, не сказавши більше ані слова. Поспішила спіралью закрученою вулицею в гору, прийшла до церкви і перенята жахом упала перед вітварем чорної Мадонни.

— — — — —

Се було в суботу рано, а в неділю вечером донна Мікаеля побачила знов дона Гаetана. Бо був гарний місячний вечір, а в Діаманте є звичай, що місячними вечерами всі опускають свої дома і виходять на вулицю. Коли лиш мешканці літної палати вийшли перед двері, стрітили знайомих. Донна Еліза приступила до кавалера Пальмері, сіндако Вольтаро прилучив ся до дона Ферранте, щоб поговорити з ним про вибори, а Гаetano підійшов до донни Мікаелі, бо хотів дізнати ся, чи вона послухала його ради.

— Чи перестали ви шити скатерть на вітвар? — запитав.

Та донна Мікаеля відповіла, що вчора шила її цілий день.

— В такім разі дійсно самі псуєте свою справу, донна Мікаеля.

— Що-ж, тут уже не можна нічим допомогти, дон Гаetano.

Вона так урядила ся, що вони остались позаду иньших, бо вона хотіла з ним про щось говорити. А коли прийшли до Porta Aetna, звернула вона в дороги через браму і вони пішли стежками, що вили ся попід пальмові гаї Монте К'яро.

Вони не могли йти оживленими вулицями міста. Донна Мікаеля говорила таке, що люди в Діяманте були-б її укаменували, коли-б се чули.

Вона питала Гаетана, чи він бачив коли чорну Мадонну в церкві? Вона тільки вчора дійсно побачила її. Мадонна мабуть тому запхала ся в такий темний кут церкви, аби її ніхто не міг бачити. Вона-ж чорна і захована за решіткою. Ніхто не може придивитись їй. Але сьогодні донна Мікаеля бачила її. Сьогодні Мадонна мала празник і її виїняли з її закутини. Долівка і стіни її капиці були покриті білими міддаловими цвiтами, а вона сама стояла на віттарі, темна і велика, серед повени білих цвiтів. Та коли донна Мікаеля побачила образ, попала в розпуку. Бо образ не представляв зовсім Мадонни. Ні, та, до котрої вона молила ся, не була ніяка Мадонна! Ах, який сором, який сором! Се була очевидно старинна богиня. Хто раз таку бачив, не міг помилати ся. Вона не мала корони, тільки шолом; не мала дитини на руках, тільки щит. Се була Палляда Атена, а ніяка Мадонна. Ах ні, ах ні! І тут у Діяманте мусіли почитати такий образ! Тут мусіли поставити такий поганський образ і почитати його! А що найгірше: їхня Мадонна погана! Вона зовсім обвітріла і ніколи не була твором штуки. Вона така погана, що не можна на неї дивити ся.

Ах, що чоловік дав себе здурити тими тисячами пожегтованих річий, що висять у капиці; що дав себе звести тими переказами, які ходять про неї! Що вона стратила три тижні на молитви до неї! Се-ж не жадна Мадонна, се не жадна Мадонна!

Ішли дорогою, яка вила ся поза мурами довкола Монте К'яро. Весь сьвіт довкола них був білий. Біла мряка вишком оповивала підніже гори, а міддалові дерева на Етні стояли зовсім білі. Іноді переходили вони самі попід міддалове дерево, що розстидало над ними свої блискучі галузки, такі багаті цвiтом, неначе скупані в срібній купели. Місяць сповив землю такою ясністю, що все стратило свою барву і було біле. Можна було майже дивувати ся, що не чуєть ся тепла, що не сліпнуть очи.

Донна Мікаеля питала себе, чи не місячне сьвітло настроювало Гаетана так лагідно, що він не вхонив її і не кинув до

Сімета за те, що вона хулила чорну Мадонну. Він ішов тихо і спокійно при її боці, але вона бояла ся того, що він зробить потім. Та хоч була повна жаху, все таки не могла мовчати.

Найстрашнійше мала ще сказати. Говорила, що пробувала цілий день думати про дійсну Мадонну і пригадувала собі в пам'яті всі її образи, які знала. Але дарма! Скоро лиш починала думати про проміясту царицю неба, приходила стара, чорна богиня і тиснула її перед очі. Приходила, як засушена, господарна, стара дівка, а велика небесна цариця зникала, так що для неї нема вже загалом ніякої Мадонни. Думає, що та гнівається, бо вона за багато вчинила для тамтої, і тому скриває перед нею своє лице і свою ласку. А через фальшиву Мадонну жде її батька нещастя. Тепер не зможе його задержати дома. Тепер ніколи не зможе досягнути його прощення. Ах Боже, ах Боже!

І все те говорила вона дон Гаetanoви, який чорну Мадонну з Діянте почитав більше, як усі інші.

Він ішов зовсім близько біля донни Мікаелі, а вона бояла ся, що се її остання хвиля. Говорила тихим голосом, непаче на свою оборону: „Я божевільна! Жах робить мене божевільною! Я зовсім не сплю!“

Але Гаetano йдучи поруч неї думав лише про те, яка ще в неї дитина і що вона в життю зовсім не вміє дати собі ради. Майже несвідомо притиснув він її до себе і поцілував, бо з неї така песьміла і дурненька дитина. Вона так здивувала ся, що зовсім не думала боронити ся. Не кричала, ані не тікала. Зрозуміла лише, що він її поцілував, як цілуєть ся дитину. Пішла тільки швидко далі, а опісля почала плакати. Саме сей поцілуй показав їй, яка вона безпомічна і опущена і як тужить за кимось, хто був би сильний і добрий і заняв ся нею. Се-ж страшно, що вона, хоч має батька й чоловіка, така опущена, що сей чужинець мусів милосердити ся над нею.

Коли Гаetano побачив, як її стать дрожала в тихім хлипаню, почув, як також почав дрожати. Його опанувало сильне, могуче зворушенє.

Приблизив ся знов до неї і положив свою руку на її плече. А його голос не був чистий і високий, лише глухий і цемов придушеним зворушенєм, коли він промовив :

— Хочете втекти зі мною до Арґентини, коли Мадонна вам не поможе ?

Але донна Мікаеля відтрутила його тепер. Відчула нагло, що він не говорив уже до неї як до дитини. Обернулась і пішла до міста. Гаetano не пішов за нею, але лишився на дорозі на тій місці, де поцілував її, неначе-б ніколи в життю не міг опустити того місця.

Два дні ходив Гаetano мріючи про донну Мікаелю, а третього підійшов до літньої палати, щоб поговорити з нею.

Стрітив її на даховій терасі і зараз сказав їй, що мусить тїкати з ним. Від коли розсталися, він усе передумав. Стояв у своїй робітні і думав про все, що сталося і в кінці все роз'яснилось йому.

Вона — рожа, яку сильний широкко відірвав від її пня і жорстоко крутив нею в повітрі, щоб вона знайшла тим ліпший супокій і опіку на його любячій серці. Адже вона мусить зрозуміти, що Бог і всі сьвяті хочуть і жадають, аби вони любили себе обопільно, бо-ж инакше її велике нещастє не зблизило-б її до нього. А коли Мадонна відмовляє їй своїї помочи, то се тому, бо хоче її звільнити від її обіцянки вірності для дона Ферранте. Бо всі в небі знають, що вона його, Гаetanoва. Для нього вона сотворена, для нього виростає, для нього живе. Коли поцілував її на проході в місячній сьвітлі, був неначе заблукана дитина, що довго блудила в пустині, аж в кінці прийшла до родинного порога. Він не має нічого, але вона його дім і його огнище, вона спадщина, яку Бог йому назначив, вона єдине, єдине добро на сьвітї, що належить до нього. Тому не може він лишити її тут. Вона мусить піти за ним, мусить, мусить!

Не клякав перед нею. Стояв і говорив до неї з затисненими кулаками і палаючими очима. Не просив її, приказував їй їхати з собою, бо вона його власність. Се не гріх звести її, лиш радше обовязок зробити се. Що з нею станеться, коли він її покине?

Донна Мікаеля слухала його не рушаючись. Сиділа тихо цілу хвилию, навіть тоді, коли він уже перестав говорити.

— Коли їдете? — запитала в кінці.

— Виїжджаю в суботу в Діаманте.

— А коли відходить парохід?

— В неділю вечером із Мессіни.

Донна Мікаеля встала і підійшла до сходів тераси.

— Мій батько має в суботу від'їхати до Катанії, — сказала.

— Просити-му дона Ферранте, щоб я могла супроводити його.

Зійшла кілька ступнів у низ, неначе-б не мала нічого більше сказати. Опісля стала.

— Коли мене тоді здиблете в Катанії, піду за вами, куди захочете!

Збігла сходами в низ. Гаetano не пробував зупинити її. Адже-ж певне прийде день, коли вона не тікати-ме перед ним. Він добре знав, що вона мусить колись любити його.

Цілу п'ятницю по полудни перебула донна Мікаеля в церкві. Прийшла до Мадонни і в розпуці впала перед нею.

— О, Madonna mia, Madonna mia! Чи маю завтра стати жінкою, що втікла від чоловіка? Мають люди мати право говорити про мене найгірші річі? — А опісля все їй видалось однаково страшним. Її обгортав жах на думку про втеку з Гаetanoм, але й не знала, як має лишити ся з доном Ферранте. Одного ненавиділа так само, як і другого. Їй здавало ся, що жаден із них не може принести нічого иньшого, як тільки нещастє. Добре бачила, що Мадонна не допоможе їй. І питала себе, чи не буде се ще більше нещастє втекти з Гаetanoм, ніж остати у донна Ферранте? Чи варто губити себе, щоб помстити ся на своїм чоловіці? І чи може бути щось більш огидного, як утека з чоловіком, якого не любиш?

Вила ся з болю. Цілий тиждень переслідував її томлячий не-супокій. Найстрашнійше було те, що не могла зовсім спати. В її мізку не було ані одної здорової, ясної думки. Свої молитви починала все і все на ново. Але зараз думала: „Адже-ж Мадонна не може допомгти мені!“ і переставала молити ся. Потім мусіла думати про свої давнійші терпіння і пригадала собі малий образ, який їй раз поміг, коли була в такій самій великій розпуці. Звернула свої молитви в незвичайним жаром до малої, бідної дитини. „Поможи, поможи мені! Поможи мому старому батькови і мені самій, щоб я не дала довести себе до злочину і пімсти!“

Коли того вечера поклала ся до сну, страх і біль дальше мучили її. „Коли-б заснути хоч на одну годину, — думала, — тоді знала-б я, що робити“.

Гаetano мав від'їхати завтра рано. В кінці вона порішила поговорити з ним перед від'їздом і сказати йому, що не може піти за ним. Не може знести, аби її вважали упавшою жінкою.

І ледви так порішила, — заснула. Прокинула ся аж на другий день рано, коли була девята година. Гаetano вже тимчасом від'їхав і вона не могла йому вже сказати, що жалує. Та вона й не думала про те. У сні найшло на неї щось нове і чуже. Неначе-б пережила ніч у небі і надихала ся блаженства.

* * *

Котрий сьвятий робить людям більше добра, як Сан Паскале? Чи не лучаєть ся часом, що два людиї стоять на самітнім місці в лісі або на полі і або говорять про когось зле або радять над сповненем якогось злочину? Ну-ну, лиш уважайте! Коли вони так розмовляють, чують нараз коло себе якийсь тріск, так що оглядають ся і питають здивовані, чи не кинув хто каменем. Даремна робота, що вони довго оглядають ся. Дармо біжуть шукати того, хто кинув каменем. Бо він походить від Сан Паскаля. Так певне, як єсть на небі справедливість, Сам Паскале чув, як вони зле говорили, і кинув каменем, аби їх остерегти.

А хто не хоче, щоб йому перешкодили при виконуваню злих намірів, то нехай не потішаєть ся тим, що каміня в Сан Паскаля швидко не стане. Воно не вичерпаєть ся ніколи. Його так багато, що стане аж до остатнього дня сьвіта. Бо коли Сан Паскале ходив по землі, чи знаєте, що він робив? Знаєте, про що думав більше, ніж про все иньше? Сан Паскале звертав увагу на маленькі кремінці, що лежали на його дорозі, і збирав їх у торбу. Ви ледви схилите ся, щоб підняти гріш, але Сан Паскале піднімав кожний малий кремінець, а коли вмер, забрав їх усі з собою до неба і там сидить тепер і кидає ними на всіх, хто хоче зробити щось не по правді.

Але се певно не одиноке добро, яке Сан Паскале робить людям. Він дає також знаки, коли хто має одружити ся або вмерти, і може давати знаки також в инакший спосіб, як каменем. Стара баба Сараудда в Ранддаццо сиділа одної ночі коло ліжка своєї хорої дочки і спала. Дочка лежала без тьми і близька смерти, а не було кому сповістити про се сьвященника. Якже-ж збуджено матір ще в пору? Як її збуджено, що могла післати чоловіка по сьвященника? Не инакше, як лише в той спосіб, що столець під нею почав хитати ся, скрипіти і тріщати, доки вона не прокинулась. А се вчинив Сан Паскале. Хто иньший крім Сам Паскаля думав би про подібні річи?

Треба ще розповісти один переказ про Сан Паскаля. Жив собі довгобородий Крістофоро де Тре-Кастані. Не злий був чоловік, але мав злу привичку. Не міг отворити рота, аби не закласти. Не міг сказати двох слів, аби одно з них не було проклятем. І думаете, що се щось помагало, коли жінка і сусіди напоминали його? Але над його ліжком висів маленький образ, що представляв Сан Паскаля, і тому маленькому образу вдалося відучити його від його привички. Що ночі рушався в своїх рамах, рушався сильніше або слабше, відповідно до того, кілька він кляв за дня. І він зрозумів, що не зможе спати ні одної ночі, доки не перестане клясти.

В Діяманте має Сан Паскале церковцю, що лежить за Porta Aetna, трошки в низу. Вона вправді мала і бідна, але білі мури і червоні копули гарно закриті мігдаловими деревами. Тому коли весною мігдалові дерева зацвітуть, церков Сан Паскаля найгарніша в Діяманте. Бо над нею зносять ся цвітучі галузи, густо обсіпані білим, рясним цвітом, веначе одіті в розкішну одіж.

Однак церков Сан Паскаля дуже нещаслива і опущена через те, що в ній не можна правити богослуження. Бо коли Гарібальдіянци, що визволили Сицилію, прийшли до Діяманте, розложили ся табором у церкві Сан Паскаля і в францісканськiм монастирі, що лежить коло церкви. І вони ввели до церкви навіть нерозумну скотину і віддавали ся такому дикому життю з жінками і забавам, що від тоді церков уважається збезчещеною і нечистою і ніколи не може бути отворена для богослуження. І тому церков Сан Паскаля оглядають знатні люди і чужинці тільки тоді, коли цвітуть мігдалові дерева. Бо хоч усі згіря Етні біліють від мігдалового цвіту, то найбільші і найгарніші дерева стоять довкола старої, завмерлої церкви.

Але бідні люди приходять до Сан Паскаля цілий рік. Бо хоч церков усе замкнена, то вони приходять до сьвятого за радою. Там стоїть під великим кам'яним бальдахіном зараз при вході його образ і до нього треба молити ся, щоб дізнати ся чогось про будуще. Ніхто не віщує будущого лучше, ніж Сан Паскале.

Саме того ранку, коли Гаetano від'їхав із Діяманте, надтягнули з Етні хмари, такі густі, як курава, збита незліченими чередами, і наповнили весь простір, як темнокрилі дракони, і викидали з себе кругом дош і вохку шраку і п'ятьму. А повітря в Діа-

манте стало таке густе, що не можна було видіти поперек на другий бік вулиці. Вохкість покрила все, земля була так само вохка, як дахи, з дверей аж капало, на поручах сходів лежали грубі краплі, мрака залягала сіни, а навіть кімнати, так що можна було думати, що в них повно диму.

І саме того ранку вчасною порою, заки ще почав іти дощ, виїхала одна богата англійська дама в своїм великім подорожнім возі з Катанії, аби об'їхати довкола Етну. Та коли вже проїхала кілька годин, пустив ся страшний дощ і все наповнило ся мракою. А що дама не хотіла зрікати ся бачити гарні околиці, через які їхала, то порішила вступити до найблизшого міста і там переждати непогоду. Тим містом було як-раз Діаманте.

Англійська дама була міс Тоттенгам, та сама, що спровадила ся до палати Пальмері в Катанії. Між усім иньшим, що везла з собою в своїх куфрах, був також малий образ Христа, який донна Мікаеля віділа вечером перед своїм від'їздом із палати. Бо той образ, хоч який старий і знищений, возила вона все з собою на спомин про старого приятеля, що лишив їй усі свої багатства.

І можна було подумати, що Сан Паскале знав, який се чудотворний образ, бо неначе хотів його привитати. В хвили, коли подорожний віз міс Тоттенгам переїздив через Porta Aetna, почали дзвони в церкві Сан Паскаля дзвонити.

І так дзвонили самі цілий день.

Дзвони в церкві Сан Паскаля не багато більші від тих дзвонів, яких уживаєть ся по дворах, аби скликати робітників, і таксамо, як ті, висять вони на дащі церкви в маленькій дзвіниці, а вправляєть ся їх в рух тим способом, що тягнеть ся за шнурок, який звисає по стіні.

Се зовсім не тяжка робота дзвонити в дзвони, але знов і не така легка, аби вони зачали дзвонити самі від себе. Хто бачив старого фра Феліче з францісканського монастиря, як він закладав ногу в петлю і рушав нею, аби вправити дзвони в рух, той мусить знати, що дзвони не можуть почати дзвонити без посторонньої помочи.

Одначе як-раз се робили вони сего ранку. Шнурок був міцно прив'язаний до гака в стіні і ніхто не рушав його. Також ніхто не виліз на малу дзвіницю на дащі, аби їх пустити в рух. А все таки видно було дуже добре, як дзвони рушались, а їх серця

бились об криси. Не можна було пояснити, як вони почали рушати ся.

Коли донна Мікаеля прокинула ся, дзвони були вже в руху, і вона довго лежала тихо і слухала і слухала. Ніколи не чула нічого красшого. Не знала, що се чудо, але лежала і думала, як гарно се дзвонить. Лежала і питала себе, чи дійсні металеві дзвони можуть так дзвонити. На правду не можна також знати, що се за метал, що звенів того дня в дзвонах Сан Паскаля. Дзвони неначе говорили їй, що тепер може бути весела, має жити і любити, що йде на зустріч чомусь великому і гарному і ніколи не дізнаватиме жалю і смутку.

Серце в неї почало сильно бити ся, а при звуках дзвонів вїздила вона торжественно в великий замок. А кому-ж иньшому міг належати замок, хто иньший міг бути паном такого чудового місця, як не любов?

Не дасть ся довше скривати: коли донна Мікаеля прокинула ся, почувла, що любить Гаєтана і нічого не бажає горячійше, як могли відїхати з ним.

І коли донна Мікаеля отворила віконницю і побачила сірий ранок, післала йому рукою поцілуй і прошептала: „Ти ранку дня, в якім маю відїхати, ти найгарнійший ранок, який я коли будь бачила, а хоч ти такий сірий, я тебе цілувала-б і нестила-б“.

Але найбільше радували її дзвони.

З того можна напевно заключати, що її любов була сильна, бо всім иньшим було прикро слухати тих дзвонів, що не хотіли перестати дзвонити. Підчас першої пів години ніхто не дбав про них. Підчас першої пів години їх голос ледви було чути, але підчас другої і третьої...

Ніхто не думав, що малих дзвонів із церкви Сан Паскаля можна не чути. Вони все мали сильний голос, але тепер той голос неначе все збільшав ся. Незабаром здавало ся, неначе дзвони висять по цілім небі, хоч із за мраки не можна їх видіти.

Коли донна Еліза лиш почувла їх голос, подумала, що се дзвонить малий дзвінок сьв. Йосифа, а опісля, що се дзвін катедри. Потім думала, що чує дзвони домініканського монастиря, а відтак була переконана, що се всі дзвони міста дзвонять і дзвонять з цілої сили, всі дзвони в п'ятох монастирях і сімох церквах. Думала, що всіх їх звук пізнає, аж доки не розпитала ся і не дізнала ся, що се дзвонять лиш маленькі дзвони Сан Паскаля.

Підчас перших годин і доки ще не всюли знали, що давони дзвонять самі в себе, замітно було лиш те, що краплі дощу падають під такт голосу дзвонів і що голоси всіх тих, що говорили, набирають сильного металевого звука. Замічали також, що неможливо грати на мандоліні або на гітарі, бо голос дзвонів мішався в музику і робив її оглушаючою, і не можна було читати, бо букви рушалися, як серця дзвонів, а слово діставало голос і самовідчитувало себе зовсім чутно.

Швидко люди не могли знести виду цвѣтів, які висіли на високім бадилю, бо думали, що вони замість запахом наповнені звуками. А иньші говорили, що мрака в повітрі рушається під такт голосу дзвонів, і розповідали, що так само рушаються маятники при годинниках, а також усі, що ходять по дворі в слоту.

І се вже було так, коли дзвони дзвонили йно-що пару годин, а люди ще сьміялися з них.

Але в третій годині дзвони неначе стали ще голоснійші, а тоді дехто позатикав собі вуха ватою, а иньші поховали голови під подушки. Одначе все таки було чути, як повітря дрожало від удару дзвонів, і здавалося, що все рушається до такту. Але ті, що повтікали на темний під, чули голос ясний і звінкий, неначе-б він ішов з неба, а ті, що повтікали до пивниць, чули його сильним і грімким, неначе-б церков Сан Паскаля стояла під землею. І всіх людей в Діяманте обняв жах, з виїмком донни Мікаелі, яку від усякого страху берегла любов.

Опісля почали думати, чи не має се якого значіння, що як-раз дзвони Сан Паскаля дзвонять. І всі почали питати себе, що може віщувати сьвятий? Кождий мав свій клопіт і думав, що Сан Паскале віщує йому як раз щось такого, чого він найменше бажав би. І кождий пригадував собі якийсь учинок, що тяжів на його сумління, і думав, що Сан Паскале видзвонює на нього кару.

А коли в полудне дзвони все ще дзвонили, всі знали зовсім певне, що Сан Паскале видзвонює над Діяманте таке нещастє, що треба що найменше ожидати, що протягом року вимруть усі люди.

А гарна Джіянніта прийшла налякана з плачем до донни Мікаелі і нарікала, що дзвонить як-раз Сан Паскале. „Боже, Боже, коли-б так хто иньший, а не Сан Паскале! Він сидить і бачить, що нам грозить щось страшного, — говорила Джіянніта. — Мрака не перешкаджає йому бачити так далеко, як лиш захоче.

Він бачить, що морем зближаєть ся ворожа фльота. Бачить, що з Етни виходить хмара попелу, яка впаде на нас і погребє нас“.

Та донна Мікаеля сьміялась і думала, що добре знає, про що думає Сан Паскале. „Він дзвонить похоронну пісню гарному мігдаловому цвітоти, який знищив дощ“ — сказала вона до Джіанніти.

Ніхто не міг її затрівожити, бо вона думала, що дзвони дзвонять лише для неї. Вони колисали її в сні. Сиділа зовсім тихо в музичній салі і наповнювалась радістю. А сьвіт довкола неї був повний боязни, несупокою і тривоги.

Тепер не можна було довше сидіти тихо при роботі. Не можна було думати ні про що инше, як тільки про великий страх, що його віщував Сан Паскале. Почали давати жебракам таку милостивю, якої вони ще ніколи не діставали, але жебраки не тішили ся, бо не знали, чи діждуть завтрішнього дня. Не могли тішитись і сьвященики, хоч стілько людей приходило до сповіди, що вони цілий день мусіли сидіти в сповідальниці і хоч перед вітварем сьвятого жертва стояла на жертві.

Навіть Вінценцо да Леоццо, що писав листи, не тішив ся того дня, хоч його стіл у ратуші облягали і хоч кожний хотів радо заплатити гріш за кожде слово, щоб лиш того останнього дня написати слово прощаня до далеких дорогих.

Неможливо було того дня вчити в школі, бо діти весь час плакали. А в полудне поприходили матері з наляканими обличчями і позабирали малих до дому, щоб хоч бути разом, коли-б що притрапило ся.

А голос дзвонів дзвенів ще й по полудни.

А старий сторож брами в палаті Джерачі, в якій тепер ніхто инший не мешкав крім жебраків, і який сам був жебраком і ходив у найнужденнійших лахах, убрав ся в свою ясно-зелену оксамітну лїберію, яку одягав лиш на сьвята і на уродини короля. І ніхто не міг його бачити в тім строю на брамі і не жахнути ся, бо було ясно, що старець думає, що не меньший пан, як сама смерть, ось-ось вїйде через браму, якої він стереже.

Страх, як люди лякали себе. Ось бідний Торіно, що був колись маючим чоловіком, ходив від хати до хати і голосив, що тепер прийшов час кари на всіх тих, що його ошукали і зробили нуждарем. Він заходив до всіх малих склепів на Корзо, бив кулаком

а стіл і присягав, що тепер на всіх у місті спаде суд, бо всі помагали ошукувати його.

Так само страшне було те, що говорили про гру в Café Еугора. Там рік-річно сиділи при чорнім столику ті самі чотири гравці, і можна було подумати, що вони не вміють робити нічого иньшого. Але тепер вони нагло покидали карти і прирекли, що коли переживуть сей страшний день, то не візьмуть карт до рук.

Склеп донни Елїзи був набитий людьми, які купували всі сьвяті річи, що їх вона мала на продаж, аби ублагати сьвятих і відвернути нещастє. Але донна Елїза думала лише про Гаетана, що був від'їхав, і вірила, що Сан Паскале віщує, що він мусить загинути в дорозі. І вона не тішила ся ні трохи всіма тими грїшми, які заробляла.

Та коли дзвони Сан Паскаля дзвонили також ціле пополудне, ледви можна було витримати живому чоловікови. Тепер уже всі знали, що вони віщують землетрясенє. В маленьких вуличках, де навіть дома, здавало ся, боять ся землетрясеня і тиснуть ся до себе, аби підпирати себе взаїмно, виносили люди не вважаючи на дощ старі, нужденні меблі на вулицю і розпинали над ними намети з простирал. Виносили також малих дітїй у коликсах і накривали їх скринями. Не вважаючи на дощ на Корзо був такий рух, що ледви можна було протиснути ся. Бо всі хотіли вийти через Porta Aetna, аби побачити, як рушають ся дзвони і впевнити ся, що ніхто не рушав шнурка, бо він усе ще був прив'язаний. А всі, що вийшли, надали на колїна на дорозі, по якій плила потоками вода, а болото було бездонне.

Двері до церкви Сан Паскаля були, як звичайно, зачинені, але по дворі ходив сїрий монах фра Фелїче в мосяжною тарїлкою і збирав між богомольцями датки. Налякані люди йшли рядами до образу Сан Паскаля під кам'яним бальдахіном і цілували його руку. Якась стара жінка йшла, несучи обережно якусь річ, яку закривала зеленою парасолькою. Була се лямпа з водою й оливою, в якій плавав малий тїт, що блимав слабим сьвітлом. Се поставила вона перед образом, а потім сама впала перед ним на колїна. Хоч багато думало про се, що треба спробувати прив'язати дзвони, щоб не рушали ся, то ніхто не важив ся предложити се. Бо ніхто не сьмів заходити ся, щоб змусити до мовчання божий голос. Також ніхто не сьмів сказати, що се була робота фра Фелїче, аби на-

збирати гроший. Фра Феліче був тут люблений. Хто сказав би щось подібного, вийшов би зле на тім.

Також донна Мікаеля прийшла до Сан Паскаля, а з нею її батько. Йшла з високо піднесеною головою і без ніякого страху. Прийшла, аби йому подякувати за те, що вдзвонив у її душу велику пристрасть.

— Моє житє починаєть ся аж сьогодні! — сказала сама до себе.

Аби дон Ферранте бояв ся, на се якось ніщо не вказувало, але виглядав понурим і злим. Бо всі мусіли повертати до його склепу і говорити, що гадають, і чути його думку, бо він був один із тих Алягонів, що так много літ правили містом. Весь день приходили до його склепу бліді від страху, тремтячі люди. І всі приступали до нього й говорили: „Се страшний голос дзвонів, дон Ферранте. Що з нами станеть ся, дон Ферранте?“

Ледви чи був який мешканець у місті, який не прийшов би до його склепу запитати в його поради. Як довго трівало дзвоненє, стояли люди, оперті о стіл, не купуючи нічого навіть за гріш.

Також Уго Фавара, гіпохондрик адвокат прийшов до його склепу, взяв собі крісло і сів за столом. І дон Ферранте бачив його цілий день, як він сидів, блідий мов смерть, без руху. Він очевидно терпів найстрашнійші муки, але не говорив ані слова.

А що пять хвиль входив Торіно-іль-Мартелльо, товк кулаком о стіл і говорив, що тепер прийшов час кари на донна Ферранте. Дон Ферранте був твердий чоловік, але й він не міг охоронити ся від впливу дзвонів так само, як кожний иньший. А чим довше їх слухав, тим більше починав питати себе, чого всі люди приходять до його склепу. Неначе тим хотять показати щось особливого. Неначе хотять його зробити відвічальним за дзвоненє і за все зло, яке воно віщувало. Він нікому не говорив сього, але певне рознесла се його жінка. Почав думати, що всі мають на гадці те саме, хоч ніхто не сьміє сього сказати. Гадав, що адвокат сидить і лише жде, аби він признав ся. Думав, що ціле місто приходить до нього, аби побачити, чи він дійсно відважить ся вислати з дому свого тестя.

Донна Еліза, яка мала в своїм власнім склепі так багато роботи, що не могла сама прийти, прислала до нього безнастанно стару Начіфіку, аби запитати, що він думає про голос дзвонів.

Також парох зайшов на хвильку до склепу і запитав, як усі інші :

— Чули ви коли таке страшне дзвоненє, доне Ферранте ?

А дон Ферранте рад би був знати, чи адвокат і дон Маттео і всі інші поприходили лиш на те, аби йому робити докори, що він хоче геть відіслати кавалера Пальмері. Кров ударила йому до голови. Сьвіт танцював із ним ходором. А все хтось приходив і питав : „Чи чули ви коли таке страшне дзвоненє ?“ Хто не приходив, то донна Мікаеля. Вона не могла прийти, бо не чула страху. Була лиш одушевлена і горда, що тепер найшла на неї пристрасть, яка мала виповнити все її жите. „Мене жде ще велике і пишне жите“, — говорила до себе. І майже злякала ся, що доси була лиш дитиною.

Мала від'їхати поштовим возом, що переходив через Діаманте, о десятій годині вечером. Коли доходила четверта година, подумала, що треба все сказати батькови і спакувати його річи.

Але ї се не видавалось їй таким важким. Її батько приїде швидко до Аргентини. Попросить його заждати трохи, заки зможе запросити його до власного дому. І була певна, що він радо піде геть від дона Ферранте.

Ходила, як у розкішнім сні. Все, що повинно було видатись їй страшним, не існувало для неї. Ніякого сорому, ніякої небезпеки, нічого подібного ! Тужила, аби вже почути туркіт поштового воза.

Аж нагло почула багато голосів на сходах, які вели в подвіря на поверх. Почула багато важких кроків. Бачила багато людей, що йшли отвертим портиком, який провадив довкола подвіря, а який треба було перейти, щоб дістати ся до кімнати. Бачила, що вони несуть між собою в середині якийсь тягар, але не могла бачити, що саме, бо довкола було багато людей.

Блідий адвокат ішов на переді. Дон Ферранте хотів вигнати Торіна зі свого склепу, а Торіно кинув ся на нього з ножем. Але нема нічого небезпечного. Рава вже перевязана, а за чотирнацять днів буде він знов здоров.

Потім внесли донна Ферранте. Його очі блукали по кімнаті, не за донною Мікаелею, але за кавалером Пальмері. Коли його побачив, дав, не говорячи ні слова, кількома рухами руки своїй жінці зрозуміти, що її батько не потребує ніколи покидати сего дому, ніколи, ніколи !

Вона затулила руками очи. Що, що? Її батько не піде геть! Вона вратована! Стало ся чудо, щоб допомогти їй!

Ах, тепер повинна-б бути весела і задоволена! Але не була! Навпаки, почула найтяжший біль. Не могла від'їхати. Її батько мав лишити ся тут і вона мусіла лишити ся вірною донови Ферранте. Старала ся се зрозуміти! Так! Не могла від'їхати!

Пробувала знайти иньший вихід. Може се було невірне за-ключенє. Вона така розсіяна! Ні, ні, се так, не може від'їхати!

Вона така сонна і втомлена! Весь день подорожувала й подорожувала. Була так далеко. Але дальше не сьміє ніколи. Впала духом. Утома й сонність обняли її. Нема що далі робити, як відпочити після безконечної їзди, яку перебула. Але сього певне не зможе ніколи! Почала плакати, що ніколи не зможе вирвати ся відси. Все своє жите подорожувати-ме й подорожувати-ме, але ніколи не зможе вирвати ся відси!

VIII. Дві канцони.

Був ранок після того дня, коли дзвонили дзвони Сан Па-скаля. Донна Еліза сиділа в своїм склепі і рахувала гроші. Вчора, коли всі люди були затривожені, був у неї неймовірний оборот, а коли вона рано ввійшла до склепу, стало їй найперше зовсім сумно. Цілий склеп був пустий і порожний, не було медальонів, попродано сьвічки, а також усі великі вязки чоток. Усі гарні образки Гаєтана поздіймано з полиць і продано, і се був дійсно сумний вид для донни Елізи, не бачити більше довкола себе всеї тої великої громади сьвятих мужів і невіст.

Витягнула шуфляду з грішми, і та була така повна, що вона ледви могла її підняти. Рахуючи гроші плакала, неначе-б усі вони були фальшиві. Бо що їй з усіх тих брудних паперових лірів і великих мідяків, коли стратила Гаєтана!

— Ах, — думала, — коли-б він лише ще один день був лишив ся дома, не потребував би був від'їздити, бо-ж вона має тут повно грошей.

Коли так сиділа, вчула, як перед її дверима задержав ся поштовий віз. Але навіть не виглянула, не дбала зовсім про те, що дієть ся, коли не було Гаєтана. Аж отворили ся двері і дзвінок задзвонив проймаючо. Вона лише плакала й рахувала. Аж хтось сказав: „Донно Елізо, донно Елізо!“ — Се був Гаєтано.

— Але-ж мій Боже, а ти звідки взяв ся? — закликала.

— Ти-ж продала всі свої образки! Я мусів лишити ся дома, аби тобі понавирізувати нових.

— Від кого-ж ти про се дізнав ся?

— Я був о другій годині в ночі при поchtовім возі; Роза Альфарі була також там, і вона все розповіла мені.

— Добре, що ти підійшов до почтового воза! Дуже добре, що тобі приплила така думка до голови!

— Так, неправда-ж, що се було добре? — сказав Гаetano.

І не минула ще й година, а Гаetano стояв уже знов у своїй робітні, а донна Еліза не маючи що робити в порожнім склепі, приходила що хвиля до дверей робітні і дивила ся на нього.

Коли донна Мікаеля почула, що він вернув, попала не в радість, але в гнів і розпуку. Бояла ся, що Гаetano прийде як спокусник, аби її манити геть.

Таж чула, що того дня, коли дзвонили дзвони, прибула до Діаманте богата Англічанка, і була дуже зворушена, коли дізнала ся, що се та сама дама, до якої належав образ Христа. Отже він прибув, як тільки завізвала його. Доц і дзвоненє, се його діло!

Старала ся розрадувати своє серце думкою, що задля неї стало ся чудо. Се, що вона почувала себе навіщеною божою ласкою, мусіло бути для неї ціннійше, ніж усе земне щастє і вся земна любов. Не хотіла, аби прийшло щось земне і вирвало її з тої високої побожності.

Одначе коли Гаetano стрічав її на вулиці, ледви поглядав на неї, а коли вона стрічала ся з ним у донни Елізи, він не подавав їй навіть руки, і також не говорив з нею. Бо хоч Гаetano тому вернув домів, що йому було занадто важко пускати ся в сьвіт без донни Мікаелі, то не хотів її спокушати і манити. Бачив, що вона в опіці сьвятих, і тому була для нього такою сьвятою, що ледви сьмів мріяти про неї. Хотів бути близько неї, не щоб її кохати, але тому, бо думав, що її жите процьвітати-ме сьвятими ділами. Гаetano тужив за чудами, як любитель огорода тужить за першою рожею на весні. Та коли минали тижні, а Гаetano не старав ся ніколи зблизити ся до донни Мікаелі, почала вона сумнівати ся що-до нього і думати, що він певне не любив її ніколи. Говорила собі, що він лиш вимагав від неї приреченя втекти з ним, аби їй показати, що Мадонна може зробити чудо. Одначе в такім разі не розуміла, чому він сам не поїхав собі, тільки вернув домів. Се

турбувало її і вона думала, що не зможе опанувати своєї любови, коли бодай не знати-ме, чи Гаetano любить її. Розважувала сяк і так і щораз більше приходила до переконання, що він ніколи не любив її.

З такими думками мусіла донна Мікаеля сидіти при дові Ферранте і бути йому за товаришку. Він лежав довго хорий. Дістав був кілька апоплектичних ударів і встав із ліжка зломаним чоловіком. Нарав став старим, слабим і боязливим, так що не міг бути ніколи сам один. Не працював більше в склепі, став зовсім иньшим чоловіком. Його напала велика жадоба бути знатним та елегантним. Неначе в бідного донна Ферранте вліз чорт моди. Донна Мікаеля була для нього дуже добра і сиділа цілими годинами, балакаючи з ним як із дитиною.

— Хто то був, — питала вона, — що стояв раз на торговлиці з перами на капелюсі і шнурами на сурдуті і з шаблею при боці і так грав, що говорили, буцім його музика висока як Етна, а могутча як море? А хто се був, що побачив бідну, чорно одіту сіньоріну, яка не сьміла показати людям свого лица, а він приступив до неї і подав їй рамя? Хто се був? Чи дон Ферранте, що в баранячій шапці і короткім кафтані стоїть цілий тиждень у своїм склепі? Ні, се не може бути. Старий купець не міг зробити щось подібного!

Дон Ферранте сьміяв ся. Він любив, аби вона так з ним говорила. Мала також з ним про те говорити, як то буде, коли він прийде на королівський двір. Се скаже король, а те королева. „Старі Аляґони знов ожили“, говорити-муть на дворі. А хто підняв той рід у гору? І будуть дивуватись і дивуватись. Дон Ферранте, сицилійський князь і еспанський гранд, чи се той самий чоловік, що в Діаманте стояв у склепику і сварив ся з візниками? Ні, говорити-муть, се не може бути той самий!

Такі річи подобались донови Ферранте і він хотів, щоб вона так говорила день за днем. Се йому ніколи не навкучалось, а донна Мікаеля була супроти нього дуже терплива.

Одного дня, коли вона знов так сиділа і говорила по диточому, ввійшла донна Еліза.

— Братова, коли маєш легенду про сьвяту Діву з Помпеїв, то позич мені, — просила.

— Що, хочеш учити ся читати? — запитала донна Мікаеля.

— Де там! Ти-ж знаєш, що я не вмю читати. Гаetano просить.

Донна Мікаеля не мала історії про Діву в Помпеїв. Але про те не сказала нічого донні Елїзі, тільки пішла до своєї полиці з книжками і взяла малу книжечку, збірку сицилійських любовних пісень, тай дала її донні Елїзі, яка занесла книжку Гаetanoви.

Одначе ледви донна Мікаеля се вчинила, почала гірко жалувати. І питала себе, що вона собі думає, витворяючи таке, вона, якій так дуже поміг сьвятий Христос-дитина.

Зарумяніла ся від сорому, коли подумала про те, що зачеркнула там одну канцону ось якого змісту:

„Нехай-же хтось на се мені одвітить!
 Питала дня і нічки вже питала
 І диких хмар і лету птиць в блакиті
 Й кипуче олово на воду ляла,
 І „любить чи не любить“ рвала цвѣти
 І в чарівниці правдоньки питала.
 Хиба могла-б я ще сьвятих спитати:
 Чи ще він любить, як присяг кохати?“

Не сподівалась одержати на се відповідь. Але добре їй так, що відповідь не приходила. Добре їй, коли Гаetano гордує нею і вважає її влізливою. Але-ж вона при тім не думала нічого злого. Хотіла тільки дізнати ся, чи Гаetano любить її.

Знов минуло кілька тижнів, а донна Мікаеля все сиділа біля дона Ферранте.

Але одного дня виманила її донна Елїза з дому.

— Ходи, братова, зі мною до мого саду і подиви ся на моє велике маньоліове дерево. Ти ще ніколи не бачила щось такого гарного.

Вона пішла поперек вулиці з донною Елїзою до її саду. А маньолія донни Елїзи була дійсно проміняста як сонце, так що її вже завважувало ся, заки ще побачилось. Ще здалека уносив ся запах у повітрі, а довкола гуділи пчоли і щебетали пташки. Коли донна Мікаеля побачила дерево, ледво змогла віддихати. Воно було дуже високе й велике, гарного, правильного росту, а його велике, крѣпке листє було сьвіже, темнозелене. Тепер було воно все обсіпане білим, ясним цвѣтом і виглядало таке ясне і прибране, неначе-б оділо ся на сьвято, і було чути, як з дерева била опаяюча радість. Донна Мікаеля була немов оглушена

і чула, що якась чужа, непереможна сила заволоділа нею. Нагнула одну галузку, розігнула цвіт, не зриваючи його, вийняла шпильку і почала наколювати на цвіті букви.

— Що ти там робиш, братова? — питала донна Еліза.

— Нічого, нічого.

— За моїх часів молоді дівчата наколювали на цвітах ма-
ньолії любовні листи.

— Мабуть роблять так і доси.

— Бережись, я вже погляну, що ти написала, коли підеш.

— Адже ти не вмєєш читати!

— Але маю Гаєтана.

— І Люку, се певне буде лучше, коли звернеш ся до Люки.

Та коли донна Мікаєля вернула до дому, обняв її знов жаль. Чи донна Еліза покаже дійсно цвіт Гаєтанови? Ні, ні, на се донна Еліза занадто мудра. Але коли він сам бачив її з вікна свої робітні? Ну, що ж, він їй і на се не відповість нічого. Дармо лиш виставляла себе на сьміх.

Ні, ніколи, ніколи вже не вчинить нічого подібного. Адже се найліпше для неї — не знати нічого. Найліпше для неї, що Гаєтано не розпитує за нею.

А все таки ходила роздумуючи, яку відповідь одержить. Але відповідь не приходила ніяка.

І знов минув тиждень. В тім упало донови Ферранте в голову виїздити що пополудня на прогульку. В возівни літньої палати стояв як на те старинний парадний повіз, що мав певне більше як сто літ. Він був високий, з малим і вузким кошем, який гойдав ся на ремінних поясах між задними колесами, що були такі великі, як млинові колеса. Був помальований на біло з позолотою, вибитий червоним оксамітом, а на дверцях мав герб Алягонів. Колись була се велика честь їхати тим повозом і коли старі Алягони їздили ним по Корво, люди ставали на порогах, тиснули ся в дверех, перегинали ся через балькони, щоб їх бачити. Але тоді тягнули його гарні берберійські коні, візник мав велику перуку, а слуга гальони, а оба були в одежах вишиваних шовком. Та тепер замануло ся донови Ферранте до парадного повоза запрягти свої старі шкапи, а за візника посадити старого парубка зі склепу.

Коли донна Мікаєля сказала йому, що се не випадє, почав дон Ферранте плакати. Що-ж собі подумують про нього, коли він не покажеть ся по полудни в повозі на Корво? Якже хтось ду-

мати-ме, що він шляхтич, коли він не їздити-ме по місті повозом старих Алягонів?

Найвеселіша хвиля, якої дон Ферранте зазнав після своєї недуги, була, коли він виїхав уперве. Сидів просто, кланяючись і махаючи ласкаво всім тим, кого стрічав. А люди в Діяманте кланялись і так низько здіймали капелюхи, що доторкали ними майже землі. Чому не зробити приємности старому донови Ферранте? Донна Мікаеля була також з ним, дон Ферранте не важився їхати сам. Вона не хотіла, але дон Ферранте почав плакати і пригадав їй, що оженив ся з нею, коли жила в бідности й погорді. Вона не повинна бути невдячною і не повинна забувати, що він учинив для неї, але повинна їхати з ним. Чому не хоче їхати його повозом? Адже се найелегантніший старий повіз у цілій Сицилії.

— Чому не хочеш зі мною їхати? — говорив дон Ферранте. — Подумай, що я один люблю тебе. Чи не бачиш, що навіть твій батько не любить тебе? Ти не повинна бути невдячною!

Так присилував він донну Мікаелю зайняти місце в параднім повозі.

Але склало ся не так, як вона сподівала ся. Ніхто не сьміяв ся з неї. Жінки кланялись, а чоловіки робили такий поважний поклін, неваже-б повіз був о сто літ молодший. І донна Мікаеля не могла ані на однім обличю відкрити насьмішку. Бо в цілім Діяманте й не було нікого, хто-б хотів сьміяти ся. Добре було звісно, як жило ся донні Мікаелі в дона Ферранте. Знали, як він любить її і як плаче, коли вона відходить від нього на найменшу хвилинку. Знали також, як він мучить її заздрістю, і розтоптує її капелюхи, коли вони їй до лица, і не дає їй ніколи грошей на нові строї, аби нікому иньшому не видала ся гарною і аби ніхто не закохав ся в ній. А иноді говорив він їй, що вона погана і ніхто иньший крім нього не міг би знести виду її обличя. А що все те знали в Діяманте, то ніхто не сьміяв ся. Чи-ж мали сьміяти ся над нею, що сидить при хорім чоловіці і балакає з ним по дїточому? В Діяманте люди побожні християни, не варвари.

І так їздив парадний віз від пятої до шестої години по Корзо в своїй старій, поблеклій пишноті. В Діяманте їздив він зовсім один, бо там не було крім нього иньших елегантних екіпажів, але було звісно, що в тій самій порі всі екіпажі в Римі їдуть на Монте Пінчіо, в Неаполі до Віллі Націонале, в Фльоренції до Кашін, а в Палермо до Ля-Фаворіта.

Та коли повіз їхав у третє до Porta Aetna, залунав із гостинця веселий голос рога. А через браму в'їхав великий, високий стрілецький повіз в англійськїм стилу. Він був також старомодний. Візник, що сидїв на борознім кони, мав шкіряні штани і перуку в косоу. Повіз виглядав як старий дилїжанс, в купе за козлами в високим, вузким дахом і з одним місцем на дасї. Але все було нове, коні були гарні й сильні звїрі, повіз і упряж вилискувались, а в повозї сидїло кілька молодих паничїв і дам із Катанїї, що робили прогульку на Етну. Вони не могли не розсміяти ся, проїзджаючи попри старий парадний повіз. Нахилили ся з високого даху, на яким сидїли, щоб поглянути на нього, а їх сьміх лунав дуже голосно і проймаючо серед високих, тихих домів Дїяманте.

Донна Мікаеля почувала себе нагло зовсїм нещасною. Тї, що проїхали, були її колишні знайомі. Чого вони не розповідати-муть вернувши домів?! „Ми бачили в Дїяманте Мікаелю Пальмері!“ І будуть сьміятись і розповідати, сьміятись і розповідати. Все її жите видалось їй найбільшою нуждою. Не була нічим иньшим, тільки невільницею ідіота. Все своє жите не мати-ме нічого иньшого робити, як піддавати ся дитинствам дона Ферранте.

Прийшовши до дому почувала себе знищеною. Була така втомлена і безсильна, що ледви волоклась горі сходами. А тимчасом дон Ферранте виславляв своє щастє, що тї знатні лани стрїтили його і бачили його величність. Говорив їй, що тепер ніхто не питати-ме про те, що вона погана, а її батько крав. Тепер знати-муть, що вона жінка знатного пана.

По обїдї сидїла донна Мікаеля зовсїм тихо, а її батько розмовляв з доном Ферранте. В тїм на вулицї під вікнами почала грати зовсїм тихенько мандолїна. Була се одинока мандолїна, без супроводу гїтари або скрипки. Ніщо не могло бути ніжнїйше і делїкатнїйше, більш підбиваюче і зворушуюче! Зовсїм не думалось, що людські руки торкають струнами мандолїни. Неначе-б пчолї і цьвіркуни давали концерт.

— Знов хтось закоханий у Дїяннїту, — сказав дон Ферранте. — Се раз дївчина, та Дїяннїта! Кождий бачить, що вона гарна. Коли-б я був молодий, я-б також закохав ся в неї. Вона вміє любити!

Донна Мікаеля здрїгнула ся. Він має рацію, подумала. Гра на мандолїні призначена для Дїяннїти. Того вечера Дїяннїта була дома у матери, але постійно жила в лїтній палатї. Донна

Мікаеля вимогла се, коли дон Ферранте так упав на силах. Одначе донні Мікаелі подобала ся гра на мандоліні, хоч і не була призначена для неї. Вона звеніла гарно, лагідно і потішаючо. Донна Мікаеля вийшла тихо до своєї кімнати, щоб у темноті й самоті могли ліпше слухати. В кімнаті вдарив на неї солодкий, сильний запах. Що се? Її руки дрожали, заким знайшла свічку й запалки. На її столику лежав великий, повно розцвилій цвіт маньолії. На листку цвіта було виколєно: „Хто мене любить?“ А під тим: „Гаetano!“

Біля цвіта лежала мала біла книжка з любовними піснями. А в ній була зазначена отся мала канцона:

„Про ту любов мою усе мовчав я,
 Що родилась в безсонні, тихі почи
 Лиш в снах до тебе легкі мрії слав я;
 Мов злий дракон, так скарб свій зберігав я.
 А прийде сповідник в годину смерти,
 То й перед ним її я заховаю
 На серця дні, щоб з нею разом вмерти
 І тайну в вічність забєру безкраю“.

Мандоліна грала далі. Голос мандоліни має в собі щось мов сьвіже повітре і соняшне сьвітло, щось, що підносить і втихомирює, щось мов потішаюча безжурність самої природи.

ІХ. В т е к а.

Під той час усе ще пробував у Діянте малий образ із Агасоелі.

Англїчанці, до якої він належав, так подобало ся Діянте, що вона ніяк не могла рішити ся на дальшу подорож. Вона винаймила цілий перший поверх у готелі і урядила ся там як дома. Купувала за дорогі гроші все, що лиш могла дістати зі старих посуд і старих монет. Купувала мозаїку, плити від вівтарів і сьвяті образи. Впало їй на думку справити собі збірку всіх церковних сьвятых.

Коли почула про Гаетана, переказала, аби прийшов до неї до готелю. Гаetano повишукував усе, що повирізував у остатніх часах, і забрав із собою до міс Тоттенгем. Вона була дуже задоволена його малими образками і хотіла закупити всі. Але кімнати богатої

Англїчанки виглядали як склад якого музея. Тут жужмом лежало все можливе, а все перемішане в найбільшій неладї. Тут стояли на пів порознаковувані куфри, там висїли плащі й капелюхи, там знов лежали малюнки й картини, там валяли ся подорожні підручники, розклади їзди, чайні прибори і спиртіві машинки, а там лежали молитовники, мандолїни і гербові таблиці.

Се отворило Гаetanoви очи. Він почервонїв нагло, закусив губи і почав знов спаковувати свої образи. Він побачив образ Христа-дитини. Був се той „викинений“, що стояв серед того всього неладу зі своєю нужденною короною на голові і мосяжними черевиками на ногах. З лиця облетїла краска, перстенї і клейноти, що висїли на нїм, заржавїли, а пеленки пожовкли зі старости. Побачивши се, Гаetano не хотїв продати своїх образів міс Тоттенгем, тїльки збирав ся піти собі геть. А коли вона запитала, що з ним параз стало ся, накинув ся на неї і почав ганьбити. Чи вона знає, що багато з тих рїчей, які має тут у себе, то сьвятощї? Чи знає вона чи нї, що той образ, то сам сьвятий Христос-дитя? А вона дозволила, аби він стратив три пальцї з одної руки, і аби камїне повипадало з корони, і аби він тут лежав брудний, заржавїлий, збезчещений! А коли вона поступає так з образом самого божого Сина, то чи не занехайть вона так само всїх иньших? Її він не хоче продати нічого!

Коли Гаetano накниув ся в той спосіб на міс Тоттенгем, вона була тим очарована й одушевлена. Отсе правдива віра і справедливий, сьвятий гнїв! Сей молодий чоловік мусить стати артистом. До Англії нехай їде, до Англії! Пішли його до свого приятеля, великого мистця, що хотїв перетворити штуку, до нього, що хоче людий навчити робити гарну домашню посуду і гарно прибирати церкви, що хоче сотворити цїлий сьвіт краси.

Порїшила і зарядила все, а Гаetano дав їй волю, бо сам бажав як найгорячїйше забрати ся в Дїяманте. Бачив, що тутешнього жителя не зможе стерпіти довше. Вірив, що се Бог відводить його від покуси. Відїхав зовсїм незамїтно. Донна Мікаеля мало що про те й знала, заким відїхав. Навїть не сьмїв прийти попрощати ся в нею.

Х. Ш і р о к к о.

Минули зовсім тихо два роки. Одно, що за той час діяло ся в Діаманте й на цілій Сицилії, се те, що люди ставали щораз біднійші. Відтак надійшла знов осінь і наближав ся час зборів вина.

Під ту пору канцони вилітають звичайно зовсім готові з уст; під ту пору виходять із мандолін нові й гарні мельодії. Тоді молодіж спішить громадами до винниць, цілий день іде робота серед сьміху, а цілу ніч лунають сьміхи, танці і веселість і ніхто не знає, що таке сон. Тоді чисте повітряне море над горою ще гарнійше, як звичайно. Тоді в повітрі іскриться від дотепів, а огнисті погляди сиплють ся як блискавки; тоді повітре набирає тепла і сьвітла не тільки від сонця, але також від промінястих лиць молодих жінок з Етни.

Але сеї осени всі винниці винищила фільоксера. Робітники не снували ся між винними лозами, довгий ряд жінок з повними кошами на голові не вив ся до тискарень, а в ночі не було танців на плоских дахах. І сеї осени не стелило ся ясне, легке, жовтневе повітре понад околицями Етни, але з Африки дув парний, ослаблюючий пустинний вітер, немов союзник нужди, і приносив куряву й опари, що мутили повітре. Сеї осени ніколи не чути було сьвіжого гірського вітру. Все дув злощасний шірокко. Часами надтягав сухий, повний піску і так пекучо гарячий, що треба було замикати вікна й двері і сидіти в хаті, аби не задусити ся. Але иноді надтягав також парний, вохкий і отяжілий. Люди не знаходили спокою, жура не покидала їх ні в день, ні в ночі, а терпінє копичило ся над ними, як снігові насипи на високих горах.

Такий несупокій нанав також донну Мікаелю, що все ще сиділа, доглядаючи свого старого чоловіка, дона Ферранте. Вже з початком осени не чути було ніколи сьміху, ніколи співу. Люди снували попри себе такі повні гризоти й розпуки, що, здавало ся, ось-ось мусять подусити ся. А вона толкувала собі, що вони певне думають про бунт. Розуміла, що мусять підняти бунт. Се певне нічого не pomoже їм, але їм не лишило ся иньшого способу, якого могли-б ухопити ся. З початком осени сиділа на своїм балконі і слухала розмови людей на вулиці. Говорили все про нужду. Збір пшениці і вина не вдав ся; сірці і помаранчам грозить торговельна

криза. Все жовте золото Сицилії не дописало. З чого-ж тут жити? І донна Мікаеля зрозуміла, що се мусить бути дуже страшно. Пшениця, вино, помаранчі і сірка, все їх жовте золото. Розуміла також, що нужда занадто велика, аби люди могли її довше терпіти. І нарікала, що жите таке тяжке. Питала ся, чому люди змушені платити такі величезні податки. По що податок від соли, так що бідна жінка не має права набрати відро морської води, аби з неї виварити сіль, але мусить купувати сіль у державних трафіках? По що податок від пальмових дерев? З гнівом у серці рубали селяни старі дерева, які так довго колихали ся над гарним островом. По що податок від вікон? Яка його ціль? Чи се розум, аби бідні люди замурували свої вікна або покидали свої мешканя й поселяли ся в пивницях? У копальнях сірки були страйки і розрухи і правительство посилало військо, аби знов присилувати людей до роботи. Донна Мікаеля дивувала ся, що правительство не знає, що в копальнях навіть нема машин. Чи правительство ніколи не чуло, що двигати руду в глибоких шахт мусять діти? Чи воно не знає, що ті діти, се невільники, що їх батьки продали їх роботодавцям? Або коли правительство все те знає, то чого хоче допомогти властителям копалень?

Відтак почула нараз про страшне число злочинів. І знов почала питати себе: Чому дозволяєть ся людям бути злочинцями? Чому дозволяєть ся всім їм жити в такій бідності й зпсутю? Знала, що ті, які живуть у Палермі або в Катанії, не потребують задавати собі таких питань. Але хто живе в Діаманте, не може перемагти тривоги і питань. Чому дозволяєть ся людям бути такими бідними, аби мерли в голоду?

Ледви скінчило ся літо, ще осінь не дійшла далі, як до кінця жовтня, а вже донна Мікаеля почала бачити перед собою день, у котрім вибухне бунт. Бачила голодних людей, як вибігали на вулицю. Рабувати-муть склепи і тих богачів, що живуть у місті. Перед літньою палатою дика купа зупинить ся і повилазить на балькони і до вікон. „Давайте клейноти старих Алягонів, давайте мільйони дона Ферранте!“ Адже ж літня палата, се їхня ирія. Думають, що вона повна золота, як який казковий замок. А коли нічого не знайдуть, приложать їй ніж до горла, аби видала скарби, яких ніколи не мала, і жадна рабунку юрба замордує її.

Чому властителі великих посіlostей не можуть сидіти дома? Чому дразнять бідних, ведучи блискуче жите в Римі та Парижі? Не було-б такої ненависти проти них, коли б вони сиділи дома.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Тоді не присягали-б так твердо і сьвято помордувати всіх богачів, коли настане слухний час. Донна Мікаеля бажала собі лише, щоб змогла втекти до одного з великих міст. Але її батько тай дон Ферранте хорували сеї осени і задля них мусіла лишити ся дома. І знала, що її замордують як жертву за гріхи богачів супроти бідних. Довгі літа громадило ся нещастє над Сицилією і тепер уже не можна відвернути його. Навіть Етна почала грозити вибухом. Ночами окружав її шпиль огнистий сірковий дим, а підземний гук чути було аж у Діяманте. Всьому мусів прийти кінець. Усе нараз мусіло розпасти ся в руїну.

Чи правительство не знало нічого про незадоволенє? Ах, правительство приняло се в кінці до відомости тай іменовало комітет. Була се велика потїха бачити, як одного гарного дня комітет їхав через Корзо в Діяманте. Коли-б лиш народ хотїв був зрозуміти, що вони йому бажать добра. Коли б лиш жінки, стоячи в дверех, не насьміхали ся з делїкатних панів із континенту! Коли-б лиш діти не бігли попри вози і не кричали: „Злодії! Злодії!“ Все, що роблено, прискорювало лише вибух бунту. І не було нікого, хто міг би заняти ся народом і заспокоїти його. Не було урядника, до якого мали-б довіре. Ті, що брали лиш хабарі, дізнавали ще найменшої погорди. Але говорено, що багато з них, се члени мафії.*) Говорено, що вони лиш думають, аби захопити гроші і власть у свої руки. І чим дальше, тим більше знаків показувало на те, що готувить ся щось страшне. В газетах читали, що в великих містах збирали ся купи робітників і ходили по вулицях. У газетах читали також, що по краях подорожували соціялістичні провідники і виголошували підбурюючі промови. Тут стало донні Мікаелї нараз ясно, звідки походить сей несупокій. Се соціялісти, що пруть до бунту. Се їх брутальні підбурюючі промови зворушуют уми. Як можна допустити до того? Хто був королем Сицилії? Да Фелїче **) чи Умберто?

Донну Мікаелю обхопила така тривога, що вона вже ніколи не побудеть ся її. Немов як-раз против неї зроблено весь той заговор. І чим більше чула про соціялістів, тим більше бояла ся їх.

*) Мафія, се тайний союз на Сицилії задля оборони розбою і ломаня законів.

**) Соціялістичний посол до парламенту.

Джиянніта старала ся заспокоїти її. „В Діаманте нема зовсім соціалістів, — говорила. — В Діаманте ніхто не думає піднімати бунт“.

Але донна Мікаеля питала її, чи вона не знає, що се значить, що старі пряхи сидять у своїх темних кутках і оповідають про великих героїв-розбійників і про славного ловця перлової матиці Джювенте Алезі, якого називають Масанієльом Сицилії? Коли лиш соціалістам удасть ся підняти бунг, Діаманте певне піде за ними. Ціле Діаманте вже знає, що настане щось страшне. Бачили, як великий, чорний монах страшив на балконі палати Джерачі. Чули, як цілу ніч кричали сови, а дехто впевнював, що ворони кракають при заході сонця, а мовчать, коли настає день.

Одного дня в падолисті Діаманте заповнило ся нараз страшними людьми. Були се муштини з виразними обличчями диких звірів, з нечесаними бородами і великими руками на неймовірно довгих раменах. Богато в них мало широку полотняну одіж, що маяла в воздуху, і здавало ся, що в них пізнаєть ся славних бандитів і що йно випущених на волю галерників.

Джиянніта оповідала, що весь той дикий народ перебував звичайно в гірських нетрах у середині краю, а тепер перейшов Сімето і з'явив ся в Діаманте, бо дійшла до них звістка, що вже зачало ся. Та що все ще було спокійне, а касарня карабінерів була повна вояків, то вони забрали ся геть. Тепер донна Мікаеля думала ненастанно про тих людей і ждала, що вони будуть її убійцями. Бачила перед собою їх широкі штани і обличчя диких звірів. Знала, що вони лежать у гірських печерах на чатах і тільки ждуть дня, коли вчують вистріли і рев бунту в Діаманте. Тоді нападуть на місто огнем і мечем і як генерали та офіцери рабунку поведуть весь голодний народ.

Донна Мікаеля всю ту осінь була занята догляданем батька і донна Ферранте, які від місяців лежали хорі. Одначе сказано їй, що їх житю не грозить небезпека. Вона була тому дуже рада, що донна Ферранте задержить при житю, бо се була її одинока надія, що ті драби мусять остаточно мати перед ним респект, бо-ж він походить зі старого, знатного роду. Коли сиділа коло хорих, її туга витала біля Гаєтана і вона часто бажала, аби він тепер був дома. Не чула би тривоги і не лякала ся-б смерти, коли-б він знов стояв у своїй робітні. Тоді не відчувала-б нічого иншого, як лише певність і супокій. Навіть тепер, коли він був так далеко, був він

тим, кого вона шукала в думках, коли тривога чинила її майже божевільною. Одначе від часу його виїзду не дістала від нього жадного листа і иноді думала, що він її певне зовсім забув. Коли инде знов знала певне, що він її любить, бо відчувала таку потребу думати про нього, що була певна, що він мусить думками витати біля неї і кликати її.

В кінці сеї осені дістала лист від Гаетана. Ах, що за лист! Першою думкою донни Мікаелі було спалити його. Вийшла на дахову терасу, аби бути самою при читаню листа. Тут раз вислухала від Гаетана признання любови. Одначе воно не зворушило її, ані не загірло, ані не злякало. Але сеї лист, то щось иньшого. Гаetano просив, аби прийшла до нього і була його, йому віддала своє житє. Читаючи се вжахнула ся себе самої. Мала вражїне, немсв би хотїла крикнути на вітер: „Іду, йду!“ — а опїсля відїхати. Щось тягнуло і несло її звідси.

„Будьмо щасливі! — писав він. — Тратимо час, літа минають. Будьмо щасливі!“

Описував їй, як жити-муть. Оповідав про иньших жінок, що пішли за гїлосом любови й були щасливі. Писав так само привабливо, як і переконуючо. Але те, що зворушувало її, був властиво не зміст листа, тільки любов, що жевріла в нїм і палила. Виходила з паперу, як опяняючий запах, і вона чула, як та любов прошибає її. З кожного слова говорила туга. Тепер уже не була для нього сьвятою, як давнїйше. Се надїшло оглушуючо несподївано після довголітньої мовчанки. І вона була нещаслива тим, що се все так радує її. Так не представляла собі ніколи любови! Чи вона подобаєть ся їй і такою? Так, пізнавала повна жаху, що вона подобаєть ся їй.

А потім вона покарала себе й його, написавши йому дуже строгу відповідь. У нїй була мораль, мораль і нічого більше, тільки мораль. Була горда, написавши її. Не перечила, що любить його, але Гаetano не зможе мабуть віднайти слів любови, так вони губили ся в наїмнєнях. І він мабуть не знайшов їх, бо не написав другого листа.

Тепер не могла вже донна Мікаеля думати про Гаетана як про охорону і підпору. Тепер був він небезпечнїйший, як люди з середнини краю. А з кожним днем приходили до Дїянте щораз гірші вїсти. Всї почали заосметрювати ся в зброю. А хоч було заказано носити її, всї чоловіки послали її потайки. Всї чужинці

покинули острів, але за те в Італії прислано одну тисячку вояків за другою. Соціалісти виголошували промови за промовами. Неначе злий дух опутав їх, не могли знайти спокою, доки не викличуть нещастя. В кінці проводирі назначили день, у котрім мала вірвати ся буря. Вся Сицилія, вся Італія мала підняти ся. Се не були вже погрози, тільки дійсність. А в суші приходило щораз більше війська. По найбільшій часті були се Неаполітанці, які живуть у вічній незгоді з Сицилійцями. А там наспіла звістка, що на острові заведено стан облоги. Тепер не мали вже судити суди звичайні, тільки воєнні. А народ говорив, що вояки мають волю рабувати й мордувати, скільки захочуть. Ніхто не знав, що станеть ся. Жах неначе робив усіх божевільними. Люди в середини краю укріпляли ся між горами. В Діаманте стояли муштини великими купами на торговиці, стояли день і ніч, не йдучи до роботи. Ті купилудий у темних плащах і обвислих капелюхах на головах робили неприємне вражінє. Стоячи так певне думали про хвилю, коли рабувати-муть літню палату.

Чим ближший був день вибуху бунту, тим більше нездужав дон Ферранте. І донна Мікаеля почала бояти ся, що він умре. Се видалось їй знаком, що вона певне призначена на загибіль, коли має стратити також донна Ферранте. Хто-ж заопікуєть ся нею, коли він не жити-ме? Сиділа при нім ночами. Вона і всі жінки з сусідства сиділи в німх молитвах довкола його ліжка. А одного ранку коло шестої години дон Ферранте вмер. Донна Мікаеля обходила по нім жалобу, бо він був одинокий її опікун, а також одинокий, що міг уратувати її від заглади, і тому хотіла вшанувати небіщика після звичаю, який ще панував у Діаманте.

Кімнату, де лежав труп, казала вибити чорною матерією і позамикати всі віконниці, щоб веселе сьвітло сонця не могло дістатися до кімнати. Казала також погасити весь огонь на огнищі і післала по сліпого співака, який що дня мав приходити до палати і співати жалібні пісні.

Догляд батька лишила на Джіанніту, щоб сама могла спокійно сидіти в кімнаті небіщика з зібраними жінками.

Було се під вечір у день смерти, коли вже скінчено всі приготования і лише ще мало надійти біле брацтво, аби забрати тіло. В кімнаті небіщика була мертва тишина. Всі жінки з сусідства сиділи в заплаканими очима і не рушали ся. Донна Мікаеля сиділа в великій тривозі і вдивляла ся мимоволі в похоронне покри-

вало, що накривало трупа. Було се покривало гідне дому небіщика : в середині був вигаптуваний величезний родинний герб, а по краях висіли срібні тороки і грубі кутаси. Отсього покривала не вживали ніколи ні для кого иньшого, як тільки для одного з Алягонів. Воно, здавало ся, лежало тут, аби донна Мікаеля ні на хвильку не забувала, що зломилась її остання підпора і що вона тепер опинилася сама і без опіки серед розбурханого народу. Відтак увійшов хтось і повідомив, що прийшла стара Ассунта.

Стара Ассунта? Чого хоче стара Ассунта? Так, се була похвальна плачка, що говорила звичайно над умерлими. Донна Мікаеля казала Ассунті ввійти. Вона прийшла, як виглядала що дня, коли сиділа на сходах соборної церкви і жебрала, в тих самих лахах і в тій самій облізлій хустці на голові і з тою самою налицею. Мала, згорблена, шкутильгала до домовини. Зі зморщеним лицем, запалими устами і погаслими очима. Донна Мікаеля подумала, що се образ слабости й безпомічності, який увійшов до кімнати. Стара піднесла голос і почала говорити іменем жінки :

— Мій пан і муж помер! Я сама! Віц, що підніс мене до себе, помер! Як дивно, що мій дім утратив свого пана! „Чому замкнені віконниці від твоїх вікон?“ — питають прохожі. Відповідаю : „Бо не можу дивити ся на сьвітло, бо мій біль занадто великий, а моя жалоба потрійна“. „Що, так багато з твого роду виносять білі брати?“ „Ні, ніхто з мого роду не вмер, тільки я втратила свого мужа, свого мужа, свого мужа!“

Стара Ассунта не потребувала говорити більше. Донна Мікаеля вибухла плачем. Уся кімната наповнилася плачем надходячих жінок. Бо ніякий біль не буває такий великий, як біль жінки по втраті чоловіка. Ті, що були вдовами, думали, що втратили вони, а ті, що ще не були вдовами, думали про час, коли не зможуть нікуди піти, бо не буде з ними чоловіка, коли стануть нічим і нічого не значити-муть, коли стануть відкиненими дітьми сьвіта, бо не мати-муть чоловіка, бо не мати-муть нічого, що давало-б їм право до життя!

Був кінець грудня, між Різдом і Новим Роком. Усе ще та сама небезпека бунту. І було чути ще ті самі тривожливі вісти. І так оповідали, що Фалько Фальконе зібрав у каменоломах цілу розбишацьку ватагу і чекає лише дня, на який назначено бунт, аби напасти на Діаманте і зрабувати його. Оповідали також, що в багатьох малих гірських містах підняв ся народ, порозвалював мит-

ниці при міських брамах і прогнав цлових урядників. Довносили також, що вояки тягнуть від міста до міста, арештують підозріних і розстрілюють їх тисячами. Кожний говорив, що треба боротися. Не можна-ж дати помордувати себе тим Італійцям, не спробувавши оборони.

А тимчасом донна Мікаеля сиділа немов привязана при ліжку свого хорого батька, як давнійше при ліжку дона Ферранте. Не могла тікати з Діаманте і росла в ній тривога, так що вся вона була не що инше, як тільки дрожача тривога.

Остання і найгірша зі страшних звісток, які дійшли до неї, була про Гаетана. Бо ледви тиждень по смерті дона Ферранте Гаetano вернув домів. Але се не було те, що пройняло її жахом, навпаки, се врадувало її. Її наповнило радістю, що в кінці має біля себе когось, хто зможе охоронити її. Та рівночасно постановила собі не приймати зовсім Гаетана, коли-б прийшов відвідати її. Чула, що належить іще до небіщика. Найрадше не хотіла-б зовсім бачити Гаетана, заки мине рік.

Одначе коли Гаetano був уже вісім днів дома, не приходячи до літньої палати, запитала про нього Джіанніту.

— Де Гаetano? чи може знов від'їхав, що ніхто не говорить про нього?

— Ах, Мікаеля, чим менше говорити про Гаетана, тим ліпше для нього. — Вона розповіла донні Мікаелі, неначе про щось дуже ганебне, що Гаetano став соціалістом.

— Він там в Англії зовсім змінив ся, — говорила. — Не молить ся ані до Бога, ані до сьвятих. Не цілує пароха в руку, коли стрітять його на вулиці. Говорить усім людям, аби не платили цла на міській брамі. Взиває селян, аби не платили чиншів. Носить при собі зброю. Прийшов домів, аби викликати бунт, поможти розбишкам.

Не потребувала вже більше говорити, донну Мікаелю й так уже заморозив страшнійший жах, як коли будь инде. Отже се віщували важко-парні осінні дні! Як-раз він мусів бути тим, що стягне блискавку з хмар. І як се вона вже давно не дожидала сього! Се була кара й пімста. Як-раз він мусів бути тим, що викличе нещастє.

В остатніх днях стало трохи спокійніше. Вона чула, що всіх соціалістів на острові увязнено. І всі маленькі огники бунту, що

загоріли ся по гірських містах, швидко придушено. Виглядало майже, що бунт зовсім не вдав ся.

Але тепер прийшов остатній Алягона, а за ним піде народ. Тепер заворушать ся чорні маси на торговиці. Люди в полотняних одежах перейдуть через Сімето. Фалько Фальконе зі своєю розбишацькою ватагою виїде з каменоломів!

Другого вечера промовляв Гаetano на торговиці. Сидів коло криниці і придивляв ся, як люди приходять по воду. Три роки мусів обходити ся без приємности, бачити стрункі дівчата, як підносять важкі збанки з водою на голову і відходять певною, сьвяточною ходою. Але до криниці приходили не лише молоді дівчата, але люди різного віку. І видячи, яка бідна і нещасна була найбільша часть із них, він забажав говорити з ними про будуще. Прирікав їм, що швидко повинні настати ліпші часи. Сказав старій Ассунті, що в будующому мати-ме свій щоденний хліб, не мусячи просити в людий милостині. А коли вона відповіла, що не розуміє, як се може стати ся, запитав її майже з гнівом, чи не знає, що надійде час, коли жадний старець і жадна дитина не сьміє бути без помочи та опіки. Вказав на старого столяра, що був так само бідний, як Ассунта, а до того дуже хорий, і запитав її, чи думає, що можна довше терпіти, аби не було безпеки для бідних і домів для немічних? Чи вона не розуміє, що так дальше не може бути? Чи не розуміють вони всі, що в будующому старці й недужі мусять бути забезпечені?

Бачив також дітний, про яких знав, що живуть найбільше смикавкою і щавником, який зривають на березі ріки і при дорозі, що тоді ніхто не терпіти-ме голоду. Положив руку на голову одної дитини і вневпював так гордо, неначе-б був князем Діянте, що не буде їм хибувати хліба. Вони в Діянте нічого не знають, говорив, вони зовсім темні, не розуміють, що настав новий, гарний час, вони думають, що стара нужда має тревати вічно.

Коли так потішав бідних, збирало ся коло нього все більше й більше людий, а він вискочив на криницю. став на краю басена і почав говорити голоснійше.

— Як можуть вони, — говорив він, — бути такі тісноворі, аби думати, що ніколи не буде ліпше? Чи-ж люди, до яких належить уся земля, мають дивити ся спокійно, як старі голодують, а діти виростають на нуждарів та влочинців? Чи не знають вони, що за скарби ле-

жать у горах і в морі і в землі? Чи ніколи не чули, яка земля богата? Чи думають, що не можуть вигодувати своїх дітей?

Нехай не стоять тут і не воркочуть і не говорять, що се неможливо завести инакший порядок. Нехай не думають, що мусять бути богачі й нуждарі. Ах, коли вони так думають, то тому, що не знають нічого! Вони зовсім не знають своєї матери-землі. Чи думають, що вона ненавидить когось із них? Чи вони лягали на землю і слухали, що вона говорить? Чи вона призначила одного на голод, а другого на те, аби гинув від розкошів? Чому-ж не отворять своїх вух і не слухають нових наук, які перелітають сьвіт? Чи не хотять ліпшої долі? Чи так їм подобають ся їх лахи? Чи задоволені щавником і смикавкою? Чи не хотять мати даху над головами?

І говорив їм, що се нічого, зовсім нічого, що вони не хотять вірити в новий час, який має народити ся. Він проте прийде також до них. Адже-ж вони не потребують рано підносити сонце в моря. Новий час прийде до них, як приходить сонце, але чому вони не хотять іти з иньшими йому на стрічу? Чому замикають ся і боять ся нового сьвітла?

Так говорив довго, а довкола нього збирало ся що-раз більше бідного народа в Діаманте. І чим довше він говорив, тим гарнійшою ставала його мова і тим яснійшим ставав його голос. В його ясених, чистих очах появил ся огонь, і в очах народа, що дивив ся на нього, він був таким гарним, як молодий князь. Виглядав неначе один із колишніх могучих панів зі свого роду, який мав власть роздавати всім людям у своїм краю золото і щастє. Вірили йому, коли говорив, що дасть їм щастє. Чули себе потішеними, і радували ся, що їх молодий пан так їх любить.

Коли скінчив свою промову, почали кричати з радости і кликати до нього, що хотять піти за ним і все чинити, що прикаже. В одній хвилі осягнув власть над ними. Був такий гарний, такий могучий, що не могли йому оперти ся. А його віра була така, що обхоплювала і підбивала. Тої ночі не було ані одного бідного чоловіка в Діаманте, котрий не вірив би, що Гаetano дасть йому безжурні і щасливі дні. Тої ночі всі, що жили в шопах і закамарках, молили ся о благословенство для нього. Тої ночі голодні ішли спати з міцною вірою, що коли збудять ся завтра рано, застануть готові столи зі стравою. Бо коли Гаetano говорив, то мав таку силу, що міг старого переконати, що він молодий, а змерзлого,

що йому тепло. І чули, що те, що він прирік, мусить прийти! Він був князь нового часу. Його руки були щедрі, а з його поворотом спливе на Діаманте чудо і благословенство.

Другого дня коло заходу сонця прийшла Джіянніта до кімнати хорого і шеннула донні Мікаелі:

— В Патерні бунт. Стріляють уже кілька годин, аж сюди чути. Вже післали до Катанії по військо. А Гаetano говорить, що й тут швидко зачнеть ся. Каже, що ві всіх містах на Етні має почати ся нараз.

Донна Мікаеля дала Джіянніті знак, аби лишила ся при її батьку, а сама пішла півперек вулиці до склепу донни Елізи.

— Де Гаetano? — запитала донна Мікаеля без обходів. — Мушу з ним говорити!

— Нехай Бог поблагословить твою мову, -- відповіла донна Еліза. — Він у саду.

Донна Мікаеля перейшла через подвірє і зайшла до окруженого муром саду. В тім саду було багато вузких стежок, що вили ся від тераси до тераси. Було також багато альтан, грот і місць для відпочинку. А все поросло густо тугими аґавами і густими карловатими пальмами і фіґами з тугим листєм і рододендронами, так що не можна було бачити на два кроки перед собою. Донна Мікаеля довго блукала тими незліченими стежками, заки змогла знайти Гаetана. А чим дальше йшла, тим більше нетерпиви́ла ся.

В кінці знайшла його зовсім далеко в низу саду. Побачила його на найнижшій терасі, вимуруваній на одній із башт міського муру. Сидів зовсім спокійно і працював долотом і молотком коло статуетки. Побачивши донну Мікаелю, встав їй на зустріч простягаючи руки. Ледво дозволила собі поздоровити його.

— Чи се правда, — запитала, — що ви вернули, аби нас згубити?

Він голосно розсміяв ся.

— Був тут сіндако, — сказав, — був тут парох. Тепер також ви приходите?

Образив її, що сьміяв ся і говорив про пароха й сіндака. Се-ж щось зовсім иньшого і більшого, що вона прийшла.

— Скажіть мені, — запитала сухо, — чи се правда, що нині вечером має у нас підняти ся бунт?

— О, ні, — відповів, — у нас не підніметься бунт. — А сказав се таким сумним голосом, що вона майже почула милосерде супротив нього

— Ви причиняєте донці Елізі багато гризоти, — скликнула.

— А також вам, не правда? — сказав з легкою насмішкою. — Я всім вам причиняю багато гризоти. Я пропащий син, я Юда, я ангел кари, що виганяє вас із того раю, в яким їдять траву.

Вона відповіла: — Мабуть уважаємо, що те, що єсть, усе ще ліпше, ніж бути застріленим вояками.

— Так, певне, що ліпше згинути в голоду. До того ми привикли!

— Також неприємно бути замордованим розбишаками.

— Але чому ради Бога дозволяєть ся, аби були розбишаки, коли не хочеть ся, аби вони мордували нас?

— Так, я-ж знаю, — говорила вона щораз більше роздразнена, — ви хочете, аби всі багаті пропали.

Не відповідав зараз, тільки стояв тихо, закусивши губи, аби не розгорячити ся. — Позвольте, донно Мікаеля, щоб я сказав вам дещо, — сказав нарешті. — Щоб я вияснив вам!

І прибрав зовсім спокійну міну і почав говорити їй про соціалізм, так ясно і просто, що й дитина могла-б зрозуміти. Але ще багато бракувало, аби вона могла піти за ним. Може й могла-б, але не хотіла. Власне в сій хвилі не хотіла чути про соціалізм. Їй стало так дивно, коли побачила його. Земля почала під нею хитати ся. І щось чудове і блаженне обхопило й зовсім очарувало її.

— Боже, се-ж той, кого я люблю, — сказала до себе. — Се дійсно він!

Заким побачила його, знала дуже добре, що має йому сказати. Хотіла повернути його назад до його дитячої віри. Хотіла показати йому, що та нова наука огидна і страшна. Але тепер прийшла любов і зробила її невторопною і глупою. Не могла відповісти йому нічого. Лиш сиділа і дивувала ся, що він умів так говорити. Питала зі здивованем, чи він тепер іще гарнійший, як уперед? Давнійше вона не бувала зовсім така збентежена, коли бачила його. Не була ніколи така зворушена. А може се тому, що він тепер свободний, сильний муштина. Їй стало дуже лачно, коли почула, яку він має власть над нею. Не сміла йому відповісти. Не сміла навіть говорити, бо бояла ся, що тоді вибухне плачем. Коли-б була

відважила ся говорити, то не говорила би про політику. Сказала-б йому, про що дізнала ся того дня, коли дзвонили дзвони. Або просила-б його, аби дозволив їй поцілувати свою руку. Сказала-б йому радо, як він снів ся їй. Сказала би, що не могла-б була перенести життя, коли-б не могла снити про нього. Просила-б його, аби їй можна було поцілувати його руку в вдячності за те, що підчас усіх тих літ він давав їй змогу жити. Коли бунт не мав вибухнути, то по що він говорив про соціалізм? Що їх обходить соціалізм, їх, що сидять самі в старім саду донни Елїзи? Сиділа й дивила ся вздовж одної стежки. По обох її боках Люка поробив деревляні каблучки, а по них вили ся гірлянди рож, обсипані дрібними пучками і цвїтами. Зі здивованєм думала, куди веде стежка. А вона вела до малого, спорохнавілого Амора. Старий Люка розумів ся ліпше на річи, як Гаetano.

Коли так сиділи, зайшло сонце, а Етна стала зовсім рожево-червона. Неначе Етна почервонїла в гнїву за те, що діяло ся в саду донни Елїзи. При заходї сонця, коли Етна ставала промінясто-червона, вона думала звичайно про Гаetano. Неначе-б вони обі дожидали його. І вони обі бачили ясно, що станеть ся, коли поверне Гаetano. Вона лиш бояла ся, аби він не був занадто горячий і бурливий. А тепер говорив він тільки про тих соціалїстів, яких вона ненавидїла і бояла ся. Він говорив довго. Вона бачила, як Етна блїдла і стала бронзово-бурою, а відтак прийшла сутїнь. Вона внала, що швидко зїйде місяць. Сидїла зовсім тихо і надїяла ся на помїч місяця. Сама не могла допомогти тут нічого. Була вся в його власти. Але коли засьвітїв місяць, то також не помїг нічого. Гаetano говорив дальше про капїталїстів і робїтників. Вона думала, що на се єсть лиш одно поясненє. Він очевидно перестав любити її.

Нараз прошибла її одна думка. Було се перед вісьмома днями. Того самого дня, коли повернув Гаetano. Вона ввійшла в кімнату Джїаннїти, але так тихо, що Джїаннїта не почула. Побачила Джїаннїту немов у захватї з витягненими раменами і зверненням на двір обличчєм. В руках держала вона образ. То підносила його до уст і цілувала, то підїймала понад голову і вдивляла ся в нього з одушевленням. Був се образ Гаetano. Побачивши се, донна Мікаеля усунула ся так само беззвучно, як була прийшла. Тодї тільки подумала собі, що шкода, що Джїаннїта любить Гаetano. Та тепер, коли Гаetano говорив тільки про соціалїзм, пригадала собі се.

Тепер почала вірити, що й Гаetano любить Джіанніту. Пригадала собі, що вони товариші дитячих забав. Може він її вже здавна любить. Може вернув тепер домів, аби оженити ся з нею. Донна Мікаеля не могла нічого сказати против того, не мала на що нарікати. Ледви минув місяць, як писала до Гаetана, що се не добре, що він любить її.

Він нахилив ся до неї, схопив її погляд і в кінці змусив її слухати, що говорить.

— Ви мусите се зрозуміти, мусите бачити і зрозуміти. Ми тут на півдні потребуємо одного, а то відродження, пробудження, яким було в своїм часі християнство. В гору з рабами, в долину з панами! Плуг, що кладе нові суспільні скиби! Мусимо йти на нову землю, бо стара виссана. Стара горішня верства видає лише слабі, нужденні рослини. Треба долішню верству виставити на світло, а побачимо зовсім інші результати. Бачите, донно Мікаеля, чому соціалізм живе, чому вже давно не загинув? Бо приходить із новим словом. „Памятайте про землю!“ Ось се слово, як християнство прийшло зі словом: „Памятайте про небо!“ Погляньте довкола! Подивіть ся на землю, чи то не все наше добро? Тому мусимо так урядити ся, аби тут бути щасливими. Чому, чому давнійше так не думали? Бо занадто багато займали ся ми тим, що буде потому. Лишім се „потому“ в супокою! Земля, земля, донно Мікаеля! Ах, ми, соціалісти, ми любимо її! Ми молимо ся до сьвятої землі, до бідної, погордженої матери, яка сумує, бо її діти хотять дістати ся до неба. Вірте мені, донно Мікаеля, за сім літ се буде доконане. Тоді мученики прольють свою кров, апостоли проповідати муть, а люди купами переходити муть до нас. Ми, правдиві сини землі, мусимо вибороти побіду. А тоді земля розвернеть ся перед нами в цілій своїй пишноті. Дасть нам красу, уживане, знане, здоровле!

Голос Гаetана почав дрожати, а в його очах заблесли сльози. Зійшов на край тераси і витягнув рамена, неначе б хотів обняти землю, залиту місячним світлом. — Ти така осліпляючо гарна, — промовив, — така осліпляючо гарна!

Донні Мікаелі видалось на одну хвилю, що відчуває його жах перед усіми страхітми, від яких кишить під тою ослоною краси. Бачила жите повне злочинів і терпінь, пещаче брудну ріку, повну вонючого болота, що вила ся поперек тої промінистої краси.

— І ніхто не може тебе уживати, — говорив Гаetano, — ніхто не може відважитись уживати тебе! Ти неосвоєна і повна підступів і зради. Ти непевність і небезпека, жаль і мука, ганьба і сором, жадоба нищення, одним словом усе, що єсть найстрашнішого, бо люди не хочуть учинити тебе ліпшою. Але твій день настане, — говорив радісно. — Колись вони обернуть ся в усею своєю любовю до тебе, а не до мрії, яка нічого не дає і нічого не може.

Перервала йому нагло. Зачинала щораз більше лякатись його.

— Отже се правда, що ви в Англії не поступили вперед?

— Як ви се думаєте?

— Говорять, що великий мистець, до якого післала вас міс Тоттенгем, сказав, що ви...

— Що він сказав?

— Що ви й ваші образи годять ся для Діаманте, але нікуди шде.

— Хто се говорить?

— Так думають, бо ви так змінили ся!

— Тому, що я тепер соціяліст?

— Чого-ж би ви мали бути соціялістом, коли-б були поступили наперед?

— Ах... чого...? Ви не знаєте, — говорив дальше сьміючись, — що мій великий мистець в Англії також соціяліст. Не знаєте, що він виоїв у мене ті погляди.

Урвав і не продовжав тої розмови. Підійшов до лавки, на якій сидів, коли вона надійшла, і приніс малу статуетку. Подав її донні Мікаелі. Неначе хотів сказати: „Погляньте самі, чи маєте рацію!“

Взяла її і піднесла до місяця. Була се Mater dolorosa з чорного мармуру. Могла її бачити зовсім виразно. Могла її також пізнати. Образ мав її власні риси. Се на хвильку опянило її. Але зараз пройняв її жах. Він, соціяліст, що не має віри, сьмів вирізьбити Мадонну. І дав образови її риси. Потягнув її за собою до гріха.

— Я се зробив для вас, донно Мікаеля, — промовив.

Ах, коли се її власність! Кинула її через балюстраду в низ. Образ ударив ся о стрімку стіну гори, надав чим раз глибше, відривав каміне і сам розлетів ся на кусники. В кінці дав ся чути плюск із Сімета.

— Яким правом ви різьбите Мадонни? — запитала.

Гаetano стояв зовсім тихо. Такою не бачив донни Мікаелі ще ніколи. В хвилі, коли збунтувала ся против нього, стала великою і поважною. Краса, яка в неї все приходила й відходила, немов несупокійний гість, тепер царювала на її обличчю. Виглядала холодною і непохитною, як жінщина, яку позискати і побідити було певне приманою.

— Отже ви все ще вірите в Бога, коли різьбите Мадонни? — запитала.

Він дихав важко. Був пеначе спаралізований. Адже-ж він сам був колись віруючий. Знав, як образив її. Бачив, що втратив її любов. Виколав між собою і нею страшну, бездонну пропасть. Мусів говорити, мусів перетягнути її на свій бік. Почав знов, але тихо і запинаячись. Вона слухала хвилю тихо. Відтак перебила йому майже зі співчутєм:

— Як ви зробили ся таким?

— Я думав про Сицилію, — відповів немов оправдуючись.

— Ви думали про Сицилію, — повторила задумана. — А чого вернули ви домів?

— Я вернув домів, аби викликати бунт.

Неначе говорили про якусь недугу, про перестуду, якої він набавив ся, а яку дуже легко можна буловилічити.

— Ви вернули домів, аби нас погубити, — сказала строго.

— Як хочете, як хочете! — відповів він податливо. — Можете се й так назвати. Ах, коли б мені не були прислали фальшивих вістей, коли-б я не був прийшов о тиждень за пізно! Чи то не похоже на нас, Сицилійців, дати правительству випередити себе! Коли я прийшов, усі провідники були вже увязнені, а острів обсаджений сорок тисячами вояків. Усе пропало!

Се звучало незвичайно понуро, коли він говорив оте „все пропало“. І через те, з чого не могло бути нічого, він програв своє щастє. Його погляди і прінципи видались йому тепер сухим павутинем, в яке він сам зловив ся. Хотів вирвати ся, щоб здобути її. Тільки вона була чимось дійсним, єдиним, що було його. Се відчував він уже давнійше. А тепер прийшло воно знов. Вона єдина на сьвітї.

— Адже-ж нині бють ся в Патерні?

— Була мала бійка коло міської брами, — відповів. — Се пусте. Коли б я був міг запалити всю Етну, весь вінець міст

довкола Етні! Тоді нас зрозуміли-б. А тепер вистріляють кілька хлопських куп, щоб мати кілька голодних ротів менше. Не дадуть нам ані одної уступки.

Він шарпав на собі павутині. Чи міг приступити до неї і сказати, що все те йому байдуже? Адже-ж він не потребує журити ся політикою. Він артист, він свободний! І хотів мати її. Одначе якраз у сій хвилі неначе задрожав воздух. Серед ночі залунав вистріл, опісля ще один і ще один.

Вона підійшла до нього і вхопила його за руку.

— Чи се бунт? — запитала.

В воздуху лунав зично вистріл за вистрілом. Опісля залунав крик і галас юрби народу, що бігла здовж вулиці.

— Се бунт, се мусить бути бунт! Ах, нехай живе, нехай живе соціалізм!

Неначе радість обгорнула його. Його віра вертала знов. І її він здобуде. Жінки ніколи не опирали ся належати до побідників. Обоє поспішили, не говорячи ні слова, через огород до брами. Там почав Гаetano кричати і клясти. Не міг вийти. В замку не було ключа. Був замкнений у саду.

Оглянув ся довкола. З трьох боків були високі мурі, а з четвертого пропасть. Не мав ніякого виходу. А з міста доходив некий галас. Люди бігали, чути було вистріли і крики. Лунав рев: „Нехай живе свобода! Нехай живе соціалізм!“ Він натис з усієї сили на двері і майже ревів також. Був зловлений. Не міг бути там.

Донна Мікаеля бігла за ним з усіх сил. Чуючи його бесіду, не думала вже зупиняти його.

— Пождіть, пождіть! — кликала. — Я забрала ключ із собою.

— Ви, ви! — крикнув він.

— Я взяла його йдучи сюди. Впало мені на думку, що можу вас тут держати в заперті, коли-б ви хотіли викликати бунт. Я хотіла вратувати вас.

— Що за нерозум! — закликав він і вирвав їй ключ із руки.

(Далі буде).

З розмов із селянськими інтелігентами на Лівобережній Україні.

Буваючи по скільки раз на рік в одному селі степової частини Чернігівщини, мені доводить ся балакати з селянами на всякі сучасні теми. Балачки сі здають ся мені такими цікавими, що я рішаюсь надрукувати їх стенографічно, коли можна, так сказати, себ-то без усяких прикрас, без усяких змін, а так як я їх чув.

А щоб яснїщі, більше зрозумілі були сі балачки, я коротенько розкажу про минулий і теперішній стан того села.

За панщини власником його був один із потомків всесильної колись старшини, тим-то всі селяни були здавна кріпаками, козак-ж лишились тільки по далеких хуторах. Пан був жорстокій, скупий, а через те селяни були страшенно бідні, разом з тим і страшенно люті на його; вони вели з ним невпинну, потайну боротьбу: розкрадали у його, псували що могли, та тікали на Кубань, у чорноморські степи.

По смерті пана, вже після волі, маєток перейшов до його дочки, що віддалась за петербурського аристократа, який окрім знатного прозвища не мав нічого. Новий господар, промучившись в селянами скільки років, повіяв ся за кордон, віддавши маєток в аренду кацапови, який усю землю експлуатував сам, а людям не давав нічого. Щоб позбутись сього арендатора, почали його селяни викурювати: палять йому хліб у скирдах, сіно, солому, випасають засіви, сінокоси, бьють прикащиків, одного разу навіть зробили гуртом напад на двір, але все даремно. Кацап усе-таки багатів, міцнів, бо хліб забезпечував, наймитів у дворі держав кацапів, тай адміністрацію і суд мав на своїм боці. Тим часом дідич, живучи за кордоном на широку ногу, збанкрутував, більшу частину

землі продав кацапови арендаторови, а решту купив селянський банк і розпродав її селянам, по десятині, по дві на господаря.

Тепер боротьба між арендатором і селянами стала не такою гострою, а все таки що року йому що-небудь спалять, що літа йому випасають то засіви, то сінокоси, раз-у-раз у земського начальника є його скарги на селян за ту чи иньшу шкоду.

За те тепер побільшила ся боротьба внутрішня, тоб-то між ріжними ґрупами селян, на які тепер поділилось село. Найбільша частина, мабуть чи не половина всіх селян, складаєть ся з середніх по заможности, що мають по цілому наділу (3 десятини), по парі коний, по корові; вони спрягають ся по два, по три на один плуг, і хоч майже всі весною купують хліб на харчі, але не ходять на поденне у двір, а добувають гроші, вигодовуючи на продаж свиний. Друга половина складаєть ся з великої більшости голоти-пролетаріїв і невеликої купки дукарів-кулаків, що майже всі наживають ся тим, що віддають в позикку гроші та хліб за великі проценти: за десятку рублів вони беруть проценту по рублю в місяць грішми або роботою і в рік мають не менче 120⁰/. Пролетарії походять найбільше з дворових, що не дістали землі при визволенню з панщини, та з тих невдах, що через піяцтво, ледарство, або що иньше позбували свої землі дукарям і позоставались тільки з одними хатами та городами, чи як тут кажуть, з одними ґрунтами. Звичайно, між сими верствами селян не можна провести виразних границь, вони не різко відокремлюють ся одна від одної; так в між середніх господарів є такі, що близько стоять до дукарів, знов є й такі, що не далеко втікли і від голоти і т. д. Чим далі стоять по своїому економічному стану елементи сих ґруп один від одного, тим більше вони ворогують між собою, тим більше борють ся. А боротьба ся ведесть ся так само, як і в кацапом-дідичем: палять один одному хати, клуні (стодоли), ріжуть у хліві копяку, корову, в сажі — свиняку і т. д. Не рідко на сім ґрунті виникають страшенні бійки, навіть душогубства, але вони нікого не дивують, не обурюють, на їх дивлять ся навіть з юмором. От як мені розказував один чоловік про те, як у їх брат-пролетарій убив брата-дукаря:

— Вони, знаєте, давно ворогували; ніяк не могли поділити батьківських гнидників. Ото якось і зчепились; старший відбиваючись від меншого вирвав з воза люшню, та по голові його — раз! другий! а той так і викинув ся. Люшня, бачте, була замашна,

дубова, а то може й не вбив би. Раз мене один сучий син по голові люшняю телепнув, а люшня була чорт-зна яка — осикова, то вона тільки — трісь! тай розскочилась на двоє, а в голові тільки зашуміло; ну, тоді вже я йому...

За останні роки з між описаних ґруп почала від'окремлювати ся невеличка купка, душ біля десятка, яку можна назвати інтелігентною. Вона складаєть ся з елементів середнього віку, неоднакових по своєму економічному стану, але з таких, що покінчили школу, передплачують газети, добувають де можна книжки і читають їх запоєм; вони заснували недавно товариську крамницю, згуртувались коло сього діла і потроху починають керувати всім селом, давати йому тон. За останні часи менше стало чути про пожежі, злодійства, тепер найбільше балакають про товариську крамницю, про яку-небудь нову господарську машину куплену через сю крамницю, про те, що пишуть по газетах і т. и.

Буваючи в сьому селі по ділам служби, я познайомив ся з сими інтелігентними селянами, зацікавив ся ними, і, на скільки можна, зблизив ся з ними; з моєї ініціативи і поради вони й заснували товариську крамницю, а коли діло пішло на лад, то почали обмірковувати і про позичкову касу і про господарське товариство. Згодом балачки наші почали торкатись і загальних економічних, національних і політичних питань. Економічне питання, власне аграрне, се найпекучіше в селі; багато селяни про його думають, балакають і рішають його дуже просто. От як його формулував одного разу Ягідка, чоловік років 35-ти, тихий, мовчазний, але дуже вдумливий; він самоучкою вивчив ся читати і дуже любить історичні і взагалі поважні книжки.

— Земля вся повинна бути казенна (державна) так, як тепер горілка (монополія). Треба тобі землі на оранку — прийшов до чиновника (урядника), заплатив йому скільки слід по таксі і взяв квиток, що там-то і там-то стільки-то тобі землі.

Очевидно, вони між собою давно так вирішили, бо другий селянин Клуня додав:

— І так, як в монополії не дають горілки тому, хто вже дуже напив ся, так і землі не дають тому, хто вже багато набрав.

Сей Клуня дуже цікава людина. Років йому не більше 27, але він уважаєть ся найрозумніщим, найосвіченішим у селі. Він дуже багато ходив на заробітки, виходив майже весь південь Росії, побував майже у всіх містах на Чорному морі, покоштував усяких

робіт, але жадна не прийшлась йому до смаку і він зоставсь хліборобом; побував у всяких сектах: був у штундистах, шалапутах, і кінчив цілковитим атеізмом.

— А на мою думку, то треба нарізати у вічність усім десятинам по 8—10 і мужикови і панови! — обізвався Сноповий, чоловік років 30, що сам дістав від батька-дукаря десятину 10 землі; він раз-у-раз говорить дуже голосно, енергічно і різко, але якось не широко; тільки попів він лає раз-у-раз від широкого серця.

— А панам на що? — відповідає йому Коваленко. — Їм так хіба по клаптику, щоб було де в крокет грати, „фізичеським трудом заніматись“, як бувало наш пан каже!

Сей Коваленко, вже не молодий чоловік, дуже розумна людина і як би не пив горілки, то був би дуже впливовим на селі; на жаль він часто випиває, а коли випе, то зовсім губить розум. Коли тверезий, то раз-у-раз веселий, говорить з таким юмором та льогікою, що аж любо слухати.

— Ні, знаєте, ділити землі не треба на душі, — каже Клуня, — бо вийде так само як тепер. Як давали волю, то всім однаково землі дали, а тепер в одного 20 десятин, а в другого й зовсім нема. Ні, нехай уся земля буде казенна.

— Се легко сказати, — кажу я, — та не легко зробити: ви-ж знаєте, як тяжко було визволити народ з кріпацтва.

— То друге діло, тоді одбирали людей, а тепер землю! — відповідає Коваленко. — Панови лекше було зостатись без землі, ніж без кріпаків, бо він змалку звик, що мужик його одягне, нагодує, а земля що? — тільки гроші дає; ну, а коли гроші йому за землю казна сплатить, то він і жалкувати за нею не буде! Коли одібрали людей дурно, то землю лекше одібрать за гроші. Казна повинна землю відкупить від панів, а мужики будуть казні вічно аренду платити; ми дурно не хочем.

— Про се в Миргородському та ще в якомусь комітеті¹⁾ постановлено, ми в газеті читали, та з сього всього, видне діло, вийде так як у казці Щедрина (Салтикова) „Ворон челобіт-

¹⁾ По ініціативі міністра Вітте засновано під його президією всеросійське »Особое совѣщаніе о нуждах сельско-хозяйственной промышленности«, а потім повітові і губернські комітети під президією маршалків і губернаторів. Звичайно з сього »совѣщанія« нічого не вийшло, тільки багатьох членів заслано, як от Мартинова, Вахтерева та інших.

чик": усі знають про неправду, яка творить ся, та мовчать, — завважив Клуня.

— А ви, питаю, і сю казку знаєте?

— Знаю, ловка казка! Я її та ще ту, як мужик двох генералів годував, по нашому склав, та соромлюсь вам показати.

(Потім я читав сей переклад: зроблений він так кепсько, що його не можна друкувати.)

— Та однаково, кажу, її надрукувати не дозволять.

— То-то й горе наше! — завважив хтось. — Я хоч і школу скінчив, а як візьмусь читати руську (московську) книжку, то може двацятье слово розберу, а як читаю по нашому, то хіба двацятото не розберу. Як би не Клуня, то ми-б і в газет розібрали хіба п'яте через десяте. От як би дозволили газету по нашому!

— Не дозволять, — кажу, — уряд хоче, щоб ми швидче забули свою мову. Він думає, що держава буде міцніща, коли всі говорити-муть одною мовою, а виходить так, як колись Драгомиров висловив ся, що уряд замість „єдинодушія“ добиваєть ся „єдинообразія“.

— Еге, правду Еварніцький каже, — обізвавсь Сноповий, — що Дорошенко добре розумів, що коли Україну присоединити до єдиноплеменної і єдиновірної Москви, то Україна втратить свою самостійність. Великі, пророчеські слова! Я вважаю, що за всю нашу історію не було розумнішого чоловіка за Дорошенка! Я як читав сю книжку, то карандашом відзначив се місце: нехай всякий, хто читати-ме її, спинить ся на сім місці.

З поводу торішних аграрних рухів у Полтавщині у мене була така балачка в цілою громадою. Коли я висловив думку, що такі розрухи ніякої користі селянам не дають, що вони кінчають ся тим, що селян січуть рівками, один із селян завважив:

— Еге, скільки наших батьків били за панщини!

— Ну, а тепер, — кажу — салдати стріляють, людей убивають!

— А скільки нашого брата дурно гине на Амурі, на Томському, як ідуть на переселення! — одіовів другий.

Після довгої павзи третій каже:

— А ви пам'ятаєте, як ото колись Жидів били? Після того вони років в десять такі шовкові були: то, бувало: „мужик-гадюка!“ а то вже стало: „дядюню, дядюню!“

Знов павза, після якої четвертий додає:

— Та й начальство (уряд) побачило, та й заборонило Жидам купувати землі, брати в аренду. От і тепер може яка переміна вийде. Що-ж се? Який небудь оконом чи прикащик накраде в пана гроший та й бере землю в аренду, а тоді лупе в мужиків шкуру. Ні, треба такий закон, щоб в аренду брав землю тільки той, хто сам коло неї робить!

Якось приїзду я в село і розпитую в своїх знайомих, що у їх нового.

— Та в нас повинна не мала: недавно приїздив до нас жандар¹⁾, та такий як звір, хто його знає, чи він зроду такий, чи се вже служба його така — не по людськи й дивить ся.

— Чого се — питаю — він приїздив?

— Тут штука вийшла. Є у нас тут п'яничка Іван Захаренко, коли знаєте; так він п'яний завів ся лаятись з монопольщиком,²⁾ а той і каже: „Чого ти тут лаш ся, не бачиш, он на стіні царський патрет“? А Іван, звісно п'яний, і ляпнув: „Що він мене, такий-сякий, на хазяйство поставив — чи що!“ Взяв та пужальном і видовбав очі на патреті.

Монопольщик — до вратника³⁾, той до станового⁴⁾, та ото й жандар приїхав. Приїхав, а тут і друга оказія трапилась: майстри, кацани, що будують церкву, розбалакались в Павленком (вони в його квартирують) про те, що в царя нема сина, а самі дочки. От Павленко, вибачайте, й каже: „Нехай би мене попросив, он, бачите, у мене самі хлопці!“ Ну, майстри — попові, а піп становому, а той до жандара. Кинулись за Павленком, а його нема — втік; в тиждень дома не було, десь по родичах ховав ся, а потім вернув ся.

¹⁾ Се не те що в Австрії.

²⁾ Той, що продає горілку в державних крамницях.

³⁾ На подобу австрійського жандара.

⁴⁾ Старший за вратника (урядника).

— Ну, що-ж, питаю, йому?

— Та пусте — одсидів щось в місяць, так само й Захаренкові.

Коли до села дійшов царський маніфест, виданий 26 февраля 1903 року про те, які реформи мають бути в Росії, то він викликав багато всяких балачок, а потім усі упевнились, що се дурниця.

Першим питанням, коли побачили мене мої знайомці, було:

— Чи ви маніхвест читали?

— А ви, питаю, читали?

— Читали аж замуслили, та нічого не розберем; видно, мудрий його складав! Скажіть, чи ви не знаєте, що отсе про понів написано: „увеличить вплив духовенства на народную жизнь“. Як-то, ще мало попам власти? У нас тут балакають, що вони вже замість земських начальників будуть.

— Може замість станових, — кажу я сьміючись. — Досі на повіт було пять станових¹⁾, а тепер буде в кожному селі під-становий!

— А хай не дїждуть сі кровопийці, — обзиваєть ся гарячий Сноповий, — щоб ще вони нами правили! Нехай тільки дадуть їм власть, то побачите, що скрізь бунт буде. Ми тоді їм скажем так, як цар Петро Шведам, п'ючи за здоровля своїх учителів: „Як ви мене навчили, так і я вам зробив!“ Я вже в Петербург, у Синод, тайне (анонімне) письмо послав, що по канонічним правилам під повинен знати тільки церкву, а до сьвітської власти не мішатись.

— А як отсе місце розуміти? — питає хтось. — В маніхвесті сказано: „облегчить покупки с крестьянским банком“, а в газеті ми начитували цинкуляр міністра фінансів, щоб банки не видавали великих позичок на землю, бо ціна на неї дуже підскочила. Як-же се? — не заставлять-же вони панів дешевше продавать землю. Чи так буде, як цар каже, чи так як його міністер?

Я не знав, що на се відповісти, бо навкруги було багато народу і тільки руками розвів, але за мене відповів Клуня.

¹⁾ Поліційна сільська організація в Росії така: губернатор — на всю губернію, ісправник — на повіт. В повіті — пять, шість станових представів, на кожную волость по одному уряднику (вратнику), в кожному селі — стражник і зо скілька сотських і десяських.

— Хиба ви не знаєте, як про се давно сказав Тарас Григорович? Він каже: „а Ирод царь у ликтора халяву лиже, щоб той йому хоч пів-динарія позичив, а той кешенею трясе“. Ликтор — то міністер фінансів. Як схоче міністер дати гроший, то буде так як цар каже.

Се порівняння так мене здивувало, що як би я не чув його на власні вуха, то не повірив би, щоб його зробив мало освічений селянин.

— І як-то Шевченко не бояв ся оттак писати! — промовив хтось.

— Бо мужик! — одповів Ягідка. — Що-ж? нижче мужика вже не поставлять, а далі Сібіру не зашлють!

— Е, не кажіть так, — промовив Клуня, — Петропавловська кріпость ще далі, бо аж під водою.

— Ні, такий він вже уродив ся! — завважив хтось. — Хиба-б його хто знав, як би він бояв ся, хиба-б насипали йому таку могилу?!

Про те, який рух викликав серед селянства той маніфест, мені розказував один піп, окружний місіонер, що веде боротьбу з сектами.

— Сей маніфест наробив шелесту і серед штунди. Перше вони ховались, а тепер їхні пресвітери їздять та явно „соврацають“ народ; вони дурні думають, що коли в маніфесті говорить ся про „вѣротерпимость“, то сим наче вже й їхня секта вважаєть ся законною. Помилуйте, хиба-б міг хто сю секту дозволити, коли між штундарями є прямо анархісти! От в одне село мого округу, де багато штундарів, приїхав якийсь пресвітер (шкода, що не попав ся він мені в руки!) і об'ясняв їм молитву Господню. Дійшовши до слів „да прийде царствіе Твоє, да будет воля Твоя“ і каже: — Ви що-дня промовляєте сі слова і не розумієте їх, а вони от що визначають. У сьвятому письмі сказано, що Євреї звернулись до пророка Самуїла, щоб він їм настановив царя, той не хотів, але Бог йому сказав: „Самуїле, не тебе вони образили, а мене, бо не схотіли, щоб я над ними царював, а побажали собі вемного царя. Помаж їм на царство Саула, але скажи їм, що царі позабирають синів їхніх і пороблять із них воїнів своїх (от звідки повелась салдатчина!), позабирає у їх кращі виноградники і пороз-

дав царедворцям своїм (от через що у панів найкращі землі!). Хоч і схаменуться вони колись і бунтувати-муть проти його, та вже пізно буде! Ото-ж Ісус Христос, Син Божий, і навчив нас молитись і просити Господа, щоб прийшло Його царство, Його воля, а не земних владик.“ От, бачите, як сей анархіст об'яснив молитву Господню! Хіба після сього можна сій секті дарувати права?!

— Та чи єсть-же, — питаю я, — в Біблії таке місце?

— Є! але воно зовсім не стосується до молитви Господньої.

Після того, як газети розписали про те, як відбулось у Полтаві свято Котляревського, селяни дуже жалкували, що ніхто з їх не поїхав туди. Я втішав їх, обіцявши повідомити їх, коли будуть святкувати ювілей Лисенка і радив їм поїхати на се свято. Вони послушали мене, і справді Коваленко приїхав у Київ і пробув там днів зо два. Я познайомив його там з де-ким із моїх знайомих, які дуже зацікавились, чи розібрав селянин промови Галичан, що говорять діалектом значно відмінним від лівобережного, особливо наголосами.

— Та розібрав п'яте через десяте. Звісно, мужик як овечка!

— Ну, що-ж саме вони говорили?

— Та вони всі одно говорили: „Дав вам Бог Шевченка, він до вас говорив, говорив, а ви, дурні, його не зрозуміли. Дав вам Бог Лисенка, він вам 35 літ співає, а ви все спите!“

Знайомі мої ніяк не сподівались, що неосвічений селянин зробить таке резюме з промов галицьких гостей і були здивовані надзвичайно.

Свої вражіння з свята Коваленко висловлював так: „Ото, як в Різдвяній ночі картина прояснилась, коли підняли завісу таку, як ятір, то так мені тепер світ прояснив ся. Ми думали, що ви може один такий, аж вас он скільки!“ сказав він показуючи на публіку в театрі. „А все таки мало. От, як би вас було та стільки, як нас!“ т. є. як би свідомої інтелігенції було стільки, скільки несвідомих селян.

Приїхавши до дому, він розказав селянам у найдрібніших подробицях про те, що він там бачив, що чув, як хто промовляв, як хто співав. Коли він розказував, як надзвичайно гарно співала Дейша-Сіоницька, то один старий селянин вставив увагу, що „от-

так мабуть співала ота співачка, через яку наш пан і маєток перерів, даруючи їй подарунки в скілька тисяч“. На се Коваленко відповів: „Дурний! хіба він не знав, що в соловейка тільки голос такий гарний, а пірячко таке-ж сіреньке, як і в горобця!“

Коли в газетах почали показуватись признаки війни з Японцями і селяни сполошились, то я їх заспокоював, кажучи, що до війни діло не дійде, що тепер усі клопочуть ся, щоб не було війни на сьвітї. На се менї відповів Сноповий, як і раз-у-раз гучно й енергічно:

— Се ви говорите про гаагську конференцію. І ви їй вірите? Та се вони так тільки говорять. Знаєте, як Толстой каже? Як ріжуть теля, то панї так гидує, так гидує, аж трусить ся, а як поставлять на стіл печене, то так його їсть, аж облизуєть ся. От так і се. Вони так не люблять війни, так не хотять її! А захопити лакомий шматочок, от як Манджурія, та ще чужими головами, то вони ого! які ласі.

Як настала війна, то село наче прокинулось від віковичнього сну: в чайній і по хатах народ збираєть ся, читають газети; звичайно один читає в голос, а всі слухають, а потім балакають, балакають...

Недавно менї знов довелось побувати в компанії моїх знайомих селян. Звичайно зараз зайшла балачка про війну.

— От добре, що у нас є товариська крамничка, то ми двічі на тиждень, як приходять газети, збираємось собі своєю тісною компанією, наче по ділам товариства, випорожняємо самовар за самоваром та калякаєм про війну. Ви їздите скрізь, то може чуєте багато такого, чого і в газетах нема?

— Ні, — відповідаю, — певного нічого нема з війни, а про внутрішні діла, то де-що є такого, про що в газетах не пишуть. От чутка, що в Фінляндії, в Польщі неспокоїно та й на Кавказі, а то ще й у Сибірі Буряти незадоволені, послали до цариці прохання, щоб не міняли їхніх давніх порядків.

— Та ми про Бурятів читали в газетах, а чого-ж Кавказ бунтує?

— Те-ж добиваєть ся за свої права.

— Он, бач, — каже Клуна, — всі народи ворухать ся, а Україна спить!

— Не дуже й спить! — обзивавсь іронічно усміхаючись Коваленко. — Он, як прочитав у церкві піп маніхвест про війну, то баби зараз почали журитись: „Скільки то на нашого повстало — цар польський, цар казанський, цар астраханський та ще якийсь бутербродський, чи як там його!¹⁾ І то-ж кожний добиваєть ся за своє: той за батьківщину, той за дідизну.“ Та вже Лаврін їх заспокоїв: „Дурні, каже, чого ви журитесь? та він в хаті сидітиме, там мужики головами накладати-муть.“

— Піп розказує в церкві, що се повстала війна християн супроти поганих язичників, — каже Сноповий, — а виходить, що язичники милосердніші за християн. Он у газетах пишуть, що після бою з нашими кораблями Японці не дають нашим людям потопать, а виловлюють їх в води, лічать у своїх гошпиталях, а наші, як розказував тут один салдат, що був у китайську війну, потопили в Амурі скільки тисяч китайських крамарів та робітників, як вигонили їх із Благовіщенська. От, про се в газетах і не писали!

— А нехай спробує яка газета правду сказати, то зараз закриють, — обзиваєть ся Клуня. — Он в кожнім числі є звістки, що ту газету закрили на 6 місяців, ту на 8, а ту й зовсім! от і бо-ять ся, бо тепер саме жнива для газет.

— Тепер вони пишуть більше про те, — каже Ягідка, — як Куропаткіну в кожнім городі дарують по іконі; не дурно для його самого аж два вагони їдуть, буде де складать!

¹⁾ Початкова формула кожного маніфеста обовязково виглядає ось як:

Высочайшій манифестъ.

Божією поспішествующою милостию Мы, Николай Второй, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій, Московскій, Киевскій, Владимирскій, Новгородскій; Царь Казанскій, Царь Астраханскій, Царь Польскій, Царь Сибирскій, Царь Херсониса Таврическаго, Царь Грузинскій; Государь Псковскій и В. кн. Смоленскій, Литовскій, Волынскій, Подольскій и Финляндскій, Кн. Эстляндскій, Лифляндскій, Курляндскій, Семигальскій, Самогитскій, Бѣлостокскій, Корельскій, Тверскій, Югорскій, Пермскій, Вятскій, Болгарскій; Государь и В. кн. Новгорода, Черниговскій, Рязанскій, Полотскій, Ростовскій, Ярославскій, Бѣлозерскій, Удорскій, Обдорскій, Кондійскій, Витебскій, Мстиславскій и всея Сѣверныя страны, Повелитель и Государь Иверскій, Карталинскія и Кабардинскія земли и области Арменскія; Черкасскихъ и Горскихъ князь и иныхъ Наслѣдный князь и Обладатель, Государь Туркестанскій, Наслѣдникъ Норвежскій, Герцогъ Шлезвигъ-Голштинскій, Стормарнскій, Дитмарсенскій и Ольденбургскій и прочая, и прочая, и прочая.

— Ну, видне діло, що тепер Японці пропали, — глузує Сноповий, — бо нашому pomoже як не сьв. Микола, то сьв. Пантелеймон, або сьв. Юрій.

— Гледіть, щоб не було йому так, як тому Ляхови, — сьміється Коваленко, — що не міг на коня вискочити та просив усіх сьвятих; „Сьвенти Антоні, поможи вискочити на коня!“ та й не вискочив; „Сьвенти Франціску, поможи сісти!“ — і так просив усіх по одному — не помогли! Тоді він крикнув: „Вшиєци сьвенці, поможіть!“ — розігнався, та упав по той бік коня, та й каже: „Та не вшиєткі-ж разом!“ Побачимо, як наші на сухопутті воюватимуть, а на морі вони наловчилися: тільки побачать Японця, зараз і влірне під воду, от як „Варяг“ та „Кореєць“, або — бах! — тай полетить за хмари, як „Єнісей“.

— Еге, за те-ж їх і перебирають! — відповідає Клуня. — Старка вже нагнали, замість його Макарова прислали, а замість отого дурного Стесселя їде якийсь Смірнов. Ну, й справді дурний! чи ви читали, які він прикази пише? Знов оттого владивостоцького начальника флота, забув як його звать, те-ж мабуть нагнали, а пишуть, що „но болѣзни“ увольнив ся.

— Та й в Алексеєвим штуку вдрали! — знов озивається юморист Коваленко. — Се так, як мені! Був я, знаєте, скільки год за титаря, а се ціп напосівсь, щоб нашого пана-кацапа обрати. Ну, на сході й кажуть: „Нехай пан буде за титаря, а ти, Коваленко, за помішника, бо пан не ходити-ме що служби до церкви.“ А я й кажу: „Що-ж се ви мені, люди добрі, хочете зробити так, як зробили Алексеєву в Куропаткінім?“ Ну, й сьміха було!

— Шутки шутками, а справді, як по вашому — чим війна скінчить ся?

— Хто його знає, — кажу. — Мабуть скінчить ся тим, що до титула добавить ся ще — „цар манжурський“.

— Або як наш дяк казав, що тепер наш уже величати-меть ся так: „Государь великія, малыя, бѣлыя и жовтыя Руси.“ Дяк, знаєте, наш теж штукакар: ми якось розмовляли про те, що у нашого в Порт-Артурі нема вугіля, нічим пароходи топить, а через те вони й не виходять проти Японця, а дяк і каже, моргнувши вусом: „Ми й без вугіля Японців побємо, у нас, каже, ладану багато, будемо моленія возносить о дарованні побѣди над врагом.“

— Чи ми побем, чи нас побють, а добра не жди, — завважив хтось із гурту. — Накладуть акциз на карасин, на сахар, на землю, то ми й полатимо розходи.

— Ні, — обізвав ся Клуня, — як нас побють, то буде краще. Он у нашій газеті була перепечатка з газети „Новое Время“ та з „Петербурських Вѣдомостей“, що хтось каже, що після того, як нас побито під Севастополем, то дали волю, новий суд, завели школи; то коли побють тепер, то дадуть землю та може ще що.

— Та землі вони повинні дати хоч тим, що покалічено на війні, чи убито, — промовив Ягідка. — Аж як чавунка або фабрика убіє чи покалічить кого, то дають пенсію; неодмінно і вони повинні дати, про се скрізь балачка йде; чи нас побють, чи ми побемо, а земля буде хоч салдатам.

— Як наші побють, то все зостанеть ся по старому, — завважив Клуня, — а коли нас побють, то може великі переміни будуть. Аж як чоловікови невдача, то він радить ся, розпитує, що йому робить і слухає людей; а коли йому раз-у-раз везе, то він і слухати нікого не хоче, ще й налає того, хто вмішаєть ся. Отак і в сьому ділі. Я думаю, що як би нас там добре попобили, а тут скрізь щоб почались вольнення (розрухи), вольнення.. от тоді було-б діло! А коли тут скрізь буде тихо, то хоч нас там і побють, то все зостанеть ся, як було; тільки ще більше платити-мемо. От, не знають коли проклямації розкидать! — з серцем вигукнув він та аж рукою махнув.

На се ніхто нічого не промовив, усі сиділи мовчки дивлючись в землю.

— Ні, — врешті обізвав ся Коваленко, — що не кажіть, а Японець таки „коварний“! Ну, що-б йому було послухать нашого, як він казав на гаагській конференції: — „Нехай буде вічний мир; я заберу Манжурію, Корею, Китай, а ви мовчіть, хай буде мир!“. Ні, Японець таки не послухав — а „в'єроломно“ напав на нашого.

Описане тут село зовсім не виємкове для лівобережної України. Економічний і громадянський стан та й самі селяни прямо таки типічні для сієї частини української землі; навіть приведені

мною балачки, правда, в иньшій редакції, можна почути скрізь по Полтавщині, по Харківщині.

Правобережний же народ різко відрізняється від лівобережного. Хоч який безправний був гетьманський уряд на лівім березі, але на правім він був безмірно гірший. Хоч яка тяжка була папщина на лівім березі, а на правім вона була ще тяжча; на лівім березі все таки раз-у-раз була традиція, що пани і кріпаки однаково походять з козаків; до самого визволення з кріпацтва на лівім березі багато кріпаків судилось з панами за те, що їх батьків чи дідів не по правді з козаків записано в кріпаки. Хоч яке безправне тепер земство на лівім березі, а все таки воно ліпше все-сильної правобережної адміністрації. Сі різні умови життя минулого і сучасного і виробили иньшу вдачу в народа. На правім березі в давніх-давен нема козацтва, там народ здавна пригнічений панами та адміністрацією, він там майже весь неграмотний, нерозвинений і не має того світогляду, що лівобережний.

Z.

Три з'їзди.

(До найновішої історії соціальної демократії).

I.

Задача сеї статі — дати огляд послідних з'їздів німецької, австрійської і російської, а радше великоруської соціально-демократичних партій. Отсеї з'їзди відбули ся в ріжних часах: німецький у Дрездені від 13 до 20 вересня 1903 р., австрійський у Відни від 9 до 13 листопада 1903 р., а про російський задля конспіративних причин можна лише сказати, що відбув ся з кінцем 1903 р. або в початком 1904 р. і тривав кілька тижнів. Справоздання з таких з'їздів належать властиво більше до щоденної преси, але власне для того, що щоденна преса поза репортерськими справозданнями (спеціально в нашій пресі і таких трудно діждати ся!) майже не доторкаєть ся ідейних питань, виростає потреба говорити про такі з'їзди і не по репортерськи

Соціально-демократичних з'їздів відбуваєть ся що року багато. Коли-ж ми темою нашої статі вибрали як-раз три висше згадані, то се ось чому. Соціална демократія — витвір раг excellence німецький і в Німеччині дійшла вже до такої сили, що на неї звернені не тільки очи всіх иньших соціально-демократичних партій, але, можна сказати, навіть очи всього культурного сьвіта; всім цікаво знати, якими дорогами піде німецька соціална-демократія далі. А австрійська і російська соціално-демократичні партії цікаві для нас тим, що, — як се вже підніс в сім журналі д-р Франко, — з ними звязаний також робітницький рух нашої нації.

Що німецька соціална демократія одна з найспильніших партій не лише в Німеччині, але в усім сьвіті, про се годі спере-

чати ся. На яких ідейних і фактичних даних опираєть ся та сила, яка її будучність, про се можна дискутувати, але факт все таки лишить ся фактом. Щоб дати понятє про ту силу, подамо кілька статистичних даних.

При виборах до німецького парламенту, які відбули ся в червни 1903 р., впало на соціально-демократичних кандидатів 3,010.472 голосів, а в парламенті засідає тепер 81 соціально-демократичних послів. Соціально-демократична преса дуже численна, а деякі газети розходять ся в десятках і сотках тисяч примірників. Так пр. центральний орган партії, берлінський дневник „Vorwärts“ друкуєть ся в 78.500 примірників, а чистий дохід з тої газети за 1902/3 р. виносив 72.338·65 марок. Правда, не обходить ся й без дефіцитів: науковий орган партії, тижневник „Die neue Zeit“ виказує дефіцит 7.260·06 марок. Доходи партії в році 1902/3 виносили 628.247·23 марок, розходи 554.211·88 марок, з чого пішло також 1.716·35 марок на краківський „Narzęd“. Сях кілька цифер найяснійше говорить про силу німецької соціально-демократичної партії.

Що-до самого з'їзду, то се дійсний парламент з 320 учасниками, що мають „правосильні мандати“, і зі всіми иньшими формалістичними акцесоріями державних парламентів аж до уневажнення мандатів включно. Поминувши вступні праці формального характеру, практиковані на всіх з'їздах, а також полагодження ряду внесень в справі т. зв. робітницького законодавства, з'їзд займав ся головню справою співробітництва членів партії в буржуазійній пресі, справою тактики і т. зв. ревізіонізму і справою відносин партії до Р. Р. С. (польської соціалістичної партії), яка не входить у склад німецької соціально-демократичної партії, але працює самостійно між польським народом у Німеччині. Отєї справи ми й обговоримо по порядку.

Справа співробітництва соціальних демократів у буржуазійній пресі не нова і не легка до полагодження. Від самих початків соціально-демократичного руху соціально-демократичні письменники містили свої твори в буржуазійних виданях. Лишаючи на боці діяльність Маркса та Енгельса в тім напрямі, писав Каутскі в „Frankfurter Zeitung“, Лібкнехт у віденській „Die Fackel“, Бернштайн, Дашиньский, Герц і богато иньших у віденській „Die Zeit“, ціла плеяда в берлінській „Die Zukunft“, а далі годі й вчисляти, кілька соціальних демократів, і то найвизначнійших, займає місця редакторів або співробітників у різних

непартійних виданнях. І се зовсім зрозуміле. Коли партія була ще слаба (маємо на думці очевидно партію німецьку, хоч те саме можна сказати й про інші партії), то й партійну пропаганду треба було вести по часті в непартійних виданнях, а також члени партії — літерати, коли-б хотіли обмежити ся тільки на партійну пресу, не мали-б де писати і мусіли-б або вмирати з голоду або заробляти на хліб иньшим ремеслом. Коли-ж партія зміцнилася, то зросло в ній також число вчених і літератів. Вправді багато з них працює в партійній пресі, але не всі можуть і хотять в ній або виключно в ній працювати, а надто деякі видання мають прямо в тім інтерес, аби між їх співробітниками були також письменники — члени соціально-демократичної партії.

Партії з такою строгою дисципліною, як соціальна демократія, такий стан невигідний з багато причин, між иньшим і тому, що над статтями членів партії в непартійній пресі не має партія ніякої контролі і з сього боку впаде неоднораз слово критики, яке за цензурою в партійних органах не побачило-б ніколи сьвіта.

А що партійна цензура не дуже ласкава, видно хоч би з того, що на з'їзді в Монахові 1902 р. піднято питання, чи мають право члени партії працювати в приватнім соціалістичнім журналі „Socialistische Monatshefte“ помінаючи партійний журнал „Die neue Zeit“. Справа стане більш ясною, коли додати, що „Die neue Zeit“ репрезентує напрям ортодоксів-марксистів, який уважається в партії офіційним, а редактор сього журналу Каутскі стрічав ся вже не раз на партійних з'їздах з закидами занадто острого цензурування надсланих праць. Натомість „Socialistische Monatshefte“, які по своїй програмі повинні би властиво бути дискусійним органом для різних соціалістичних напрямів, зробили ся de facto органом ревізіоністів. Коли-б отже члени партії були обов'язані писати виключно для „Neue Zeit“, то мабуть ні одна ревізіоністична думка не побачила би сьвіта, а коли передівсім для „Neue Zeit“, то „Socialistische Monatshefte“ мусіли би задовольняти ся тим, що відкине редакція „Neue Zeit“. Так чи инакше, ревізіоністи і „Socialistische Monatshefte“ вийшли-б на тім не найлучше.

В часі між монахівським а дрезденським з'їздом справа значно заострилася ся, головню через співробітництво деяких членів партії в „Die Zukunft“. „Die Zukunft“ — се т. зв. „безпартійний“ жур-

нал, що містить праці письменників найрізномірніших поглядів. Її редактор Максиміліян Гарден, один із найвизначніших німецьких публіцистів, против котрого витягнули в полеміці навіть такий „аргумент“, що він Жид-вихрест і змінив свою батьківську назву Вітковські, допускав супротив партії нераз, — говорячи офіційним партійним стилем, — „ненависну і злобну критику“, отже *inde grae*.

Мені за мало звісна публіцистична діяльність Гардена, аби судити про неї. Певна річ, що ідея органу для свободної дискусії, де всякий міг би голосити і заступати свої переконання, гарна; ходить лиш о те, яке становище серед тих дискусій займає сам редактор. Коли появилася звісна книжка Кеннана про Сибір, в Гарденовій „Die Zukunft“ (з 22. липня 1893 р.) надрукував проф. др. Вільгельм Єст (Joest) статтю, повну таких безличних нападів на російських революціонерів (Єст називає їх простими злочинцями, розбійниками, злодіями, п'яницями, російські студентки, що брали участь у революційнім руху, проститутками, а при тім кладе великий натиск на те, що майже всі вони — Жиди), що найобскурнішим памфлетам російської офіційної преси трудно мабуть було-б видержати з ним конкуренцію. Свобода дискусії — велика річ, але такої статі жаден чесний редактор не повинен помістити, а коли вже містить, то бодай зі своїми увагами. А тимчасом Гарден не тільки не реагував на статтю Єста, але не відізвався навіть на його-ж замітку, що „Гарден перший і доси одинокий німецький публіцист, який мав відвагу відмовити фетішови Кеннана дізнаваної доси чести“. На таку похвалу Гарден, коли не поділяв думок Єста, абсолютно не повинен був мовчати. А мовчав...

Але вернім до річи. З приводу інцидента між соціально-демократичними письменниками, співробітниками „Die Zukunft“, а редакцією „Neue Zeit“ видав партійний заряд в марті 1903 р. такий комуцікат :

„1. Чи можна вважати за згідне з інтересами партії, аби члени партії працювали як редактори і співробітники в буржуазійних прасових підприємствах, де супротив соціально-демократичної партії ведеться ненависна або злобна критика?

Відповідь : Ні!

2. Чи може член партії бути редактором або співробітником буржуазійної газети, яка не підходить під повисшу характеристику?

Се питанє належить потвердити, о скільки воно тикає позицій, в яких член партії не змушений писати против соціально-демократичної партії або мовчати на напади, звернені против неї.

Одначе як в інтересі партії, так також в інтересі тих її членів, що займають такі становища, лежить, аби їм не давати в партії ніяких довірених позицій, бо ті швидше чи пізнійше мусять їх довести до конфлікту в собою і в партією.

Отсей комунікат предложено з'їздови для санкціонуваня, і над ним вивязала ся довга і пристрасна дискусія, в котрій члени партії не щадили одні одним гіркої правди.

Найгірше світло кинула отся дискусія на одного з найвизначнійших теоретиків і публіцистів партії, д-ра Франца Мерінга, співробітника „Neue Zeit“, редактора „Leipziger Volkszeitung“, автора книги „Die Geschichte der deutschen Sozialdemokratie“ і багато иньших наукових публікацій партії. Партійна кар'єра Мерінга була така: 1875 р. видав він безіменну брошуру пз. „Herr v. Treitschke, der Sozialistentöter,“ де виступає в обороні соціальної демократії; 1876 р. партія вела з ним переговори в справі обнятя редакції газети „Die neue Welt“, які розбились о те, що Мерінг жадав 1000 талярів річно, а партія могла дати тільки 800; 1877 р. видає Мерінг історію соціальної демократії, де нападає на партію і на соціалізм в спосіб, гідний найскрайнійшого і найбезличнійшого „оборонця ладу і порядку“, а рівночасно пише в ріжних буржуазійних газетах як спеціаліст від поборюваня соціалізму, — між иньшим в „Gartenlaube“ з 1880 р. хвалить звичний закон против соціалістів; в рр. 1886 і 1887 починає в „Volks-Zeitung“ боронити соціальну демократію, і се заводить його незабаром на лоно партії, де поволи він доходить до великого значіня; в 1891 р. яко член партії просить Гардена, аби той винайшов роботу в буржуазійній пресі для другого соціально-демократичного літерата пок. Шенлянка, бо соціально-демократична преса але платить; 1892 р. заявляє свою готовість працювати в „Die Zukunft“, а рівночасно прирікає Гарденови свою поміч, коли-б той хотів в Шенлянком зробити „спеціальний обрахунок“; вкінці стає одним із „непомильних“ у партії, зі строгістю Катона відсуджує від чести всіх партійних товаришів, які містять статі в „Die Zukunft“, боронячи ся перед їх нападами пр. такою „правдою“, що закон против соціалістів вчинив його соціалістом, його, що 1880 р. не знаходив слів похвали для того власне закона против соціалістів.

Ось яким „рицарем принципів“ показав себе Мерінг. Супроти його поступків писане статей в „Die Zukunft“ чи де інде, се прямо невинна діточа забава, а одначе Бебель, той правдивий Катон партії, який для співробітників „Die Zukunft“ не щадив як найчорніших красок, старався всіма силами вибілити Мерінга, називаючи все його поступуване „психологічною загадкою“. Що більше, коли Мерінг наслідком дискусії на з'їзді поєднав свої партійні уряди, заряд уділив йому повного розгрішення і покликав його знов до сповнюваня редакторських функцій.

Homo sum et nil humani alienum a me esse puto... Такі Мерінги знайдуться безперечно в кожній партії і не з того можна робити закид соціальної демократії, що вона має свого Мерінга, а з того, що деякі партійні провідники, відсуджуючи від честі партійних товаришів за такі дрібниці, як співробітництво в непартійних газетах, обурюючи на всяку, хоч-би найоб'єктивнішу і найлюдяльнішу критику, не жахаючи в боротьбі зі своїм, хоч би найчеснішим противником ніяких аргументів, аби лиш його здискредитувати, боронять рівночасно таких Мерінгів, оправдують усі їх поступки, а навіть віддають їм у руки всю партію. Протів тої нерівної міри, по якій у одних найпоганіші вчинки, се тільки „психологічна загадка“, а в других усі, хоч-би найчесніші поступки, се все „ідіотизм“ або „лайдацтво“, ми не перестанемо протестувати, де і в який спосіб вона-б не проявляла ся!...

По довгій дискусії з'їзд санкціонував висше поданий комунікат, і всі літерати з виїмком одного, Борхардта, заявили, що перестануть писати до „Die Zukunft“.

Тепер придивімся прийнятому комунікату, який тепер не тільки німецькій, але силою її авторитету й иньшим соціально-демократичним партіям служити-ме за закон в подібних випадках. Своім першим пунктом забороняє він членам партії працювати в газетах, які ведуть супротив партії „ненависну або злобну критику“. Але де-ж критерій? Яку критику вважати оправданою і прихильною, а яку злобною і ненависною? Адже з одного боку правовірні члени партії готові вважати і дуже часто вважають найоб'єктивнішу і найлюдяльнішу критику ненависною і злобною, а з другого боку полеміка між марксістами й ревізіоністами навіть у такій дисциплінованій партії, як німецька, буває дуже часто ненависна і злобна, а доказом служать хоч би й самі дебати на з'їзді; а вже полеміка між ріжними соціалістичними групами в Росії, на-

віть між групами тої самої народности, переходить по просту всякі границі. Таким чином під понятє ненависної і злобної критики можна підтягти все, що лиш зарядови партії подобаєть ся. Консеквентно беручи, то незабаром треба буде хиба індексу тих органів преси, в яких соціяльним демократам не можна працювати...

Коли перший пункт, хоч і не видержує критики, то бодай ясно рішає справу (або не працюєш в таких а таких газетах, або перестаєш бути членом партії), то другий пункт кладе часть членів партії просто в нестерпне положєньє. Тобі позволяють працювати в не-партійній газеті, але через те спихають тебе на підрядне становище в партії, щоб не допустити до конфлікту, який колись може трапити ся. Коли руководити ся таким принціпом, то властиво жадному з живучих членів не можна повірити ніяких становищ у партії, бо кожний, доки живе, може змінити свої погляди, а тим самим довести до конфлікту з партією. Се щось як той Циган, що послаючи сина зі збанком по воду, найперше набив його, аби не збив збанка. Прийде до конфлікту, то тоді й час рішати, але во імя будучих конфліктів ділити партію на членів I. і II. класи, се не тільки нерозумно, але по части навіть „ненависно і злобно“...

Зі зростом літературної продукції, зі зростом верстви образованих, які не можуть і не хотять замикати ся в бюрах державної машини, література стала для многих і многих жерелом варібку, фахом, який дає хліб їм і їх родині. Інакше й не може бути. Літературна праця вимагає в наших часах стільки студій, знаня і часу, що годі віддавати ся їй з успіхом, заробляючи рівночасно на житє иньшими способами; таких письменників, що мають власний маєток і можуть віддавати ся літературі без огляду на заробок, не багато; давні меценати перевели ся, а зрештою всякий письменник волить заробляти своєю працею на хліб, як висіти на ласці якогось там мецената. А тимчасом житє йде своєю дорогою і не все можна писати те, що хочеть ся, і там, де хочеть ся. І тому годі приказати письменникови: пиши се, а не пиши того; друкуй тут, а не друкуй там; годі навіть тоді, коли-б йому запевнювано заробок у дозволеній пресі, а тим більше годі, коли того зарібку не запевнюєть ся. Чим-же письменник — пр. соціяльний демократ, що заробляє працею хоч би в ворожій для партії газеті (що впрочім майже не трапляєть ся, бо така газета його не заангажує, а він знов місця в ній не прийме!), ріжнить ся від робітника, що працює в неменьше ворожого для партії фабриканта? Принціпіяльно

нічим. І коли можна тут поставити яку директиву, то хіба ту, аби письменник не писав нічого против своїх переконань і не приймав редакційної одвічальности за статі, що противлять ся його переконанням. Вибір газети вже треба лишити самому авторови, його особистій принципіальній чуткості і тим обставинам, серед яких йому приходить ся працювати. Цевна річ, що тут уже отвираєть ся дискусія : що один уважати-ме оправданим, те другий може осудити; може доходити й до конфліктів, які сего чи того зроблять в даній партії неможливим, — homo sum... Але се ще не причина до таких ухвал, яку приняв з'їзд німецької соціальної демократії. Подібні справи можна розсудити кожду в спеціальному випадку, а кожда загальна норма не тільки не усуне лиха, але скривдить не одного невинно.

* * *

Від часу виходу книги Едварда Бернштайна пз. „Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie“ почав ся в німецькій соціальній демократії напрям, прозваний ревізіонізмом. Для характеристики сеї назви наведемо отсі слова Бернштайна, виголошені власне на дрезденськім з'їзді: „Я ніколи не говорив про ревізію соціалізму, тільки обговорював ряд питань під заголовком: проблеми соціалізму. Коли всіх тих людей, які давнійше чи тепер в теоретичних чи практичних питаннях мали погляд відмінний від погляду великої більшости членів партії, назвати генерально ревізіоністами, одержимо велику громаду, в якій заступлені зовсім різнородні погляди. Критичних духів скривить тяжше згуртувати, як духів догматичних. Тому не диво, коли т. зв. головні ревізіоністи розходять ся між собою в різних точках. Я ніколи не попадав в ілюзію, ніколи не урокував собі, що як теоретик зійду ся ві всіх питаннях з Ауером, Фольмаром або Гайне. Я ще в Англії заявив: се самостійні політики, люди практичного досьвіду; вони не відповідають за мене, а я за них. Ауер — мій дорогий приятель, Фольмар — старий товариш боротьби, але Фольмар не стоїть до мене ближше, як Август Бебель. Се невірно думати, що існує одноцільний ревізіоністичний напрям, який конспірує против цілої партії. Се лиш люди, що супроти поглядів, заступлених в офіційнім органі партії „Die neue Zeit“ мають гетеродоксальні, протилежні погляди. Коли-ж нам виповідять

війну, як тепер Бебель, то розуміть ся, що ми знайдемо ся разом, хоч би тому, аби боронити свободи думки. Опісля, коли війна мине, кождий піде знов своєю дорогою, працюючи в рамках партії“.

Бернштайн, один із найвизначніших теоретиків партійних, колишній марксист, проживаючи довгі роки на вигнанні за границями Німеччини, дійшов до думок відмінних де в чім від Марксових. На його погляд пролетаріат не йде на зустріч революції, а соціалістичний устрій осягнуть ся дорогою еволюції, повільними реформами при помочи праці в законодавчих інституціях.¹⁾ Коли теорія Бернштайна вірна, то потрібна також зміна програми і тактики в соц. дем. партії.

Правду кажучи, то соціяльна демократія вже з давна постуває в практиці згідно з принципами Бернштайна, а вся її робота в парламенті та в інших законодавчих тілах, весь її провід у робітничькім руху, весь її легалізм, — усе те ніщо инше, як лиш реформаційна робота в демократичнім, а не соціалістичнім дусі, робота, яка в Англії, Злучених Державах північної Америки, Швайцарії, Франції і т. д. робила ся і робить ся дуже добре не-соціалістами; все те латанина теперішнього устрою, яку під кінець 60-их років минулого століття найлучше схарактеризував таки сам Лібкнехт, один із провідників соціяльної демократії.²⁾ Але як легко змінити свої погляди у практиці, так тяжко піти з ними раз на все в розріз в теорії, і соціяльні демократи, побачивши себе в зеркалі Бернштайнової праці, самі себе злякали ся. Як давнійше, оправдуючи свою практичну діяльність перед закидами анархістів, не щадили „крепких“ слів на адресу революційности тих остатніх, так тепер перед теоретичними нападами ревізіоністів почали хоронити ся до твердині революційности. Тактика соціяльної демократії не змінила ся через те ані в напрямі революційнім ані ревізіоністичнім, а в цілій сій теоретичній боротьбі ходить лиш о задер-

¹⁾ Подібний погляд заступає у Франції Жорé, в Бельгії Вандервельд. Щодо Австрії, то тут в теорії марксизм, а в практиці хаос, сполучений дуже часто з неуцтвом. — *М. Л.*

²⁾ В промові, виголошеній 31. мая 1869 р. на публичних зборах демократичного робітничького товариства в Берліні, що вийшла брошурою пз. „Ueber die politische Stellung der Sozialdemokratie insbesondere mit Bezug auf den Reichstag“. — *М. Л.*

жане про сьвято революційного прапора, який ревізіоністам починає вже заваджати.¹⁾

В кількох остатніх роках не було з'їзду, на котрім не порушувано би справи ревізіонізму і в звязку з тим партійної тактики, і не ухвалювано революцій, що партія не має найменшої причини мінювати щось у програмі, тактиці або назві, — що очевидно не перешкаджало виринати тій справі як в пресі так і на слідуючих з'їздах.

Коли при виборах до парламента 1903 р. партія — завдяки тій обставині, що в Німеччині нема ні одної *par excellence* народної, щиро-демократичної партії, а речниками демократизму являють ся перед масами власне соціяльні демократи — віднесла таку блискучу перемогу, виринула в партії думка, що соціяльно-демократична фракція в парламенті повинна добивати ся для себе віцепрезидентури.²⁾ Зараз по виборах порушив сю справу в „*Sozialistische Monatshefte*“ Бернштайн, підносячи, що в сій справі партія не повинна зважати, що віцепрезидент має сповняти по традиції також деякі двірські обовязки. Коли-б сю справу був підніс хтось иньший, то дискусія над нею була би менше більше спокійна, — коли-б так пр. Бебель або Каутскі, то може-б їй і притакнули, — але на Бернштайна накинули ся зараз усі не-ревізіоністи мокрим рядом, відмовляючи йому права порушувати такі квестії без попереднього дозволу партійного заряду, а на з'їзд наспіла до ухваленя така резолюція Бебеля, Каутского і Зінгера:

„З'їзд звиває фракцію добивати ся вправді, аби місце першого віцепрезидента і одного секретаря в парламенті обсаджено її кандидатами, але зобовязує їх не приймати двірських зобовязань чи яких иньших умов, що не впливають із конституції.

„З'їзд осуджує як найострійше ревізіоністичні змагання до зміни вашої дотеперішньої випробованої і переможної тактики, опертої

¹⁾ О скільки німецька соціяльна демократія справді революційна, видно з того, що маючи за собою 3 мільони виборців і 81 послів, ждала преспокійно, аж ткацьких робітників у Крїмїчаві в Саксонії по кількомісячнім страйку змусить голод до капітуляції, — коли тимчасом о много слабші робітницькі організації завдяки революційній тактиці доходять і матеріяльно і морально до куди лучших результатів — *М. Л.*

²⁾ У Франції єсть віцепрезидентом посольської палати соціяліст Жоре, а його товариш Мільран був членом міністерства Вальдек-Руссо. — *М. Л.*

на класовій боротьбі, в тім напрямі, що здобуване політичної сили через поконуване наших противників має бути заступлене політикою порозуміння супротив існуючого стану річий. Наслідком такої ревізійної тактики було би, що з партії, яка стремить до як найшвидшої переміни існуючого буржуазійного устрою на устрій соціалістичний, отже єсть революційна в найлучшім значіню того слова, витворилась би партія задоволена самим реформованем буржуазійного устрою.

„Для того з'їзд в противенстві до існуючих у партії ревізійних стремлінь заявляє, що класові противенства не ослабають, але постійно заострюють ся, і заявляє: 1) що партія відсуває від себе відвічальність за політичні й економічні відносини, оперті на капіталістичнім способі продукції і тому відмовляє всякого уділення засобів, які можуть задержати пануючу класу при правліню; 2) що соціална демократія згідно з резолюцією Каутського на соціалістичнім конгресі в Парижі 1900 р. не може стремити до участі в правліню серед буржуазійної суспільности.

„З'їзд осуджує далі змаганє до затушовування існуючих, постійно зростаючих класових противенств, щоб улекшити порозумінє з буржуазійними партіями.

„З'їзд дожидає, що фракція ту більшу силу, яку зискала через збільшенє числа своїх членів, як також через могучий зріст стоячих за нею виборчих мас, оберне на ширенє розуміння про ціль соціалної демократії і згідно з принципами нашої програми вужиткує на те, аби з як найбільшою силою і натиском постояти за інтересами робітницької класи, за розширенєм і запевненєм політичної свободи і рівних прав для всіх, аби ще енергічнійше, як се було можливе доси, повести боротьбу против милітаризму й маринізму, против політики колоніяльної і політики світової сили, против несправедливости, гнету і визиску в усякій формі, та аби енергічно працювати в напрямі будови соціалного законодавства і сповнення політичних і культурних задач робітницької класи.“

З отсеї революції, хоч вона стилізована дуже оглядно і загально, можна дуже добре пізнати ту „подвійну бухгалтерію“ марксіського напрямку соціалної демократії: революційну фразеологію з неревольційним змістом. Те саме видно було і в горячій дискусії, до якої, крім кількох менше звісних, але все таки визначних членів партії обі сторони вислали своїх найліпших теоретиків і політиків: марксісти Каутського і Бебеля, а ревізійисти

Бернштайна і Фольмара. Годить ся завважити, що промови сих мужів принесли би славу найсерйознішому новочасному парламенту, як і загалом цілий в'їзд, о скільки можна судити із стенографічного протоколу, робить вражінє найсерйознішого парламенту, а спеціяльно в нашім, українськїм публичнїм житю дискусій такого рода мабуть іще не було і мабуть не швидко можна їх сподівати ся. Молодечий запал мало що не 70-літнього Бебеля, холодний досвїд Фольмара, наука Бернштайна і Каутского, — одним словом: тут ставали против себе гідні себе противники.

Та не вважаючи на всі симпатії до революційности, якою була пронята промова Бебеля, не можна отрясти ся з вражіня, що се говорить не партійний товариш, а якийсь диктатор, коли не самодержець... „Я не позволю“, „сего мені за богато“, я, я, я і ніхто тільки я, — отсе основний тон усеї промови. І повну рацію треба признати словам Фольмара, які дуже добре характеризують поступуване офіціяльних кругів соціяльної демократії: „Від десятков лїт заперечуєть ся у нас при кожній нагоді, що існує небезпека для свободи думки. Так, товариші, як коаліційний закон на папері дуже мало мені поможе, коли не можу ним покористувати ся, бо він в усіх усюдів окружений лапками і вовчими ямами, ~~які~~ нічого не варта свобода думки, яка стоїть лиш на папері. Се не жадна свобода думки, коли, як тільки хто отворить уста, аби сказати щось, що иньшим не подобаєть ся, ті иньші як стій обпадуть його як череда вовків“... Так характеризує соціяльно-демократичну свободу слова один із найвизначніших провідників партійних, так само характеризує її польський соціяліст Кульчицкий в своїй книзі *Anarchizm współczesny*; такі самі сумні досвїди збирає всякий, член чи не-член партії, коли посьміє відізвати ся з чимось, що не по нутру офіціяльним кругам соціяльної демократії. Цевне, се не аргумент против соціялізму. Се вплив теперішнього державно-капіталістичного устрою, в котрого соціяльна демократія приняла богато елементів; се дух самодержавности чи загальнійше: державности і обявленої релїгії, який заморозив роскішний цвїт свободи і в соціяльно-демократичнїм таборі; се мстить ся на них політика компромісів, латанини теперішнього порядку, якої не прикрити ніякими революційними фразами.¹⁾ Хотїли реформувати, а замісь того

¹⁾ Шан. автор тут, на нашу думку, троха пересолив. Полїтика компромісів і латаня теперішнього ладу нічого не винуватї тому, що в соціяльно-демократичнїм

їх вдеморалізували, так як коли до зіпсованого вина ділляти доброго, то зіпсоване не стане добрим, тільки добре попусуєть ся; се той самий процес, який в християнства зробив те, чим воно єсть нині. І тому побідний похід соціальної демократії не буде окончним тріумфом свободи і щастя і вже тепер за ті найвисші добра людськості приходять ся зводити важку боротьбу не тільки з буржуазією, але і з соціальною демократією...

В дискусії над поданою резолюцією підносили ревізіоністи, що партія вже не раз ухвалювала подібні резолюції, аби опісля поступати як-раз противно, наводячи численні приміри з історії партії. І так Лібкнехт у згаданій промові з 1869 р. наклеїв безпощадно парламентарне, аби опісля зі всею партією кинути ся в вир парламентарної гри; партія виступала против участі в виборах до соймів, до міських рад, аби опісля піти в розріз з тими ухвалами; голосило ся і голосить ся, що вся суспільність ділить ся на два ворожі, непримиримі табори: буржуазію і соціальну демократію, аби при кожній нагоді неначе в наругу голошеному принципови заключувати з одним то другим гуртом буржуазії виборчі компроміси і т. д. і т. д. Одним словом: велика часть історії партії, се одна наруга практичної діяльності над теоретичними принципами. Під тим оглядом ревізіоністи бодай консеквентні, хотючи теорію сконструувати відповідно до практичної діяльності, коли марксісти теоретизують революційно, а роблять так, як ревізіоністи.

Тепер придивім ся резолюції, яку з'їзд очевидно прийняв. Отже що-до віцепрезидентури, то або вона не має значіння, або, коли має значінє, то чи варто позбувати ся її задля якихсь двірських чемностей?! Чи щось впливає з конституції чи з традиції, все таки єсть воно виразом сили пануючої верстви, а чи мене замкнуть на підставі поліційного патенту з до-конституційної ери,

партії проявляєть ся, бодай у деяких її кругах, нетерпимість до всякої відмінної думки і змаганє до обмеженя свободи слова. А винно тут власне те, що теоретична основа партії з наукової зробила ся догматичною, тобто, що здобутки наукової праці Маркса й інших теоретиків соціалізму власне для партійних цілей зроблено догмами, нетикальними й недоступними для критики, поправок і дальшого розвиваня. Не мало тому винен і сам спосіб викладу Маркса, але найбільше винно те, що Марксові теорії зробили ся євангелієм робучої верстви, основою великої організації, а така основа з конечности мусить бути тривка і непорушна, значить, мусить вийти з наукового, так сказати, кровобігу, який ненастанно змінє, перетворює та поправляє здобутки попередників. *Іс. Фр.*

чи на підставі найновішої карної процедури, — різниця тут лиш формальна. Остаточно можна зміст поліційного патенту перенести в формі відповідного припису між конституційні закони так само, як буржуазійна більшість німецького парламенту може дуже легко постарати ся, аби двірські обовязки президії парламенту впливали з конституції. А тоді вже соціяльний демократ на підставі ухваленої резолюції зможе піти на двір Вільгельма... Не краще стоїть діло з тим підчеркуванем класових противенств, безоглядної боротьби з противниками, осуджуванем порозуміння і т. д. Поминувши вже, що про соціяльне (робітницьке) законодавство дбали і дбають також не-соціялісти, всякий закон вимагає згоди більшости, а що соціяльно-демократичні послы більшости не мають, то таки без того проскрібованого порозуміння з буржуазією не обійдеться ся і фактично не обходить ся.

* * *

Одно з питань, у якім партійні соц.-дем. в'їзди кількох остатніх років ніяк не можуть дати собі ради, се польське питання. Давнійше польські соціяльні демократи творили одноцільну організацію з німецькими, але перед кількома роками відділили ся, приймаючи спільну програму з одною частиною польських соціялістів у Росії, де дано багато, аж за багато місця національному питанню, і приймаючи назву: Polska Partya Socyalistyczna (коротко: P. P. S.)¹⁾. Відтоді між німецькою і польською соц.-дем. партією панували все більші або менші непорозуміння, які дійшли до того, що німецька партія почала на свою руку працю між польським пролетаріатом, видаючи навіть по польськи свій орган „Gazet-y ludow-y“, якій одначе поводить ся не найлучше, бо має, як сконстатовано на дрезденській в'їзді, ледви 40 платних абонентів.

¹⁾ В російській Польщі існують ще дві соціялістичні групи: Socyalna Demokracja Królewstwa i Litwy, якої програма не різниться нічим від інших соціяльно-демократичних програм, і Polska Partya Socyalistyczna „Proletaryat“, яка побіч соціяльно-демократичної програми признає потрібним для Росії терор. Всі ті три організації стоять до себе в як найбільше ворожих відносинах. Що-до Галичини, то тут офіційно польська соціяльна демократія єсть федеративною частиною загально-австрійської соціяльної демократії, а тим самим обовязує її партійна програма, принята в Відні 1901 р., враз з національною програмою партії, принятою в Берні 1899 р., — але de facto вона ідентифікує себе з P. P. S.: коли говорить про польський соціялістичний рух у Росії, то тільки про рух P. P. S., а P. P. S. признає її органи своїми. Додамо ще, що по моделю P. P. S. зорганізована й Українська Соціялістична Партія (У. С. П.). — М. Л.

Партійний з'їзд у Монахові 1902 р. поручив врядуви з огляду на надходячі вибори довести до якогось порозуміння з Поляками, бо готово було дійти до того, що в деяких округах ставати-муть против себе кандидати обох партій. Що-до виборів порозуміння досягнуто, але що-до з'єднання партій ні. Німці поставили такі умови: признание польської організації з тим, що вона має вести агітацію та організацію між „говорячим по польськи“ населенням Німеччини; приналежність польської організації до партії Німеччини; признание партійної програми і партійних інстанцій; делегація на партійний з'їзд по приписам організаційного статута; допускальність творення національних секцій в поодиноких місцевостях. Сих умов Поляки не хотіли прийняти, кладучи від себе умови, які вимагали би зміни організаційного статута німецької партії, на що знов заряд без дозволу з'їзду не міг пристати. Головну вагу польська партія клала на задержане назви P. P. S. і програми з відбудованям польської держави яко постуляту мінімальної програми, коли німецька партія в справі незалежності Польщі стояла на принципах льондонського конгресу з 1896 р., котрий лиш загально заявляє, що кожда нація має повне право сама рішати про себе. В справі виборів Поляки ждали, аби в тих округах, де після остатньої конскрипції більшість населення польська, класти кандидатів, що володіють німецькою і польською мовою, одначе мусіли пристати на умову Німців, що в тім випадку рішаючим моментом буде більшість робітників даного округу, зорганізованих у партії. Тут абсолютно треба признати рацію Полякам. Посла не вибирають самі зорганізовані робітники, але агітуєть ся за ним серед найширших мас, а якже-ж можлива серед польської маси агітація за кандидатом, який не знає польської мови?!

Не входячи в сю справу ближше на основі льокальних відносин, завважимо лише, що принципіально польські соціялісти мають безперечно право на самостійну партійну організацію. Тут являєть ся найліпшим устрій федеративний, на підставі якого зорганізована австрійська соціяльна демократія. В Австрії єсть XIX артикул основних законів державних і за ним пішла австрійська соціяльна демократія. Німеччина — національно суцільна держава, і на тім становищі стоїть також соціяльна демократія. Соціяльна демократія при всій своїй інтернаціональності не може виеманципувати ся з під впливу державних рамок, а радше копіює їх, і ми побачим⁰

далі, що організація російської соціальної демократії не далеко втікла від російського самодержавія.

Німецька соціальна демократія в своїх відносинах до Р. Р. С. неконсеквентна. Ставлячись до неї в таким самим почутем інтернаціональної солідарности; як до інших братніх партій, отже вважаючи її партією соціалістичною, німецька партія робить їй рівночасно конкуренцію через „Gazet-y ludow-y“. Або одно або друге: або в очах німецької партії Р. Р. С. не соціалістична партія, а тоді треба її поборювати, або, коли Р. Р. С. признаєть ся партією соціалістичною, треба їй лишити працю між польським населенем і не підривати їй ґрунту власними виданнями. Певна річ, що живучи в тій самій державі, годі обійти ся без тіснішого порозуміння і до сего порозуміння обі сторони повинні довести.

Ще кілька слів про ідею державної незалежности підбитих націй. Говорити про незалежність у соціалістичнім устрою, значить виважувати отворені двері, бо або така незалежність не тільки для кожної нації, але і для всяких вузших ґруп розуміеть ся сама собою, або соціалізм не єсть тим, за що видає себе. А державна незалежність серед існуючих відносин, в капіталістичнім устрою? Аби її можна було досягнути дорогою дипломатичних шахрайств великих держав, чому остаточно ніхто не противив би ся, се трудно припускати, — впрочім така держава була би хиба ельдорадом для кліки можних, отже побивати ся за нею народови не варто. Коли-ж нарід має вибороти собі державну незалежність, то обовязок соціалістів ширити між масами думку, що не варто бороти ся, аби сотворити новочасну державу, підпору для народніх гнобителів, але треба обернути свої сили, коли вони єсть, на усуненз всякого гнету і визиску.

Иньша річ, що де існує національний гнет, там соціалісти мають не лише право, але й обовязок виступати також против нього, тим більше, що він утруднює робітникам зрозуміне соціального гнету. Також треба признати, що при всій неконсеквентности супроти Р. Р. С. німецька соціальна демократія являєть ся в Німеччині єдиним серйозним противником національного гнету, а її виступи в обороні Поляків о ціле небо висшї і смілійші від політики шляхотського „Кола польського“ в німецькім парламенті.

Для докладности треба завважити, що в'їзд апробував поступуванє заряду в пертракціях з Р. Р. С.

* * *

Між різними дрібнішими справами порушено на з'їзді також справу генерального страйку, який на нашу думку може бути найкращим оружжем у руках робітницької класи не тільки для хвиливого поліпшення свого положення, але стане також прольогом грядучої соціальної революції. Генеральний страйк, се оружжя антипарламентарне, він віддає долю робітників в їх власні руки, а не в руки послів, редакторів і ораторів, як парламентаризм, він виключає компроміси, його пропагують в противенстві до парламентарної тактики соціальних демократів анархісти, — і тому з'їзд навіть не хотів довго дискутувати над сею справою. Внескодавця, котрий мав лише скромне жаданє, аби з'їзд поручив зарядови поставити справу генерального страйку на денний порядок слідуєчого з'їзду, обіляляти холодною водою, а з'їзд пішов за думкою Ледебура і Лєгієна, що розбиране сеї справи для партії непотрібне, а навіть небезпечне.

Ся справа стоїть також на деннім порядку інтернаціонального соціалістичного конгресу, який має відбутися в серпні сього року в Амстердамі. З того, як вела і веде себе супроти сеї справи соціально-демократична партія німецька, а також, як побачимо далі, австрійська і російська, можна вносити зовсім на певно, що се буде офіційна екскомунікація генерального страйку і всіх тих, хто пропагував або пропагувати-ме сю ідею...

II.

Культурно годі Австрії рівняти ся з Німеччиною, а так само австрійська соціальна демократія не видержить порівняння зі своєю німецькою посестрою. Австрійська соціальна демократія живе наукою німецької, не даючи до спільної скарбниці партійної науки — з виїмком дуже нечисленних одиниць, як пр. др. Фрідріх Герц (ревізіоніст) в аграрній квестії, — нічого власного; практична діяльність партії мимо офіційного марксівства — ревізіонізм *non plus ultra*; тільки в національній справі здобула ся партія (на з'їзді в Берні моравськїм 1899 р.) на рішенє принципіальної ваги (федерація національних груп), яке повинно стати взірцем усюди, де існують подібні відносини, як пр. у Росії.

Австрійська соціальна демократія складаєть ся з національних груп: німецької, чеської, польської, української, італійської (властиво з двох італійських з ексективами в Трієсті й Трентіні)

і південно-славянської. Зі всіх націй, що заселяють Австрію, не мають своєї соціально-демократичної організації тільки Румуни на Буковині, які, о скільки беруть участь в руху, входять у склад німецької організації. Угорська соціальна демократія з'організована окремо від австрійської.

Годить ся завважити, що після справоздання центральної екекутиви (а також екекутиви німецької організації) переслідування соціально-демократичного руху з боку правительства зменьшились, що толкуєть ся тим, що др. Кербер не хоче собі зражувати такої сили, як соціальна демократія. На нашу думку причина лежить де інде, а власне змінило ся не так правительство, як сама соціальна демократія, яка, покинувши давні революційні кличі й зійшовши на дорогу легалізму, парламентаризму і компромісів, перестала бути як в Австрії, так і скрізь у західній Європі небезпечною для правительства і буржуазії, тих підпор існуючого „ладу і порядку“. Впрочім на окраїнах Австрії: в околиці Карсу і в Галичині переслідування не лише соціально-демократичного, але всякого опозиційного руху процвітають досить гарно.

Партійні фінанси за час від 1 липня 1901 р. до 30 червня 1903 р. представляють ся так: доходи 3.771·05 кор., розходи 3.593·87 кор., з чого на видавництво українського органу „Волі“ пішло 300 корон. Треба зазначити, що крім загально-партійної каси кожда національна організація має свою окрему касу. Так пр. чеська організація мала доходів 15.405·35 кор., польська організація 1.368·90 кор.

Сили поодиноких національних груп, судячи по стані преси, — бо иньші дані, як участь у виборах, збори, фонди і т. п. не скрізь подані, — представляють ся ось як:

Німецька організація має 27 політичних газет, з того 3 виходять що дня, 3 два рази на тиждень, 20 що тижня, а 1 („Arbeiterinnen-Zeitung“ у Відні) що 14 днів. Одноразовий наклад усіх тих газет виносить 117.750 примірників. Фахових газет має німецька організація 33, з того 3 виходять що тижня, 6 три рази на місяць, 8 що 14 днів, 7 два рази на місяць, 1 що 20 днів, 8 що місяця. Одноразовий наклад усеї фахової преси виносить 101.905 примірників. Крім того виходить один гумористичний двотижневник („Neue Glühlichter“ у Відні) і 8 иньших газет, переважно місячників для обговорювання ріжних справ.

Німецькій організації, безперечно найсильнішій, майже дорівнює організація чеська. Має вона 14 політичних газет, з яких 2 виходять щодня (одна в Празі, а одна в Відні), 2 три рази на тиждень, 1 два рази на тиждень, 5 щотижня, 3 щотижнів і 1 раз на місяць; далі 19 газет фахових, між ними 4 тижневики; в кінці органи: науковий, белетристичний, антиклерикальний, гумористичний, а крім того видавничу спілку, яка за рік 1902/3 пустила в світ 33 більших і менших видань у 246.600 примірників.

Італійська організація з зарядом у Трієсті має один деньник і два тижневики (з тих один хорватсько-італійський); італійська організація в Трентіні один деньник.

Південно-славянська організація видає один політичний тижневик і один науковий місячник.

Переглядаючи справоздання зарядів польської і української соціальної демократії, так і бачиш, що духовим і фактичним провідником партійного руху в Галичині (польська організація обіймає і польських робітників Шлезії) єсть організація польська, а українська, найслабша організація в цілій партії, дає ледви слабі прояви життя.

Польська організація має деньник „Naprząd“, тижневик „Głos Robotniczy“ (який тільки що в початку 1904 р. почав виходити у Львові), двотижневик для селян „Prawo Ludu“, популярно-науковий місячник „Latarnia“ і пару фахових газет. Характеристично, що великий аграрний страйк українських селян з 1902 р., його гезезу, як також попередні поменші страйкові рухи обговорено в справозданню польського заряду. Остаточно право до цього мав заряд польської партійної організації так само, як пр. заряд все-австрійський, але вже сама лояльність наказувала полишити обговорення цього руху, до якого польська соціальна демократія нічим не причинила ся (причинила ся до нього, а властиво зростила його праця радикалів, продовжувана опісля в партіях соціально-демократичній і національно-демократичній), ані не брала в нім, з виємком двох-трьох одиниць, активної участі, — своїм українським товаришам.

Українська соціальна демократія в Галичині пробуває в виємково некориснім положенню. Більші міста, де наслідком сконцентровання промислового і торговельного пролетаріату, а також

висшого рівня просвіти соціально-демократична агітація ще най-лекша, опанували польські соціальні демократи; по селах усяка агітація дуже утруднена, а тим більше соціально-демократична, а до того українські соціальні демократи, звязані загально-австрійською програмою, в якій аграрна квестія зовсім поминена, не мають пригожої аграрної програми і в своїй діяльності мусять послугувати ся то радикальною, то національно-демократичною програмою, так що не раз їх діяльність не виходить на користь їм як партії. Вірна принципів інтернаціональної солідарности, українська соціальна демократія в справах загального значіння дуже часто дає відсувати себе в тінь своїм польським товаришам, у яких націоналізм на нашу думку наслідком великих, то славних то болючих національно-історичних моментів уже в крові і навіть мимоволі висуває ся на перший плян, — і се також не помагає її ростови, коли тимчасом у справах спеціально-українських польські соціальні демократи не все піднирають її відповідно¹⁾... До того додаймо рутенську васкорувлість, для якої соціалізм — діло самого чорта, а то й гірше, абсолютизм адміністраційних властей, вплив духовенства на селянські маси, і стане ясным те виємково некорисне положенє української соціальної демократії. Партійний орган „Воля“, який *de pomine* виходить два рази на місяць, ледви дихає, — а були такі часи, що видавано по кілька чисел нараз у більше як місячних відступах, — до того редагований дуже слабо: ні для інтелігенції, ні для простого люду, ні для промислових, ні для аграрних робітників, щось по рецепті *ex omnibus aliquid, ex toto nihil*, а невидержаність статей робить часто вражінє стилістичних вправ гімназиста середніх здібностей.

Не багато краще стоїть і організація. В справозданю вправді читаємо, що „в поодиноких громадах засновано соціально-демокра-

¹⁾ В справі звісного розпорядженя намісника против еміграційного заробкового руху українських селян заповіла українська соціальна демократія на 24. IV. с. р. ряд демонстраційних зборів. Чи, де і як вони відбули ся, годі точно знати, бо „*Naprzód*“ не подає ніяких звісток, а „Воля“ виходить тільки 2 рази на місяць, тай то не правильно. Але на зборах у Львові, як нас поінформував один із присутних, було ледви 2—3 десятки душ, коли тимчасом партійні збори в справах загального значіння або спеціально-польських відбувають ся все при участі кількох сот людей. А про те справа згаданого розпорядженя намісника крім спеціально-українського має ще й загальне значінє... — *М. Л.*

тичні просвітні товариства „Воля“ і в той спосіб повіти, як Збараж, Перемишль, Бучач, Чортків, Станіславів обнято сітею соціально-демократичних агітаційних гнізд, а результат був часами надсподіваний: приміром усе селянство збаравського повіта (над 50.000 голов) на численних публичних зборах по дуже оживленій і основній дебаті заявило ся за соціальною демократією, а против національної (мабуть національно-демократичної? — *М. Л.*) партії мимо живої агітації сеї послідної.“ Але се справозданє на нашу думку сильно переборщене і написане хиба pro foro externo товаришів иньших націй, аби прикрасити сумну дійсність. З вичислених п'ятох повітів партія стоїть сильно лише в Збаражчині, де давнійше була сильна радикальна організація, яка разом із Яцком Остапчуком перейшла в соціально-демократичний табор. Та говорити про все населенє повіта просто сьмішно, бо хоч би і все селянство, що інтересуєть ся публичними справами, заявило ся за соціальною демократією, — впрочім і се навіть не зовсім вірно, бо в галицькій пресі стрічаємо ся нераз із звітками про успіхи праці польсько-шляхотських гакатистів у Збаражчині, — то кілько ще в повіті людей індіферентних, темних?! Перемишль попав натомісь у крайній занепад, який не зменьшаєть ся, а росте, а в иньших трьох повітах українська соціальна демократія починає ставляти тільки перші кроки. На правду та „сіть соціально-демократичних агітаційних гнізд“, се, з виємком Збаражчини, дуже маленьке число кружків або й одиниць.

Слабість партії видно і в її делегації на віденський з'їзд. Відповідно до організаційного статута кожда національна група має право вислати двох делегатів з одного виборчого округу. Се формалістика, без якої годі дістати ся на з'їзд, і тому з огляду на фактичні обставини українська делегація виглядала-б комічно, коли-б не було сумно, що люди через формалістику мусять брати ся аж на хитрощі, аби дістати мапдати на з'їзд. На з'їзді було 6 українських делегатів, із яких властиво лише Вітик (львівський повіт) і др. Ярославич (член центрального заряду) когось репрезентували. Бо репрезентанти Стрийщини, де ніхто не чув про українську соціально-демократичну організацію, Мелень і Яхимович, віденський робітник, який кільканацять літ, коли не більше, не видів уже ані Галичини ані Стрийщини; репрезентант Станіславівщини, студент прав Назарук із Бучача, і репрезентант Тернопільщини Михайло Пасічник — „з Тернополя“, як подано в реєстрі, — що

вже з 10 літ проживає постійно в Відні і не знати, чи коли в своїм життю бачив Тернопіль, а українська соціально-демократична організація Тернопільщини, якої існуванє є тільки гіпотезою, його, — се хіба делегати *in partibus infidelium*. Тай пожитку в української делегатиї не було великого. В президії сидів др. Яросевич, в мандатовій комісії Вітик, що на спілку в Місьолком із Кракова виїс революцію в справі кровавих виборів до станіславівської каси хорих, — тай на тім покінчила ся вся їх діяльність, бо зрештою підчас дебат ніхто з них не забирав голосу.

Переходячи до справоздання в віденського з'їзду зазначимо, що брало в нїм участь 141 делегатів: 74 Німців, 39 Чехів, 15 Поляків, 6 Русинів, 4 Італійці і 3 Словінці. Дебати вели ся по німецьки і по чеськи; для чеських промов був офіційальний перекладач.

Наради віденського з'їзду були дуже різнородні й ріжносторонні. Становище соціальної демократії супротив дуалїзму, рух за здобутє виборчого права, соціальна політика, консумційні спілки, робітницька кляса і справа алькоголю, — все те справи, що во-рушать під сєю хвилю кожного, хто займаєть ся публичним житєм в Австрії. Соціальна демократія обіймає всі прояви нашого суспільного житя, стараючи ся дати всюди відповідь на пекучі питання.

Найповажнїйшим еляборатом на з'їзді був безперечно реферат Австерліца про „дуалїзм і соціальну демократію в Австрії“. Дуалїзм — щоб схарактеризувати коротко становище референта, а також соціальної демократії — се форма, в якій династична політика двора перенесла ся в часи народньої суверенности, спиняючи розвиток усіх народів Австрії і вкорочуючи їх права самодїяльности й розвою. Се договір між угорським парламентом і австрійським цісарем, а його головна часть: переміна австрійського цісаря на угорського короля. Не австрійський і угорський парламенти як репрезентанти обох половин монархії заключили сей договір для добра обох половин монархії, а тільки австрійський цісар і угорський парламент. Таким чином коли в дуалїзму Угорщина має користь, то народи Австрії мусять жертвувати своїм добром, аби Угорщину задержати в вірности до її короля, бо Угорщина лиш доти задержить ту вірність, доки буде мати в неї матеріальні користи. А що Угорщинї та вірність що-раз більше не на руку, то в імя прав корони народи Австрії мусять повосити що-раз

більші жертви. І тому соціальна демократія стоїть за зірванем того державно-правного договору. Та иньша річ економічна спільність обох половин монархії. Ся спільність впливає з природних условин і тому її треба задержати. Але власне через дуалізм економічні відносини не можуть уложити ся як слід, бо вони мусять приміювати ся до дуалістичної державної формули: народи Австрії мусять своїми економічними інтересами оплачувати династичні права корони до Угорщини. Тому аж по зірваню дуалізму економічні відносини зможуть уложити ся між обома половинами монархії на підставі природних условин і приносити користь обом сторонам.

Соціальна політика Австрії, се карикатура соціальної політики иньших культурних держав. З розвитком продукції улягає ненастанній зміні й людське житє. Скомпліковані способи продукції вимагають просьвіченого робітника, а інтерес капіталіста вимагає, аби праця робітника була як найвидатнійша, до чого робітникови треба відповідних сил і здоровля. Таким чином до певної міри просьвіта і добробут робітницької кляси лежать в інтересі капіталістів, як інтерес доброго господаря вимагає, аби його жінь діставав добрий обрік. Розуміють се в західній Европі і в Злучених Державах північної Америки і тому там маємо путне робітницьке законодавство, витворене навіть без впливу соціалістів. Коли говоримо: просьвіта і добробут робітницької кляси, путяще робітницьке законодавство, то се треба розуміти тільки условно, в такій мірі, аби робітник був здібний до виконувана своєї роботи, але вже не в такій мірі, аби він міг визволити ся з пут капіталізму. На полі праці кличі демократичної буржуазії: „свобода, рівність і братерство“, видвигнені нею підчас великої французької революції, зовсім не обовязують, і соціальна політика буржуазії, се не вплив людської любови до „меньшого брата“, а таки її власний інтерес. І тому заробок робітника виносить мінімум того, що потрібне для удержаня робітницької сім'ї, тай то що-раз частійше для удержаня робітницької сім'ї мусять працювати не тільки муж, але й жінка і старші діти; тому офіціальна просьвіта народніх мас, не виходячи поза межі конечних для успішної праці відомостей, стараєть ся при помочи релігії впоїти в народ пошану і послух супротив власти і висших кляс суспільности. По своїй сути робітницьке законодавство не противить ся інтересам капіталістів і тому зрозуміла річ, що воно могло витворити ся й без соціалістів. Що більше, декуди власне зі зростом соціалістичних

думок і класової свідомості робітницької верстви йде на полі соціальної політики до гіршого (англійські закони против страйків); капіталізм, загрожений соціалізмом, хоче, поки ще має силу, скувати робітницьку класу як найшкідливішими путами.

Власне по соціальній політиці видно, яка ще Австрія малокультурна. Тут хотять, аби робітник продукував, а не дають йому нічого, що його робило би здібним до продукції. І тому австрійська соціальна демократія кладе на полі соціальної політики ряд постулатів, які мають на меті поліпшити умови праці, а між якими в остатніх часах найбільше акцентується забезпечене на випадок старости та нездібности до праці, а також забезпечене вдів та сиріт по робітниках.

Про малокультурність Австрії свідчить також її ординація виборча. В інших краях заведено вже давно загальне, безпосереднє і тайне право виборче, а про те капіталістичний устрій зовсім не валить ся. Політична свобода, се ще не економічна рівність і незалежність, а досвід найкультурніших країн учить, що без економічної рівности і незалежности всі політичні свободи — мертві букви. Соціальна демократія, навчаючи, що „тепер непотрібно робити революції, бо те саме можна вже досягнути парламентарним голосуванем“, стверджує лише, що соціалізм у неї не зміст, тільки форма. В тім і діло, що економічної нерівности й залежности парламентарними голосуваннями годі усунути, бо парламент, се власне інституція, яка дає буржуазії панованє над пролетаріатом. Навіть часть соціальних демократів має *lucida intervalla*, в яких признає, що для переміни капіталістичного устрою на соціалістичний треба буде перейти через огонь соціальної революції.

Але в Австрії думають, що загальне виборче право перевернуло би світ до гори ногами і всіми силами старають ся законсервувати куріяльну систему, а боротьба демократичних елементів, в першій мірі соціальної демократії, довела доси тільки до утвореня карикатури загального виборчого права, до V курії. І тому соціальна демократія в остатніх часах розвинула знов живішу агітацію за виборчою реформою, а виходячи зі становища, що одинока дорога до соціалізму, се політична диктатура пролетаріату, до якої веде легальна парламентарна боротьба, а до якої аж у рішачій хвилі може як елемент другорядної ваги причинити ся соціальна революція, — роздула невелике впрочім для здійсненя со-

ціалізму значіне загального виборчого права до такої міри, не-
наче-б те право й було самим соціалізмом.

Що-до консумційних спілок, то соціална демократія стоїть на тім становищі, що вони при відповідній організації можуть причинити ся до поліпшення матеріальних відносин робітника, усуваючи визиск при заосмотрюваню в поживу. Впрочім — і се також наша думка — їх значіне в еманципаційнім руху робітницької класи зовсім не першорядне.

На віденськїм з'їзді запяла ся австрійська соціална демократія вперве квестією алькоголізму, стоячи на тім становищі, що алькоголь, як доказують новочасні досліди спеціалістів, руйнує здоровле, а затуманюючи розум робітника, чинить його нездібним до організації задля боротьби против новочасної неволі й визиску. „Алькоголізм — по словам референта — чинить із незадоволеного чоловіка дуже швидко задоволену істоту, дуже часто тільки задоволеного зввіря, а хоч дає задоволене тільки на короткий час, то воно все таки паралізує організаторську діяльність вадля заспокоєня наших культурних потреб. І коли Маркс міг сказати, що релігія, се опіум для народа, бо прирікає йому задоволене на тім сьвітї, а через се відвертає його від теперішности, — то те саме в багато більшій мірі можна сказати про алькоголізм, бо він буцім то дає чоловікови щастє вже на сїм сьвітї, а гнету пужди, того важного елемента в поступі мас, не позволяє йому так зрозуміти, як його фактично розуміє тверезий, алькоголем не затроєний ум.“

Лишаючи кінцеве рішенє сеї квестії спеціалним науковим дослідам, які доси не довели ще до одноцільного погляду, завважимо тільки, що коли станути на становищі Маркса, то годі алькоголізм рівняти з релігією, бо коли алькоголізм крім привички не має за собою нічого, то релігія має за собою божеський авторитет, який повалити в сфанатизованих умах дуже тяжко.

Цікава принципіальна дискусія вивязала ся з приводу діяльности соціално-демократичної фракції в парламенті. Тактика соціално-демократичних послів загалом крайне опортуністична. Вони голосять вправді, що від сього парламенту пролетаріятови не ждати ніякого добра, що його треба знищити, але все таки на нищенє його через обструкцію якось не можуть зважити ся, а перед закидами викручують ся навіть такими дешевими „аргументами“, що буржуазія, мовляв, повинна сама знищити

свій парламент. Особливою ласкою соціально-демократичних послів тішить ся теперішній кабінет Кербера, хоч вони — розуміть ся — в рішучій опозиції до нього. Найдальше загнались вони, коли минулого року правительство зажадало підвищення контингенту рекрута. Тоді вони поставили внесенє, в яким §. 1-им заводить ся дволітня військова служба, а §. 2-гим признаєть ся правительству підвищенє контингенту рекрута. Отсе внесенє, взяте опісля назад, безперечно скомпромітувало їх, а на з'їзді стрітило ся з острою критикою Віденця Вінарского, одного з найреволюційніших членів партії, тай иньших. Як послы, так і їх оборонець на кождім з'їзді, др. Віктор Адлер, старали ся вправді оправдати своє поступуванє тим, що буцїмто знаючи, що парламент готов згодити ся на підвищенє контингенту рекрута, послы хотіли бодай за те підвищенє одержати дволітню службу, — але се тільки конечний акт самооборони перед справедливою і заслуженою критикою, бо годі припускати, аби соціально-демократичні послы були дійсно такі наївні думати, що та парламентарна більшість, яка є тільки слїпим зрядом правительства, нараз змінить ся і зажадає за підвищенє контингенту рекрута рекомпензати в формі дволітньої служби. Одним словом, замість колишнього революційного: „Ані одного гроша, ані одного вояка для правительства!“ починають уже серед соціальної демократії підносити ся поволи голоси, як пр. посла Гайне: „Гармати за народні права!“

Але авторитет парламентарної фракції мусить зістати за всяку ціну ненарушений, провідники не можуть помиляти ся, і тому на опозиційних сьмільчаків посипались такі „аргументи“, як „дитинство“, „штубацтво“ і т. п. Перед в тій „аргументації“ вів Дашинський, проскрібуючи „безплідний радикалізм“ і відмовляючи опозиції знання на родню ої душі, яка на його думку вимагає практичної праці. Фрази про „безплідний радикалізм“ у противенстві до практичної (властиво: безпринціпної) діяльности не оригінальні й не нові, їх почувеш від першого ліпшого галицького дідича, — але чудних штук доказують люди в тою „народною душею“. Бебель грозить, що „народня душа“ змете ревізіоністів, Дашинський побиває „народною душею“ „безплідний радикалізм“, — бідна та „народня душа“!..

Ще дальше пішов др. Віктор Адлер. „Сама деклямація против милітаризму — говорив він — не є соціально-демократична. По соціально-демократичному: зрозуміти милітаризм і пізнати в нім

революційний зміст. В даних обставинах я зараз голосував би, аби кожного, хто здібний носити оружє, асентерувати на один рік. Знаю в досвіді, що робітники, які служили в війську, в нас і в Німеччині, є також найлучші і найздатніші в нашій боротьбі. Знаю, що мілітаризм і тепер, у своїй скарікатурованій, підлій формі, в якій він гнете людей як найдужше, для того, що все повійськове вихованє ще гірше, ще більше недостаточне, а дуже часто й зовсім ніяке, — навіть у тій підлій формі творить певний суррогат вихованя, позиточний для нас. Коли в німецькім парламенті раз сконстатовано, що без соціяльних демократів німецька армія не мала би підофіцирів, то ми можемо мабуть сказати: без військової служби в німецькій армії не мали-б ми підофіцирів, або бодай не таких здібних, як маємо.“ Очевидно, що коли кому імпо-нує військова тресура, то *de gustibus non est disputandum*.

На з'їзді порушено також справу генерального страйку. Треба завважити, що соціяльна демократія вважає генеральний страйк тільки оружєм у політичній боротьбі, приміром, коли ходити-ме о здобутє виборчого права, а в економічній боротьбі вважає його зовсім непотрібним, а то й шкідливим. У Німеччині загальне виборче право вже існує, отже там про генеральний страйк навіть говорити небезпечно і шкідливо; в Австрії загального виборчого права ще нема, отже про генеральний страйк говорить ся, але тільки на те, аби — по словам Адлера — „піддержувати у ворогів ілюзію безпеки“...

Цілість віденського з'їзду робить дуже ріжнородне вражіє. Безперечно, що не один буде радувати ся, що „прецінь ті соціяльні демократи не такі страшні, а на їх жаданя всякий щирій демократ може згодити ся“. Таки зовсім не страшні, — але чи се кон-секвенція і прінціпіяльність, подавати під соціялістичною маркою постуляти демократичної буржуазії, а приписуючи тільки собі моно-поль на соціялізм, помагати рівночасно буржуазії укріпяти капіталістичний устрій реформами, без яких його несправедливість занадто очевидна, а тим самим знищенє його лекше, — коли соція-лізм має власне на меті не направи і укріпленє, але знищенє ка-піталістичного устрою, щоб на його руїнах могла тріюмфувати ідея рівности і братерства?!

(Конець буде).

М. Лозинський.

Новітні вигадки в старині.

Культурно-історична студія.

II.

Також новітні зберігачі чистоти мови мають свої старинні предтечі: у Светонієвій *Vita Tiberii* стоїть таке (розд. 71.): „Не всюди вживав він (цісар Тиберій) грецької мови, хоча говорив нею зовсім добре. Головно виминав її в сенаті з такою ревністю, що раз, заки вжив слова „монополю“, просив вибачити йому, що мусить навести одно чуже слово. Другий раз, коли в декреті сенату, який йому відчитували, прийшло слово „емблем“, він, щоб те слово змінити і замість чужого вишукати своє питоме. Коли-б не можна було знайти жадного, то описати річ із конечности кількома словами. Одному жовнірови, від якого в суді зажадано візвань по грецьки, заборонив відповідати инакше, як по латині“. Те саме посвідчують Тацит та Діон-Кассій. З того бачимо, що стремління, яке впрочім досить часто сходить на манівці — зберігати матірню мову від чужих слів, не є зовсім спеціально новітною появою, навпаки, вірець його знаходимо вже в старині.

Иньшим разом при нічнім роздумуваню прийшло Тиберієви на думку, що в оповістці, виготовленій день перед тим, вихопило ся йому одно таке слово, що було не конче добре латинське. Без проволоки на найблизший ранок скликав знавців мови на конференцію і поручив їм порішити той припадок. Атей Капітон, що любив підлизувати ся цісарєви, заявив в імени всіх, що вони те слово, про яке він запитує — хоч воно не чисто латинське, з поважання до цісаря хочуть прийняти. Та ось устав якийсь Марцель

і сказав до цісаря: „Вправді люлям ти можеш надати римське горожанство, але ніколи слова м.“ Розумієть ся, що навіть Тиберій не був в силі витиснути з латинської мови тих численних грецьких слів, які в часті вже більше такими й не відчували ся.

Як перед тим згадані страйки, так і підроблюване артикулів поживи та приємностей, яке в наших часах мимо правної заборони все ще задля користолюбних змагань досить часто лучає ся, представляє темну сторону новітнього життя. В кінці проти того виступив енергічно німецький державний закон з 14 мая 1879 р. Як знаємо з Плінія, Діоскоріда та Геопоніків, уже в старині побілювали несовісні пекарі хліб галуном або робили з такої муки, до якої домішували масу подібну до гіпсу. Таке фальшоване звало ся *adulterate*. Головно часті були примішки в вищі; про *οίνος κίβδηλος*, *vinum adulterinum*, т. є. гіпсоване вино, що свою гарну червону краску завдячувало значній кількості одного рода „фуксини“, на жаль дуже часто говорить ся в письмах старинних пародів. Навіть маємо рецепти, як переконатися, чи воно добре. Одна з них була така: візьми кусничок крейди і полий її декількома краплями червоного вина. Коли полита часть стає бурою або лупково-сірою, тоді червоне вино не має ніякої иньшої примішки. Коли-ж верхня часть закрасить ся на синьо або фіолетово, то вино змішане з малиновим соком. Лишить ся вона незакрашена, то змішане з ожинковим соком; стане синьо-зеленою, то закращене мальвою. З того видно, що вже в старині один античний Освальд Нір міг був би був зі своїм „негіпсованим“ відповісти потребі часу.¹⁾

Також і иньші шахрайські фальшованя досить часто вели ся в старині. З вої на пір у с у штучно робили старини, щоб їм надати вид справдішніх оригіналів. В тій цілі клали їх на цілі місяці в купу збіжа. Шахрайство муміями, що й нині процвітає більше, як коли, веде ся вже від старогинетських жерців. Вони мусіли зберігати тіла святих зьвірів, як котів, крокодилів

¹⁾ Хрещене вино бувало в Німеччині декуди заборонюване вже перед 150 роками, декуди навіть під карою смерті. З 1752 року зберіг ся кабінетовий указ марграфа Карла Фрідріха з Баден-Дурхляху, звернений до мешканців місточка Родт, що лежить у підшви Гаардту на північ від Ляндав, де грозить ся стричком за фальшоване вина антимоном, срібною мікою та иньшими мінералами. За менші провини, прим. за ужите цукру, родзників і т. д. загрожено трилітною карою в домі поправи.

і ібісів. Часто замість мумії ібіса давали вони клунок лахів і казали собі за те добре платити. Нині від покупки підроблених мумій найліпше забезпечує просвічуванє їх лучами Рентгена.

За вегетарним способом життя, мимоходом сказати єдиний спосіб вилічуваня неодного з новітних людей, що за багато вживали сього житя, а який і нині числив би ще далеко більше прихильників, коли-б вегетаріани строгої реґули не шкодили самі своїй справі через надто велику односторонність, — промовляли вже в найдавніших часах найзнатнійші мужі. Що до Пітагора, то вістки про його заборону їсти мясо, риби та біб на жаль непевні та суперечні. По Діогену Лаерцію (VIII, 37, 44) Пітагорейці здержували ся від усіх м'ясних страв; по Арістоксену навпаки — всі м'ясні страви були дозволені крім мяса з робучого бика і барана (Діог. Лаер. VIII. 20); по Арістотелю здержували ся Пітагорейці тільки від деяких частий звірят. Та ми знаємо, що Сенека, а головно Плотарх, були вегетаріанцями. Передівсім варто прочитати в Плотархових „Moralia“ два його *λόγοι περί σαρκοφαγίας* (De carnium esu), де він усіми штуками льогіки й діалектики дотинає тим, що їдять мясо. Що улюблені національні герої Жидів, дійсні й видумані, як ось Даниїл та Юдита, не їли мяса, се для Жидів розуміло ся само собою.¹⁾ По Йосифу Флявію здаєть ся, що також Ісус (як і Будда) переважно не споживав мяса. Також найзнатнійші церковні отці, як Климент Александрійський, Василій Кесарійський, Григорій Назіанзенський, Іван Золотоустий, Єронім і инь., відкидали як найбільш рішучо їдженє мяса.

Нинішні товариства проти надуживаня горячих напоїв в Америці й Англії, прозвані союзами тверезих або teetotalers, мабуть навіть і не догадують ся, що вже в прастарих часах були людці, яких треба вважати предтечами винішніх анти-алкоголіків. Нарід старинних Гетів, також старинних Траків та Скитів був далеко й широко ославлений із за свого налогу до п'янства. Не довго перед Страбоном виступив у краю Гетів чарівник Декеней, що подорожував багато і між иньш. знав Єги-

¹⁾ Жиди виводять вегетаріанство з першого розділу книги Битія, зач. 19, де сказано (в перекл. Куліша): «І рече Бог: Оцеж я дав вам усяке зело з насінням, яке ні росте на землі, тай усяке дерево, що має в собі плід родючий насінне: се нехай вам буде на харч.» *Іс. Фр.*

пет із власного видження. Той Декеней був загорілим ворогом усякого алкоголю. Між Гетами з'єднав він собі незвичайний вплив: навіть найбільші п'яниці давали наvertати ся; що більше, його так сліпо слухали, що за його радою добровільно винищили повови весь виноград у краю, та жили відтак без вина (*ἐπέισθησαν γὰρ ἐκκέσαι τὴν ἀμπέλον καὶ ζῆν οἶνον χωρὶς*). Се вдало ся тим радше, що тодішній король Гетів Беробіст сприяв тим антiалькоголічним заходам, маючи в тім легко зрозумілий інтерес, — волів проводити в війні народом здатним до діла, ніж зіпсованим через наліг до п'янства. Про всьо те оповідає нам Страбон (VII. 3, 11; порівн. Jordanis 11).

Уже старо-єгипетський фараон Рамзес II (= Сезостріс, коло 1350 р. пер. Хр.) ввів у жите антiалькоголічні товариства. Число п'яниць було в стариннім Єгипті велике; пили агр (= вино), також лек (= пиво) та skodon (пальмову горілку).

Обжирство й п'янство так розбуяло ся, що так звані мертвецькі малярі, яких задачею було окрашати останні житла мерців образами, які представляли найголовніші життєві втїхи, нічого не змогли иньшого втяти, як малювати п'яницькі сцени на гробових мурах, на стїнах домовини, а навіть на обв'язках мумій. На деяких образах ще й нині бачимо п'яниць, яких піймала поліція в публичнім шинку; також жінки являють ся на образах як п'яниці з дуже огидними виразами лица. Проти сього надуживаня алькоголю, та щоб запобігти упадкови обичаїв у народі, виступив Рамзес, основуючи антiалькоголічну лігу. Се доказано в студії, що недавно появила ся в France Medicale з точними малюнками та написами.

Також зовсім новітна тема про перетяжене шкільних дітей! Чого то вже про се не писало ся (мимоходом сказати, по більшій частині зовсім несправедливо та пересадно, в повнім нерозуміню річевих відносин) та не піднімало ся крику! Тим часом дасть ся доказати, що вже й у стариннім Римі лучали ся випадки надмірного обтяження школярів. Випадок, про який тут іде коротка згадка, мав наслідком аж смерть одинацятилітнього школяря. Було се 94 року по Хр. Цісар Доміціян визначив був публичні конкурсіві „перегони“ співаків та поетів, де між иньш. мусїли виголосувати ся з памяти латинські та грецькі вірші пр. на тему: „Зевес гримає на Гелїоса, що він дав Фаєтонови соняшний віз.“ На тих „перегонах“ брало участь 52 поетів, між ними також ледви

одинацятилітній школяр Квінт Сульпіцій Максим. За своє імпровізоване дістав хлопчина справді нагороду. А що його талант імпровізованя через безперестанну надмірну вираву вже перед тим цілими роками в школі й у родиннім домі був розвинув ся і став зовсім як із теплярні штучно й скоро дозрілим, тому від тоді бідний відзначений школяр замітно що раз більше став хиріти. З кожним днем ставав що раз блідійшим та худійшим, а в кінці проживши 11 років, 5 місяців і 12 днів помер. Його родичі виставили йому посмертний пам'ятник, який зберігає ся в Римі в палаті міської ради на Капітолю. В могильнім фундаменті є мала комірка на попіл мерця, над нею стоїть чотиригранний постумент із уставленою мармуровою таблицею. В горі над нею стоїть пам'ятник із білого мармуру, високий на 1 м. 15 цм. й увінчаний низьким дахом. В півкруглій нижі стоїть хлопець з зівялим личком і в кружок підтятим волосєм, одягнений у туніку і *toga virilis* (мимо його значної молодости!); праву руку поклав перед себе на груди, в лівій держить пергаменовий звиток. На версі з'ображений лавровий вінець із розпущеними стяжками. Латинський напис подає нам коротку повість про все його жите. Між иньшим стоїть там таке: „Своїм талапом піліс він аж до подиву прихильність до себе, яку з'єднав був собі завдяки своїмому ніжному вікови, та з честю виїшов з борби“. Заразом подано також декілька віршів, які імпровізував той хлопець.

Ча сописи, як досить звісно, дуже сильно розвинули ся аж у XIX віці. Про те вже в старині надбуємо зачатки вправильної щоденної часописи, — маю на думці *Acta diurna*, прозвані також *Acta urbis* або *Acta populi* Від 59 р. пер. Хр. Цезар урегулював урядове зіставляванє та оголошуванє вісток. За часів републіки укладанє тих *Acta diurna* було під наглядом цензорів і едилів, за часів цїсарства під кермою *praefectus aegarii*. Зміст тої щоденної й зовсім для широкої публіки призначеної війської часописи був почасти урядовий, почасти складав ся з ріжного рода родинних звісток, які надсилано до редакції. По списаню вивішували оригінал, а численні *scribae* дбали про розширенє й розсилку по провінції за дозволом *praefectus urbis*. Оригінал складано відтак до державного архіву; він міг бути використуваним тут як історичне жерело зовсім подібно, як і в нас, де всі часописи в найменш одному примірникови принципіально зберігає ся в державних архівах. Самих останків *Acta diurna* на жаль не маємо, та за те цілі

ради цитатів в Acta urbis у письменників. Вони тикають ся державних справ, державних рішень та інших державних ділань магистратів та цісарів, пригод у цісарській родині, уродин, похоронних обходів, авдієнцій, а передівсім кримінальних та важнійших цивільних процесів, також усякого рода щоденних повинок, як шедрих дарів добродійности, куріозів, пр. про те, що при похороннім обході візника Фелікса один із його почитателів добровільно спалив ся разом із ним, про надто численне благословенство в деяких родинах, про незвичайну вірність якогось пса, про те, що привезено на коміції птаха фенікса й виставлено його на показ; відтак оповістки про уродини, весіля, розводи та инше, очевидно тільки в кругів знатних родин. Звісне сьмішно-карикатурне, але повчаюче наслідуване дневника міста Риму, яке маємо в 53 розділі Петропівного „Satyricon“. З упадком римського цісарства, коли столицею став Константинополь, Acta упали. Від того часу аж до винаходу друкарської штуки не маємо ніяких певних відомостей про пізнійших предтеч наших теперішніх часописей (пор. Allgem. Zeitung [München], Beil. Nr. 202 з 1899 р. Schacht, Zur Entstehungsgeschichte der Zeitungen).

Майже могло б нас здивувати те, що старинні не впали на винахід штуки друкування книжок, тим більше, коли знаємо в Квінтіліяна (I. 1, 25), що вони мали рухому азбуку, якою забавляючи дітей учили їх складати букви. В 2 книзі de natura deorum Ціцерона читаємо (розд. 37) замітку взяту зі стоїцького жерела: „Щоби сьвіт мав повстати з припадкового сполученя атомів, се так само немислиме, як те, аби з купи металевих букв, які розсіяв би хто по землі, повстали Аннали Еннія“. Коли-ж творець того порівняня сказав собі, що з металевих букв можна зложити книжку, то чому-ж не прийшла гадка йому аби кому з його читачів, дійсно тою дорогою зложити яку книжку, а відтак віддрукувати? Причини передовсім треба шукати в тім, що розмірно мала потреба писаних творів була достаточна покрита численними руками невільників, які займали ся переписуванєм.

Вирочім із наукового погляду се ще дуже сумнівне, чи справді Гутенберга треба вважати першим винахідником рухомих букв. Римські тискарі стемплевих значків, які по монетарнях у різних місцях що-річно мали вирізувати для богатых можновладців стемплеві значки з ріжними подобижами і ріжним письмом, мали вже багато по над тисячу років перед Гутенбергом дужку завести ру-

хоні букви, і ми маємо докази, що вони й перевели сю дужку. Букви були зроблені в залізних загартованих штабок, які вбивано в площу степля. Візьмім пр. різні примірники монет римського цісаря Клявдія II (268—270) і порівняймо кружок, у якому йде напис, та відступи букв одних від других, то часто знайдемо, що букви порозсунані то на боки, то до долу, поодинокі букви стоять навіть зовсім до гори дном, иньші повипадали або понереставлювані. Бачимо, що друкарський чортик робив збитки вже в старім Римі!

Як кожний знає, прислугує нині державі право цензурувати книжки, т. зв. вона може зарядити, згл. веліти виконати своїм орґанам конфіскату, або знищити невідповідні витвори друку. Але вже в старину мусіла держава добре в тім згляді берегти свій авторитет. Так заборонили та спалили в Атенах письма Протаґора, о скільки дістали їх у свої руки. Така сама доля постигла, здасться, посмертні твори Нуми Помпілія, тому що вони по думці загалу денеде виступали проти офіційальних догм реліґії. Передовсім як цензор книжок наганяв страху цісар Август. На його розказ вкинено в огонь більше ніж 2000 книжок, між ними головно багато глумливих письм. При тій нагоді знищено на приказ сенату також твори Тита Лябієна (пор. Светоній, Caligula 16), але за Калігулі дозволили їх назад. Лябієн так остро виговорював та виписував проти всіх тих, що инакше політично думали, як він сам — а він був запеклим републіканцем, — що його замісь Labienus називали жартом Rabienus. Також письма історика Кремуція Корда, що жив за часів Тиберія, вкинено в огонь задля похвального відзиву про Брута й Кассія; той розпорядок затвердив сенат, аби підхлїбити ся цісареві. (Пор. Tacitus Annales. IV. 34 ff. Suetonius, Tiberius 61; Dio Cassius LVII. 24. Quintilianus X. 1, 104).

В 1817 році уложив, як звісно, Габельсберґер у Монахові свою власну стенографічну систему, бо анґлійська система зладжена в 1786 р. Самуїлом Тайльором, йому не вистарчала. Але вже Римляни послуговували ся, як звісно, стенографією, яку називають тіронськими нотами від імени її винахідника, Ціцеронового визволенця Марка Тулія Тірона. Ще до тепер заховав ся звісний початок Катілінарських бесід у стенографічних рядках. Адже вже Марціяль виспівує похвалу стенографії в гарнім двостиху (XIV. 208).

„Currant verba licet, manus est velocior illis :
Nondum lingua suum, dextra peregit opus“,

(Нехай біжать слова; рука бустрійша від них; ще язик не скінчив свого діла, а правиця вже зробила своє),

а в *Astronomica* Манілія (IV, 197 сл.) стоїть :

„Hinc et scriptor erit velox, cui litera verbum est,
Quique notis linguam superet cursimque loquentis
Excipiat longas nova per compendia voces“.

(От тим то буде швидкий писар, для якого що слово, те буква, і який значками випередить язик та побіжну розмову, пропускаючи новими скороченнями довгі слова).

Тіронські ноти загинули з римською державою, та їх розуміне заховало ся у нотарів та в деяких монастирських келіях (пор. церковно-славянські титли). Поодинокі скорочення замінили ся навіть на пізнійшу скоропись.

(Далі буде).

З німецького переклав *Ів. Кр.*

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Роковини Шевченкові в Петербурзі. 10-го марця в театрі Яворської відбулось святковане Шевченкових роковин споруджене Тов. ім. Шевченка. Святковане складалось із трьох частин: літературної, музичної і драматичної. Перша була заступлена промовою Д. Мордовця (в укр. мові) про зріст укр. ідеї в останні часи; бесідник зазначив широке розповсюджене укр. народних книжок в рос. Україні, діяльність Добродійного видави. тов. і Тов. ім. Шевченка, діяльність Науков. Тов. ім. Шевченка, ті значні жертви, які се тов. одержало з рос. України, засноване „Січій“ в Галичині і Буковині. Окрім промови Мордовця була ще деклямація д. Кропивницького і д. Нежданова. Перший прочитав з Шевченка „Думи мої“ і „Чернець“, другий — „Минають дні“, дві байки Глібова і „До молоді“ Старицького. В музичному відділі взяв участь хор, що відспівав кілька цес Лисенка,

Ніщинського і чимало народних пісень, а також кілька солісток і солістів, — між ними артист імператор. театрів д. Григорович. Нарешті був виставлений 2-й акт з „Чорноморців“ при участі М. Заньковецької. Кропивницькому і Заньковецькій академічна молодіж зробила сердечну овацію. Взагалі цілий вечір пройшов при піднесеним настрою з боку численної публіки, що наповнила всю салю. Матеріальний бік вечера теж непоганий, поки що чистий зиск не обрахований. *Д. Д—ко.*

Ю. Брандес про українське питанє. В копенгагськім дневнику „Politiken“ помістив Ю. Брандес довшу статю п. з. „Ruthenerne“, де обговорює українські справи в Росії, між ин. наводить дословно указ з 1876 р., оновідає про переслідування української літератури й мови російським правительством, про відкрите пам'ятника Котляревського в Полтаві, про ювілей Лисенка, і подає зміст з „Ruthen. Revue“. Подібні стагі Ю. Брандеса подав шведський днев-

ник „Göteborgs Sjöfartstiding“ і штокгольмський „Stockholms Dagblad“.

Зло на нашій Україні... Скільки може визвати нездержимого реготу низче подана нами виписка з прошеня до владики на дяківську посаду одного сільського вчителя, яких у нас тепер — на превеликий жаль — так багато на Україні! Скільки реготу, але не веселого, а гіркого признаня бідолашнього духового жита нашого сільського люду! Чи-ж такому вчителеви вивших учти, коли він сам потребує ще собі вчителя?!... Ог відкіль іде й те все зло по нашій і так зрабованій лютими ворогами України, — зло, що робить із нашого народу пі се, ні те. Чого-ж ліпшого можна ждати далі од тих ворогів, як і самі наші недоосвічені Українці їм допомагають у давно бажаній праці — злученя з ними!

Подаємо сю виписку, хай усі побачуть, які то в нас учителі російської мови вчать. „Окончивъ въ 1902 году Лебелинское двух-классное училище я не могъ продолжать производства ученія вышнихъ учебныхъ заведеній, такъ какъ отецъ мой много-семейный и находясь въ преклонныхъ старческихъ лѣтахъ за неимѣнемъ матеріальныхъ отношеній, прекратилъ для меня оное“... Зауважимо ще й те, що прошенє се складано навіть аж двома великопросвіченими головами: самим учителем і ще дяком (з першої класи духовної школи). Дивно, як ще нема граматичних помилок...

Гр. Трейман.

Протест молодих галицьких

москвофілів проти царського указу з 1876 р. 250-літні роковини поневоленя України московськими царями дали нагоду забрати в тій справі голос органіи молодих галицьких москвофілів н. з. „Живая Мысль“ у ч. 16. в статі редактора д-ра І. Святицького: По поводу 250-лѣтія возсоединенія лѣвобережной Украины. Обговорюючи окремо три страшні наслідки переяславського договору, а то зруйнованє Запорожа, закріпощенє селян і заборону української літератури, намагає ся він подати причини, які могли вплинути на два перші факти. Та що до причини заборони української літератури в Росії, то от його ірссissima verba: „Лишь запрету малорусской литературы нельзя найти оправданныхъ причинъ. Такъ какъ ни централистскія стремленія правительства, ни политико-сепаратистскія тенденціи нѣкоторыхъ представителей малорусской литературы не могутъ быть признаны достаточными причинами крайне некультурнаго запрета, наложившаго тяжелыя цѣпи на самородное развитіе страны. Въ виду того однако, что въ настоящее время этотъ запретъ почти недействителенъ на практикѣ (а заборона съв. Письма, а неістнованє української преси в Росії, а виключеннє літератури наукової, перекладів і т. д.), нельзя не высказать пожеланія, чтобы русское правительство отмѣнило его окончательно и формально и такимъ образомъ, хотя отчасти, загладило промахъ и культурный грѣхъ предшественниковъ“. Цікаво, що на се скаже

„Галичанинъ“ та „всеславянинъ“ г. Вергун? Чи може д-ром Сьвятицьким руководив „українській сепаратизмъ“? В кождім разі такий острій осуд царського указу, що заборонив українську літературу в Росії, в молодій москвофільській часописі дуже знаменний. До тепер про щось подібне не було можна й подумати.

Ювілей Ол. Соболевского. 15-го марця с. р. відомий російський славянознавець проф. і член Академії Наук Ол. Соболевский обходив 25-літній ювілей своєї наукової діяльності. Проф. Соболевский окрім своїх численних праць по історії славян. мов (для нас цікаві, між иньшим, його „Очерки русской диалектологии“. Ч. III. Малорусское нарѣчіе. 1892) знаний ще як великий українофоб, що хапаєть ся пераз за засоби нічим непристібні до науки. Виступивши в 1883 р. в київськiм історичнiм товариствi з рефератом про замешканнє в Київщині до XIV в. Великоросів і галицьке походженє Українців (властиво, се було поновленє старої Погодінської гіпотези про „кієвських великоросіянъ“) пр. Соболевский з того часу став у ряді ворогів самостійности укр. мови й літератури; всім відома його агітація проти допущення укр. мови на археолог. з'їздах, а також на з'їзді слав. філ'ольогів. Пр. Соболевский належить яко член до москвофільських товариств, напр. петербург. доброд. „галицко-рус.“ тов., і певно найголосніші привіти на ювілею одержав від тих своїх прихильників... *Д. Д—ко.*

Реформа російської правописи. Сими днями відбула засі-

данє комісія для реформи російської правописи при петербурзькій Академії Наук і ухвалила більшістю голосів викинути з російської правописи чотири букви: ъ, ѣ, е, і. Для переведення ухвали в житє вибрала комісія ще підкомісію. Одначе зараз на перших засіданях тої підкомісії зайшли непорозуміння і проф. Соболевский виступив із її членів. Віп заявив потім у газетах, що вважає вправді задуману реформу раціональною, але противить ся її переведеню для того, бо мовляв російська мова повинна бути одною і спільною літературною мовою не лише для Великорусів, але також для Білорусів і Українців, а переведенє фонетичної правописи викаже занадто великі різниці між мовами тих трьох паростий „єдиної“ народности, бо прим. Українці вимовляють ѣ як і, Великоруси як є, а часом як йо; Українці говорять доброго, а Великоруси добраво і т. и. Міг би шан. академік у всякім разі Українцями не журити ся. *Кр.*

Виданє творів О. Єфименкової. Д-ка О. Єфименко подарувала Товариству імени Шевченка в Петербурзі право виданя своїх праць по історії і літературі України. Товариство приступає до видання творів д-ки Єфименкової, книга вийде в осени і обійматиме коло 60 аркушів друку. Сюди увійдуть по-над 30 статей, друкованих колись у „Кієв. Стар.“, „Вѣсти. Евр.“, „Русс. Мысли“ та ин. часописах. Коштувати-ме книга коло 4 р. по передилаті. *Д. Д—ко.*

Подано до цензури в Петербурзі: 1) Ів. Франко „Збірник творів“, том 3-ій (Бориславські

оповіданя); 2) П. Мирний „Пропаша сила“ (Збірник творів, т. 2-й); 3) Л. Яновська „Оповідання“; 4) „З потоку життя“ альманах під редакцією М. Коцюбинського і М. Чернявського; 5) Д. Яворницький „Наша доля — Божа воля“, повість; 6) 300 найкращих українських пісень; 7) Юркевич „Сотка пісень“; 7) М. Левіцький „Петрусів сон“, оповідань; 8) М. Загірня „Жанна д'Арк“; 9) її-ж „Під землею“ (про шахти); 10) Правда обь українфильствѣ (в рос. мові).

Дозволено цензурою: 1) В. Стефаник „Оповідання“; 2) П. Мирний „Збірник творів“, том 3-й (драми й комедії); 3) „Тарас Бульба“, лібретто М. Старицького до опери М. Лисенка; 4) Д. Дорошенко „Народная украинская литература“, указатель рецензій на народныя українскія издания (в рос. мові); 5) Ол. Кониського „І ми за Ним“; 6) Ів Левіцького „Кайдашева сім'я“; 7) Д. Дорошенка „Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью“ (в рос. мові). *Д. Д—ко.*

Переклади з української мови. Новийорська часопись „Vorwärts“ передрукувала в „Ruth. Revue“ оповідань І. Франка п. н. „Die Geschichte eines Pelzes“.

Черновецька „Bukowinaer Post“ надрукувала в 1890 ч. переклад повелки Я. Гординського „Похорон“. Переклад зладив д. І. Кирбулицький.

Głos robotniczy в ч. 18 помістив переклад новелки Василя Стефаника „Маї“, а в ч. 19 „Ојсієс“.

В „Русскомъ Богатствѣ“ (ч. 3) надруковано переклад повелі д. М. Коцюбинського „На каме-

ні“, друкованої первісно в наших журналі. *В.*

Україніса в чужих виданях. В часописи „Revue internationale de Théologie“ надрукована стаття д. Шірмера п. н. „Der Anteil der Jesuiten und der katholisch-polnischen Hierarchie an der Leidensgeschichte der Ruthenen, besonders der Uniaten in Galizien“.

В російськїм журналі „Русскій Вѣстникъ“ у 3 ч. надрукована стаття д. Л. Ніколаєва п. н. „Послѣднія событія въ Галичинѣ“ (ст. 159—178), в якій автор починаючи новою ерою переходить ріжні моменти польсько-руської борби аж до останньої сесії в сойму. *В.*

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, виходять у Львові що два місяці під редакцією Мих. Грушевського. Рік XIII. Кн. II. Т. LVIII. Львів, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 190, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Впровадженє взуїтів до Польщі, історично-критична студія, написав Олександр Сушко (конець). Ст. 29—60. 2) Причинки до житєпису Маркіяна Шашкевича та дещо із його письменської спадщини, подав Михайло Тершаковець. Ст. 1—48. — 3) Miscellanea: Поміччі дві. Причинки до історії панщини в Галичині в XIX в., подав Мих. Зубрицький. Ст. 1—4. — 4) Наукова хроніка: а) Огляд часописей за р. 1903. Часописи українськоруські. С. Толашівського й Ів. Кривецького; б) З юбілейної літератури про Миколу Гоголя, под.

Ів. Стешенко (докінчене). Ст. 1—60. — 5) Бібліографія. Ст. 1—46.

Етнографічний Збірник, видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Т. XV. Знадоби до галицько-руської демонології. Т. I. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові, 1903. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. IV+272, 8°. Ціна 4 кор. Зміст: Передне слово. Ст. III—IV. — 1) Чорти. Ст. 1—17. — 2) Страхи. Ст. 18—95. — 3) Хованці. Ст. 96—106. — 4) Блуд. Ст. 107—113. — 5) Смерть і хробоби. Ст. 114—123. — 6) Мерці. Ст. 124—143. — 7) Покутники. Ст. 144—148. — 8) Висільники і топельники. Ст. 149—158. — 9) Опирі. Ст. 159—174. — 10) Вовкулаки. Ст. 175—177. — 11) Відьми і чарівниці. Ст. 178—198. — 12) Знахарі і чарівники. Ст. 199—251. — 13) Хмарники. Ст. 252—253. — 14) Інклюзники. Ст. 254—264. — 15) Закопані скарби. Ст. 265—266.

Бордуляк Тymoфій. Оповідання зь галицького життя. (Українська Библиотека. Ч. 10). У Києві, 1903. Зь друкарні Петра Барського, Крещатикъ, № 40. Ст. 419 + портрет автора. Ціна 75 коп., на кращім панері 1 руб. 25 коп. Зміст: 1) Дай, Боже, здоровля корові! Ст. 3—11. — 2) Мати. Ст. 12—34. — 3) Дід Маркар. Ст. 35—54. — 4) Самітна нивка. Ст. 55—61. — 5) Дядько Федюсь. Ст. 62—78. — 6) Ось куди ми підемо, небого! Ст. 79—85. — 7) Бузьки. Ст. 86—89. — 8) Дяк Гриць. Ст. 90—111. — 9) Діти. Ст. 112—121. — 10) Для хорого Федя. Ст. 122—130. — 11) Перший раз. Ст. 131—145. — 12) Жебрачка. Ст. 146—

152. — 13) Михалкові радощі. Ст. 153—186. — 14) Бідний жидок Ратиця. Ст. 187—242. — 15) Гаврило Чорній. Ст. 243—324. — 16) Іван Бразилієць. Ст. 325—419.

Іванъ Франко. Въ поти чола. Оповідання. Частина перша. (Українська библиотека. Ч. 11.) У Києві, 1903. Зь друкарні Петра Барського. Ст. 256, 8°. Ціна 65 коп. Зміст: 1) Лесина челядь. Ст. 5—21. — 2) Два приятелі. Ст. 22—37. — 3) Муляр. Ст. 38—47. — 4) Малий Мирон. Ст. 48—58. — 5) Грицева шкільна наука. Ст. 59—70. — 6) Оловець. Ст. 71—92. — 7) „Schön Schreiben“. Ст. 93—102. — 8) На дні. Ст. 103—193. — 9) Сам собі вивен. Ст. 194—208. — 10) Слизак. Ст. 209—223. — 11) Добрий заробок. Ст. 224—233. — 12) Хлопська комісія. Ст. 234—254.

Іванъ Франко. Въ поти чола. Оповідання. Частина друга. (Українська библиотека. Ч. 12.). У Києві, 1903. Зь друкарні Петра Барського. Ст. 242, 8°. Ціна 65 коп. Зміст: 1) До світла. Ст. 5—38. — 2) Цигани. Ст. 39—58. — 3) Ліси і насовиска. Ст. 59—76. — 4) Історія моєї січкарні. Ст. 77—88. — 5) Довбанюк. Ст. 89—102. — 6) Домашній промисл. Ст. 103—116. — 7) Між добрими людьми. Ст. 210—240.

Богдан Лепкий. В горах. (Заходом К. Студинського). Львів, 1904. Накладом А. Хойнацького. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 120, 16°. Зміст: 1) В горах. Ст. 5—37. — 2) Образ. Ст. 41—73. — 3) В касні. Ст. 77—95. — 4) Гостина. Ст. 99—117.

Володимир Бирчак. Урвана пісня. (Новеля). Львів, 1904. Накладом Василя Вітинського. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 45, 16°. Ціна 70 сот.

Віт, сконфіскований ц. к. прокураторією, написав Лесь Мартович. Львів, 1904. З друкарні Народової. Ст. 14, мал. 8°.

Смертельна справа, сконфіскована ц. к. прокураторією, написав Лесь Мартович. Львів, 1904. З друкарні Народової. Ст. 16, мал. 8°.

Якъ дбаешъ, такъ и маешъ. Оповідання Михайла Ганька. Выдання друге. (Благотворительное Общество изданія общепол. и дешевыхъ книгъ. Ч. 25.). С. Петербургъ, 1904. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 32, 16°. Ціна 3 коп.

Наймычка. Поэма Тараса Шевченка. Зъ портретомъ автора и 29 малюнками Н. Н. Каразіна. (Благотворительное Общество изданія общепол. и дешевыхъ книгъ. Ч. 26.). С. Петербургъ, 1904. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 32, 16°. Ціна 3 коп.

Прыгода на хутори. Оповідання. Зъ 18 малюнками. (Благотворительное Общество изданія общепол. и дешевыхъ книгъ. Ч. 27.). С. Петербургъ, 1904. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 64, 16°. Ціна 5 коп.

Розмова про сельське хазяйство Е. Чкаленка. 4-та книжка. Виноградъ. 2-ге вид. виправлене и доповнене. Зъ 16 малюнками. (Благотворительное Общество изданія общепол. и дешевыхъ книгъ. Ч. 9.). С. Петербургъ, 1904. Типографія Училища Глухонѣмыхъ. Ст. 44, 8°. Ціна 6 коп.

Перед нами чотири книжочки вид. добродійн. тов., що вийшли останніми днями. Брошура М. Ганька видана була вперше у Полтаві в 1899 році і швидко розійшлась поміж сільським людом. Основні прикмети книжочки — ясність і зрозумілість викладу, практичність порад і при тім — чиста, гарна мова. „Наймычка“ оздоблена гарними ілюстраціями Каразіна, взятими з рос. видання Вольфа, і портретом Шевченка. Се, а також дешева ціна, сприяли широкому розповсюдженю сього твору, так популярного в народі. Найціннішим виданням з поміж цих повинок є без сумніву популярна метеорологія д. Русова, відомого нашого вченого і земського діяча. В приступній і zarazом строго науковій формі автор викладає засади і практику метеорології, пояснюючи текст численними географ. мапами і малюнками. Книжочка ця, у-перве знайомлячи нашого селянина з так потрібними відомостями, заслугує як найбільшого розповсюдження. 4-та кн. „Розмов“ Чкаленка видана у-перве в 1902 р. в короткім часі розійшлась у числі 10.000 прим. і заслужила повне признаве з боку фаховців; се свідчить про її високу вартість і повну оправданість другого видання в так короткім часі. Зверхній вигляд брошур — друк, папір, обгортки — не полишають бажати нічого кращого: се в повнім значіню приступні по ціні, елегантні видання.

Д. Д—ко.

Володський А. Хв. Въ каламутній води. (Орыся). Буденні малюнки зъ мишанського життя на 4 дні. Выдання В. М. Косте-

нецької. У Києві, 1904. Зъ друкарни Петра Барського. Ст. 86, 16°. Ціна 15 коп.

Schewtschenkos ausgewählte Gedichte. Aus dem Ruthenischen mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes und mit den nöthigen Erklärungen versehen von Sergius Szpoinarowski, k. k. Gymnasialprofessor. Erstes Heft. Mit dem Bildnisse des Dichters. Czernowitz, 1904. K. k. Universitäts-Buchhandlung H. Pardini (Engel & Suchanka). Ст. 36, 8°. Ціна 50 сот.

Святе письмо старого завіту мовою русько-українською. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левіцького і д-ра І. Пулюя. У Відні, 1903. Видання британського і заграничного Біблійного Товариства. З друкарні Адольфа Гольцгаузена. Ст. 826. 8°. Ціна 3 кор.

Тарас Шевченко. Невольник. На спомин ХLIII роковин смерти незабутного поета-генія, в V. діях, в 8. відслонах приладив для сцени Григорій Зарицький. (Бібліотека театральних представлень для старшої молодіжи. Випуск I.) Накладом автора. Станиславів, 1904. Ст. 39, 8°. Ціна 50 сот., на звичайнім папері 40 сот. Чистий дохід призначений на будову русько-народного театру у Львові.

Характерник, літературна збірка. Коломия, 1904. З друкарні Михайла Білоуса. Ст. 48, 8°. Ціна 80 с.

Про нутро землі. За Бжезінським переповів Стефан Макар. З 22 образками. (Слово. Видавництво ім. А. Бончевського. Ч. 1.). Скрантон, Па, 1904. З друкарні „Свободи“. Ст. 48, 8°. Ціна 25 центів. — Пок. А. Бончевський, руський священник в Америці,

що записав перед смертю 2000 доларів Наук. Тов. ім. Шевченка на зворотні заповоги для бідних студентів, полишив також 500 доларів на просьвітне видавництво для американських Русинів. Сповняючи волю покійника розпочав д. С. Макар отсею книжочкою ряд популярно-просьвітних видань, які мають виходити що місяця окремими книжочками під спільною назвою „Слово“. Річна передплата виносить на них 1.50 долара. Мусимо признати, що перша книжочка сього видавництва написана дуже гарно і може зацікавити не лиш селянина чи робітника, але й інтелігентний чоловік прочитає її з приємністю. Супроти факту, що між америк. Русинами нема багато людей, які могли би запомагати нове видавництво оригінальними працями, найліпше буде, коли редакція буде подавати добрі англійські праці в перекладі, яких їй певно не забракне. Треба лише при перекладах вигладжувати трошки більше мову, а певна річ, що вони сповнять знаменито свою місію між нашими кольоністами. В.

Як годувати малих дітей? Написав Гр. П. Задера. (Видавництво товариства „Просьвіта“. Ч. 287.). У Львові. 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 30, мал. 8°. Ціна 20 сот. — Отсею книжечку нагородило премією „Благотв. Общество изд. общепол. и дешевыхъ книгъ“ у Петербурзі і хотіло видати її для українських селян, але російська цензура заборонила друкувати її. Автор постановив тоді книжочку надрукувати в нас і тим прислужив ся певно не мало нашим селянам. В його сліди повинні вступати всі

українські автори і друкувати заборонені твори в Галичині. Вправді не принесе се безпосередно користі українському населенню в Росії, але може принести посередно, бо викаже російському урядови безглуздість його заборони друкувати по українськи всякі книжки та з часом примусить його знести нечуваний деінде указ із 1876 р. В.

Наука як обходити ся в обірником, в додатком взірцевих плянів для гноярок, в німецького переклав др. С. Смаль Стоцкий, доповнив наукою про штучні навози Ев. Жуковский, директор краєвої школи рільничої в Кіцмани. (Праці німецької секції Ради культури краєвої для королівства Чехи. Зошит IV. Написав вандрівний учитель краєвий Йосиф Возак в Празі). Чернівці, 1903. Накладом Ради культури краєвої для воеводства Буковини. З друкарні тов. „Рускої Ради“. Ст. 40, 8⁰. Ціна 40 сот.

Рахунки для шкіл народних. Часть I. Накладом ц. к. Видавництва шкільних книжок. У Львові, 1904. Ст. 52, 8⁰. Ціна 16 сот.

Утраквізм в середних школах, поученя для селян. Накладом хлопського комітету. Львів, 1904. Ст. 16, 16⁰. Отсе, як і дальше названі три брошурки, се виданя звісних політичних деморалізаторів, тих, що видають газетку „Руский Селянин“.

I. Михас. О парцеляції. Львів, 1904. Ц. 1 сот.

Рентові посілости яко одинокое средство ратунку для селян. Львів, 1903. Накл. хлопського комітету. Ст. 16.

Що то є закон о бюрах посередництва праці. (Поученя для

селян.) Львів, 1904. Накл. хлопського комітету. Ст. 8.

Практичний проповіди для руского народа, нап. о. М. Киваш. випуск II, Жовква, 1904. Ст. 170. Ц. 2 кор.

Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ перемыской, самбурской и сявѣцкой на рѣкъ вѣтъ рожд. Хр. 1904. Зъ печатиъ Йосифа Стыфього. Въ Перемышли, 1903. Ст. LXI+529. 8⁰.

„Непереглядною юрбою“... хор мужеский а capella. Слова Ів. Франка. Музика Дениса Січинського. (Видавництво музичне „Стан. Бояна“. Ч. 16.) Перемшль, 1904. З печати уділової. Ст 4, 4⁰. Ціна 60 сот.

Нові часописи. Католицкий Вєхїд, орган богословів руско-катол. семинарії, почав виходити у Львові чвертьрічно в обемі 5 арк. друку і коштує річно 5 кор. До першого числа доданий 3-аркушевий додаток „Поясненя св. Євангелиста Матея в гоміліях“. Ось декілька виїмків зі „Вступного Слова“ редакції: „Царство слова переживає нині дивну добу, добу розкладу і анархії, епізод боротьби духів, напрямів і змагань. Колишню гармонію, яку впровадило в сферу думки християнство, розстроїв дух модернізму. Геній чоловіка рве ся в оковах пристрастий, шукає правди -- та дарма. По довгій утомі мусить вдоволиити ся студеною відповідію конечности: „ignoramus et ignorabimus“ — если не верне ся до Христа, під Ёго непобідимий стяг“ і т. д. Дальше: „І серед нашого духовенства починають відзивати ся голоси супротив тиранії вільного сло-

ва (цікаво, чи подумали автори над тим, що воно значить та фраза про „тиранію вільного слова?“), модерністичних напрямів; і у нас заповідає ся буря в атмосфері духа; і у нас кристалізують ся заходи, щоби виступити ворожо против демонів невірства, які йдуть не перебираючи в средствах і використовуючи кожду днину і годнину і т. д.“ Критика в нас взагалі не зашкодить, навіть зі становища католицької ортодоксії, однак критика розумна. Та ми боїмо ся, щоб отака критика не стала в нас гальмою поступу і свободи слова взагалі, що підняло-б нову боротьбу й роздор. А „передне слово“ вже її заповідає. *Кр.*

Slovanský Přehled ч. 7, 1904 подає продовженє гарної статі Р. Брожа „Probuzení maloruského národa (про Костюмарова, Куліша і новий розділ Rusini v r. 1848) та в відділі Přehledy slovanských literatur za rok 1903 містить Б. Ленкого „Literatura ukrajinská“ (перегляд видавничого і літературного українського руху в 1903 р.). Крім того в відділі „Slované východní“ є кілька звісток, що тикнуть українських справ, пр. Memoranda prof. Puljuje, Přednášky o maloruské literaturě, Američki Malorusové uniatšti, Uheršti Rusini. *Кр.*

III. Театр і штука.

Український театр у Петербурзі. 15-го цвітня ст. ст. закінчила свої вистави українська трупа д. Волика. Окрім М. Зацьковелької і М. Кропивницького в трупі мали ся незлі артисти: д-ки Раїмврова і Козіювська, дд. Дяков і Левицький. Протягом мі-

сяця були виставлені пєси: „Лісова квітка“, „Наймичка“, „Безталанна“, „Маруся Богуславка“, „Не ходи Грицю“, „Циганка Аза“, „Чорноморці“, „Вій“, „Глітай“, „Пошились у дурні“, „Доки сонце зійде“, „Крути та не перекручуй“, „Лимерівна“, „Запорожець за Дунаєм“, „Наталка Полтавка“, „Невольник“ і „По ревізії“. Деякі з означених пєс були виставлені двічі або трічі. Публіка досить охоче відвідувала театр, не вважаючи на те, що він досить віддалений від осередка міста (театр „Неметті“). Підчас прощального бенефісу Зацьковелької їй була піднесена сила дарунків, квіток, і між иньшим адреса від Українців, яка була вічитана на сцені студентом університету. Текст її (виголошений по українськи) такий: „Високошановна Марія Константиновно! В день Вашого бенефіса, на святочній виставі Вашого репертуару, ми, Українці в Петербурзі, бажаємо висловити Вам від широкого серця ті почутя, які Ви викликали в нас підчас Ваших вистав кожним актом Вашої чудової гри. Прислухаючись до усякого Вашого слова, придивляючись до кожного Вашого руху, ми мимохіть віддавались чарам Вашого могутнього таланту і разом із Вами переносились у нашу далеку Україну. Ви вихоплювали з нашого рідного життя окремі типи, які чарують нас своєю поезією, або викликають жалість загубленою долею, і вони яскраво вимальовувались перед нами осяяні вогнем Вашої натхненої гри. Українська дівчина і жінка з'являєть ся перед нами в цілій своїй постаті, в розкішному своєму духовому

обличчю, однаково чудово — як у своїй рідній хаті серед сімейних обставин, так і натхнені ідеєю братерства серед громадського життя і любови до рідного краю й народу. Ми високо шануємо Вас, М. К., за Ваші великі заслуги на ниві рідної сценічної шпуги. Ви виступили одна з перших як діяч української сцени, віддали їй свою багату душу, закреслили її глибоким вогнем натхнення, що обгортає кожну Вашу роль. Перли Вашої сценічної творчости надовго заховують ся в пам'яті усіх Українців, і доки наша українська національна сцена буде міцніти й розвиватись, доти Ваша гра буде найкращою школою високо-художественного сценічного виконання. Адреса ця була потім надрукована в оригіналі в „Руси“ і „Новостяхъ“. З Петербурга трупа виїхала у Вільно.

Д. Д—ко.

Українська трупа Гайдамаки і Сулова в Ризі. Великим постом с. р. грала в Ризі українська трупа Гайдамаки і Сулова. Трупа ся чимала, і в склад її входять кілька відомих артистів: д. Сулов, Манько, з жіночого персоналю — д-ки Зарницька, Шостаковська. На жаль репертуар складав ся з тих пєс, що давали можливість зайвий раз ворогови кинути болотом в український театр: „Запорожський клад“, „Така її доля“, „Хмара“ — отакі здебільшого твори виставлялись трупою в протязі майже місяця. Не обійшлося і без російських оперет. Грала „Куколку“, „Корневильські колокола“ і ин. В театрі публіки бувало обмаль. Виставу 13 марця трупа присвятила пам'яті Тараса Шевченка. В сей вечер грала

„Катерину“, оперу Аркаса; після неї хор проспівав коло невеличкого портрета Кобзаря „Жалібний марш“ М. Лисенка і, піде правди діти, проспівав досить погано. На закінченє трупою виставлено. II-гу дію жарта Ашкаренка „Цирцині черевички“. Весь вечер не було видко на сцені д. Сулова, Манька, Шашковського, головних артистів трупи, а в пісенитивці Ашкаренка вони брали діяльну участь: бігали по сцені, ховали ся в лангухи, танцювали гонака, і дуже дбали про те, щоб своєю „грою“ викликати як найбільше реготу серед публіки. І се після того, як проспівали жалібний марш і в вечер „посвященный пам'яті незвѣстнаго украинскаго поета“, як значилось на афішах! *Ю. О.*

IV. Некрольоги.

Дня 27 цвітня помер у Київі один із письменників старшої нашої генерації і співробітник нашого журналу Михайло Старицький. В нашім журналі було декільки причинків до характеристики його літературної діяльности (статі С. Томашівського про його історичні драми, та статя д-ра І. Франка), то ми й не будемо нині на ній спиняти ся і подамо тут лише важнійші дати з його життя та огляд його важнійших творів. Покійник родив ся 2 грудня 1840 р. в Кліщинцях, у Полтавщині, де його батько був дідичом. Стративши завчасу родичів виховував ся в домі Віталія Лисенка, батька композитора. Дегімназії ходив у Полтаві, на університет у Харкові і в Київі. Приятелюючи з Миколою Лисенком за хлопячих літ, зміцнив ск-

приятель іще й тим, що одружився з його сестрою і від 1871 р. проживав майже все стало разом із Лисенком у Києві. Ся приятель важна для нас тому, що оба приятелі підпирали себе обопільно в своїй творчості: Старицький писав драми, лібретта і ин., а Лисенко компоував до них музику; і за часів, коли Старицький стояв на чолі окремої трупи, лише він міг давати представлення з Лисенковою музикою. Обох приятелів розлучила аж смерть...

Літературна діяльність Старицького дуже широка й ріжно-родна, хоч і не однакової стійности. Побіч дуже гарних і сильних творів, які могли-б бути прикрасою не лише нашої, але й кожної великої літератури, подибуємо й дуже слабенькі. Та се неминуча річ при розкиданости автора та при тенденції, якою він руководив ся при писаню творів. А дотикає се головню його драматичних творів, яких він написав коло 30. Поселивши ся в Києві (1871 р.) він заняв ся відразу аматорським театром. Та коли прийшло ся представляти українські штуки, показало ся, що їх так мало, що нема з чого вибирати, повторяти-ж одно і те саме годі. Ще більше відчув се Старицький стаювши в 80-их роках на чолі окремої трупи. І от у нього вросло бажанє прийти в поміч українській драматичній штуці, збільшити її репертуар. Се була причина, задля якої він узяв ся за складанє драм. Тим то побіч вивонні орігінальних і гарних штук (Не судилось), з'являєть ся в нього цілий ряд перерібок із ріжних письменників. Правда, з технічно-театрального боку Старицький,

володіючи значною театральною практикою, вмів кожній такій перерібці долати живости та драматичности, але дуже часто се трапляло ся коштом психологічної та побутової правди й ідейности. Ось титули його важнійших драм та комедій: Не судилось, Як ковбаса та чарка, то минеть ся сварка, За правду, За двома зайцями, Одноокий писар, Не ходи Грицю та на вечерниці, Талан, В темряві, Зімовий вечір, Богдан Хмельницький. Оборона Буші, Маруся Богуславка, Остання ніч, Різдвяна ніч, Утоплена, Чорноморці, Тарас Бульба, По модньому, Сорочинський ярмарок, На Івана Купала, Циганка Аза, Розбите серце, Без сьвіта і ин. Декому не подобала ся так сильно отся діяльність Старицького, що підсудувачо йому з тої причини просто спекулятивні тенденції, тверджено, що він допускаєть ся плягіятів, і робить се для зиску, бо від кожної пьєси представляваної на сцені побирає тантеми. Коли одначе зважимо, що Старицький у се зазначував при перерібках жерела, з яких користав, то оба сї закиди впадуть відразу як цілком безпідставні. Найліпшим доказом сього служать його друковані твори, особливо зібрані разом у двох томах і видані в Москві (М. П. Старицький, Малоросійський театр, т. I. Москва, 1890, 5 пьєс; т. II, 1893, 3 пьєси).

Побіч діяльності на полі драматичної літератури виступав Старицький також у поезії й повісті і то як орігінальний автор та як перекладач. Відсилаючи читачів до названої вже статі дра І. Франка, де він спеціально зай-

маєть ся розбором поетичної діяльності покійника, ми згадаємо тут лише коротко, що багато його віршів дуже гарних, а в повісти виступає він також як талановитий оповідач. Одна його повість друкувала ся в нашім журналі минулого року п. н. „Заклятий скарб“, другу маємо ще в редакційній теці.

Як перекладач присвоїв Старицький нашій літературі багато творів Лермонтова, Некрасова, Байрона, Гайне, Міцкевича, Гоголя і ин. В перекладах, особливо з 70-их років, буває одначе його мова досить тяжка, засипана неологізмами, через що й утруднене читанє перекладів. Деякі з них вийшли окремими книжками, як: 1) Казки Андерсена в короткою його життєписю, Київ, 1873; тут надруковано 30 казок і додано 12 малюнків м. Мурашка. 2) Байки Крылова, Київ, 1874, всіх 30. 3) Сербські народні думи і пісні, Київ, 1876 р. — велика книжка, 420 ст. 8°. Та найважнїше те, що Старицький видав уже по звіснім указі з 1876 р. три книжки перекладів, хоч вони були заборонені указом. Є се дві книжки: 3 давнього зшитку. Пісні і думи (т. I, 1881; т. II, 1883) та переклад славної трагедії Шекспіра „Гамлет, принц данський“. Як він успів перевести через цензуру сї виданя, на се натякнено в статі д-ра І. Франка; иньшим українським перекладачам се не вдавало ся тай доси не вдаєть ся.

Коли додамо ще до того, що пок. Старицький розпочав свою літературну діяльність у Галичині, друкуючи свої вірші в „Ниві“ (1865) та що його зносили з Га-

личиною не переривали ся ніколи і твори його появляли ся опісля в „Правді“, „Зорі“ та „Л. Н. Вістнику“, коли додамо, що він писав також по російськи (прим. роман „Облога Буші“ і ин.) — то й будемо мати повний образ його довгої та плодючої літературної діяльності. В.

Дня 22 цвітня помер у Львові визначний польський критик і історик літератури Петро Хмельовский. Покійний родив ся 1848 р. в Завадинцях, на Поділю (російським), але жив від молодих літ (учив ся в Головній Школі варшавській) аж до 1895 р. майже без перерви в Варшаві, де в 1882 р. пропоновано йому на університеті катедру польської літератури. Зразу приймив він катедру, але коли опісля зажадано від нього, щоб викладав по російськи, він зрік ся її і жив далі лише з літературного зарібку. В 1895 р. арештовано його і продержано якийсь час у варшавській цитаделі. Не бажаючи понасти в неї ще раз, скоро лише випустили його, виїхав до Галичини і проживав у Закопанім аж до осені 1903, коли переніс ся до Львова, де одержав на університеті другу катедру польської літератури. Смерть не дала йому розвинути тут педагогічної діяльності, до якої прикладано в польських кругах стільки надій! Хмельовский був незвичайно працюючий чоловік. Крім статей, порозкиданих по різних часописах, видав він за життя коло 60 томів різних своїх праць. Ми назвемо тут лише найважнїші з них: *Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego* (1873); *Autorki polskie XIX w.* (1885); *Zarys lite-*

ratury polskiej z ostatnich lat dwudziestu (1886); Studya i szkice literackie (2 томи, 1886 і 1889); Adam Mickiewicz (2 томи, 1886); Józef Ignacy Kraszewski (1886); Nasi powieściopisarze (1887 і 1904); Współczesni poeci polscy (1898); Henryk Sienkiewicz (1901); Najnowsze prądy w poezji naszej (1901); Dramat polski doby najnowszej (1902) і ин. Найважнішою й найбільшою його працею є: Historia literatury polskiej (1898) у шістьох томах, де він зложив есенцію своїх довголітніх студій над польською літературою. Зазначити треба й те, що покійний належав усе до поступової частини польської інтелігенції і лише задля того не покликано його скорше на професора в однім із обох польських університетів.

В.

З великим російським боєвим кораблем „Петропавловском“ пішов на дно моря перед портом Артура в наслідок діланя японської міни оден із найінтересніших і найсмпатичніших артистів 19 віка, Василь Верещагін. Родив ся він у Черепівці, в Петербурзі студював малярство і скінчив школу маринарки, а 1859 р. зістав прапорщиком. По довнім побуті в Тіфлісі поїхав до Франції, звидів Піренеї, а потім записав ся до школи Жерома, аби доповнити своє досить скромне малярське образование. Побут в Парижі був для нього децидуючим. Відси виїхав він як артист із немалим досьвідом і свідомий ціли своїх намірів. В році 1867 прилучив ся артист до туркестанської експедиції Кавфмана, а три роки потім осїв у Монахові, щоб використати свої дотеперш-

ні студії, житєвий і артистичний досьвід. Тут малює він сцени з війни на пів жаурового на пів етнографічного характеру. Сї картини не зробили йому слави. Його подорож до Індії принесла інтересні краввиди і студії індийської архітектури. В році 1877 брав він участь у турецько російській війні. Війна зробила на нього сильне вражінє, а наслідком того повстав цикл картин, які йому зробили європейську славу. Верещагін зобразив війну не так як розуміли її його попередники, себто як масову сцену, де люди пишуть ся геройськими позами — а підхопив її як вираз людської моральної туноти і звїрства. Війну представляє Верещагін як щось відстрашаюче, з інтенцією, як би хотїв своїми композиціями пропагувати гуманітарні противоєнні ідеї. Артистови признано навіть перед кількома роками премію Нобля за сю пропаганду, бо так і толковано його картини. Зробивши Rundreise по Європі, поїхав артист ще раз до Індії, а потім до Сирії і Палестини, а овоцем сїї подорожи були інтересні сцени з житя Христа, мальовані з натуралістично-етнографічними цілями. По подорожах осїв артист на якийсь час у Москві. До Відня загостив маляр перед кількома літами і оглядав бурливі сцени в віденськїм парламенті баденівської ери. Остатнім його більшим твором був цикл Наполеонський, який був виставлений по усіх важніших артистичних сальонах Європи. Верещагін знаний і в російській літературі як автор „Ескізів з дороги по Індії“, „Ескізів і споминів“, „З поля битви в Азії і в Європі“ і ин. Картини

Верещагіна визначають ся працювитістю, смілим мужеським розмахом і щирим реалізмом — але часто разять, коли ідея виражена за слабо, за надто примітивно навіть із артистично-малярського боку.

Ів. Тр.

В Монахові помер один із найліпших портретистів новітніх часів — Франц фон Ленбах. Вродив ся він в 1836 р. в горішній Баварії, ходив між ин. до аугсбурської політехнічної школи, звідки часто їздив до Монахова, де познайомив ся з пам'ятками маллярства. Вони то викликали й розвили в нім любов до рисованя й маллярства. По смерті батька, що був мулярем, в 1856 р. він уже зовсім рішив ся посвятити себе маллярству і став ходити до монахівської Академії штук. Одначе вже по двох роках, незадоволений тамошніми викладами, виступив Ленбах із Академії штук і студював у приватних артистів. В тих часах найбільше цікавив його жанр і перший його образ представляв „Селянську сімю, захолену бурєю“. Вже тут показав ся рідкий талант артиста-кольориста. Незабаром виїхав він на декілька місяців до Риму і тут він малював вид форум із околицею, образ, що викликав відтак у Монахові велике вражінє ізза великої вірности природи й сили красок. Зарав потім виступив Ленбах вперше перед публікою як портретист (портрет одного медика), де з'ображене лице було віддане з найбільшою реальністю, без найменших прикрас, але з ярковираженим характером і з незвичайною плястичною енергією. В дальших своїх творах наслідував він старинних мистців, передовсім

Рембрандта. Брак матеріальних засобів до життя загнав його в 1860 р. на учителя артистичної школи в Ваймарі. Одначе незабаром, завдяки бар. фон Шаку, він покидає школу і їде в друге до Італії (Венеції, Фльоренції, Риму і ин.). Відтак виставивши в Монахові артистичний портрет А. ф. Гана, він їде до Еспанії. По повороті до Монахова придбав собі славу найліпшого зі всіх німецьких портретистів. Зі всіх сторін посипались до нього замовленя так, що не ставало прямо часу всім догодити. В 1872—74 рр. він жив в Відні, в 1875 р. відбув подорож до Марокко і Єгипту а відтак осів ся в Монахові. Число його портретів дуже значне (між ин. Франца Йосифа I. кн. Бісмарка, Р. Вагнера, фізика Гельмгольца, Шопенгауера). *Кв.*

III. 3 громадського життя.

L' École d' Anthropologie de Paris. У Франції в Парижі існує одинока в своїм роді Антропологічна школа, яка зазнайомлює своїх слухачів протягом року з результатами цілої антропологічної науки. Вона повстала при медичнім факультеті 1876 р. при підпорі властий і Антропологічного товариства, а в 1889 р. отримала законом із 22 мая признанє публичної користі як університетський інститут (reconnaissance d' utilité publique comme Etablissement d' Enseignement supérieur). На курсах і конференціях (перші тижнево найбільше чотири години, другі найбільше пять чотирогодинних конференцій) читають ся передісторична антропологія, етнологія, етнографія і лінгвістика,

зоологічна антропология, фізіологічна антропология, етнографічна технологія, антропологічна географія, анатомічна антропология, антропологія і ембріология. В Німеччині читають декуди по університетах антропологічні курси, але подібного інститута, як париська Антропологічна школа, нема в Німеччині і поодинокі не-систематичні курси не заступлять її зовсім. Про Австрію нема тут що й згадувати: в Австрії не виходить наука антропологии поза стіни нечисленних спеціальних товариств. В.

Курси чеських викладів у Відні. Д. 22 лютого почався в Відні курс чеських популярних викладів із рамени чеського людського університету; незабаром має початися другий такий курс із рамени Союзу Соколів, де заповіли свої виклади професори чеської політехніки в Берні. На першій викладі були заступлені всі чеські товариства в Відні. Інавгураційний виклад виголосив проф. др. Дрґіна з Праги на тему: „Погляд на жите і ціль життя повочасного чоловіка“.

Blumenau-Stiftung, так називається товариство, що опікується німецькими колоністами в Бразилії. Недавно зорганізувало воно 20 добірних шкільних бібліотек, ураз із мапами і иньшими помічними приладами та вислало до Бразилії. Надто розписало воно премію (200 марок) на найліпший науковий план для однокласових бразилійсько-німецьких шкіл. Видало також незвичайно цікаву кни-

жку: *Die deutschen Schulen und Schulgemeinden in Südbrasilien*“, яку можна дістати в товаристві (Berlin, Lutherstrasse, 5). В.

Вивіз творів німецького письменства і штуки за границю. Кажуть не раз, що ті люди, що займаються письменством і штукою, то ідеалісти. Воно у нас може й справді так, та зовсім инакше в иньших народів. Тих „ідеалістів“ і свої вмють оцінити, та й чужі підзирають їх „ідеалізм“. Доказом на те хоч би Німеччина. По обчисленням, творів німецького письменства і штуки вивезено за границю в 1901 р. на суму 177 мільйонів марок, в 1902 р. вже на 197 мільйонів м., а в 1903 р. аж на 212 мільйонів м. Переважна частина цінни вивозу припадає на групу кольорових друків, образків, фотографій і ин., яких у 1901 р. вивезено на суму 90 мільйонів м., в 1902 на 102 м. м., а в 1903 на суму 111.5 м. м. Майже четверта часть із того йшла до Англії, на другім місці (осьма часть) стоять Сполучені Держави, далі Австро-Угорщина, Франція, Бельгія, Росія, Голандія і ин. Торговля книжками й музичними творами дещо менша: все-ж таки сума проданих за границю книжок доходить до 90 м. м. Тут уже на першій місці не Англія й Америка, а Австро-Угорщина і Швайцарія; далі йде Росія, Англія, Сполучені Держави, дальше Голандія, Франція, Бельгія, Швеція, Данія, Італія. Хиба-ж через се не багатіє німецький народ?...